

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU)

Redactie

Marrie Bekker, Joke Hermes, Joke J. Hermsen, Alkeline van Lenning, Janneke Plantenga, Ingrid Visser, Monique Volman, H  l  ne Vossen

Redactieraad

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Freda Dröes, Sylvia Lammers,
Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Riet Paasman, Sawitri Saharso, Agnes Verbiest,
Marion den Uyl, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud - getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel - opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur).
Fax 080-235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 72,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 17,50.

Inhoud

323	Redactioneel
	<i>Artikelen</i>
325	Het voorkeursbeleid revisited. Differentie versus positieve actie? <i>Marja Loomans</i>
338	Fabels van een toverfluit <i>Ger Groot</i>
354	Feminisme en biologisch onderzoek naar sekseverschillen <i>Marianne van de Wijngaard</i>
370	Verbeteren en handelen. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het postmoderne <i>Geert ten Dam</i>
	<i>Besprekingsartikel</i>
386	Sekse en populaire cultuur <i>Liesbet van Zoonen</i>
	<i>Opinie</i>
398	Kwaliteit en krediet <i>Margo Brouns</i>
	<i>Proefschriftfragmenten</i>
401	Desperately Seeking Mary. A feminist appropriation of a traditional religious symbol <i>Els Maeckelberghe</i>
405	From Marginality to Ex-centricity. Feminist Critical Theories and the Case of Elisabeth Bowen <i>Renée C. Hoogland</i>
409	De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis <i>Marianne Braun</i>
	<i>Verslagen van bijeenkomsten</i>
413	Prenatale diagnostiek en erfelijkheidsonderzoek. Verslag van een symposium van de Dutch Foundation of Women and Health Research, Utrecht, 24 oktober 1991 <i>Marrie Bekker</i>

- 415 Verslag colloquium 'Formes nouvelles de l'anti-féminisme
contemporain' te Parijs, Centre Georges Pompidou (Beaubourg),
28 en 29 november 1991 *Christa Stevens en Odile Verhaar*
- 417 Het sekse/gender-onderscheid op de helling? Verslag van de
studiedag 'Sekse in veelvoud. Vrouwen, vrouwelijkheid en de
biologische wetenschappen', georganiseerd door de sectie
vrouwenstudies in de natuurwetenschappen RUU, Utrecht 1 april
1992 *Irma van der Ploeg en Monique Stavenuiter*
- Recensies*
- 419 'Fehler Fallen Kunst. Zur Wahrnehmung und Re/Produktion bei
Unica Zürn' van Sabine Scholl *Marion de Zanger*
- 421 Mary Ann Caws en de vrouwen van Bloomsbury. 'Women of
Bloomsbury' van Mary Ann Caws *Hein Groen*
- 423 'Macht en Onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen
mannen en vrouwen' van Carolien Bouw e.a. (red.) *Jeannette
Doornenbal en Greetje Timmerman*
- 426 Wordt vervolgd. Vrouwenstudies theologie als vervolgverhaal.
'Proeven van vrouwenstudies II' onder redactie van J. Bekkenkamp,
F. Dröes, A.-M. Korte en M. Papavoine *Els Maeckelberghe*
- 428 'Desperately seeking Mary. A feminist appropriation of a traditional
religious symbol' van Els Maeckelberghe *Annelies van Heijst*
- 430 'Reflecting on Miss Marple' van Marion Shaw en Sabine Vanacker;
'Reflecting on Nana' van Bernice Chitnis, en 'Reflecting on the Bell
Jar' van Pat MacPherson *Lies Wesseling*
- 433 Pleinvrees en onbewegelijke grenzen. 'De bewegelijke grenzen van
het vrouwelijk ego. De relatie tussen sekse, autonomie en
welbevinden' van Marrie Bekker *Sylvia Lammers*
- 436 'Het vege lijf. Anorexia Nervosa: kwijnen, lijnen of hongeren' van
Alkeline van Lenning *Els Bransen*
- 438 Kroniek
- 441 IIAV-inventarisatie
- 448 Summaries
- 451 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Universitaire perikelen halen niet snel de krant. Naar aanleiding van een kritische beoordeling van de vakgroep vrouwenstudies Sociale Wetenschappen van de UvA stond vrouwenstudies de afgelopen maanden echter volop in de belangstelling: *Het Parool* meldde 'Vrouwenstudies doen het slecht'; *De Volkskrant* schreef 'Vrouwenstudies faalt volledig' en *NRC-Handelsblad* kopte: 'Het misverstand vrouwenstudies'. Ook de opiniebladen lieten zich niet onbetuigd: *De Groene Amsterdammer* vroeg zich af: 'Maken geleerde vrouwen er echt een potje van?', en de *HP/De Tijd* sprak over 'Het vastgelopen feminisme'.

Vanwaar al deze belangstelling en waarom op deze manier? Waarom stond na het tumult rond de vakgroep in Amsterdam het licht op groen voor brede analyses over het verschijnsel vrouwenstudies? Met welk onbehagen hebben we hier van doen, met leedvermaak, met jaloezie wellicht of is er nog iets anders aan de hand? De redactie heeft onder andere deze vraag aan enkele vrouwenstudies-onderzoeksters voorgelegd. In dit nummer geeft Margo Brouns als eerste haar mening. Volgens haar moeten we niet al te zwaar tillen aan de beeldvorming in de pers, maar ons meer zorgen maken over de effecten van de uitkomsten van de evaluaties.

Het rumoer rond vrouwenstudies is niet het enige discussiepunt in dit nummer. De wijze waarop de Universiteit van Amsterdam haar voorkeursbeleid vormgeeft, veroorzaakte in 1989 flink wat beroering. Marja Loomans komt in haar artikel terug op deze kwestie. Zij draagt niet alleen argumenten aan tegen de vermeende a-politieke houding van Derrida, maar neemt ook stelling in het debat over positieve actie. Zij bekritiseert de argumentatie van de filosoof Ger Groot, die destijds in een brief aan het faculteitsbestuur zijn medewerking opzei uit protest tegen het gevoerde aanstellingsbeleid. Ger Groot pakt de handschoen op en zet zijn argumenten tegen positieve actie nog eens op een rij. Hij beschouwt de analyse waarop de maatregelen zijn gebaseerd, als een gevaarlijke versimpeling van de werkelijkheid. In zijn pleidooi voor meervoudige differentie stelt Ger Groot dat allerlei relevante andere verschillen uit het oog worden verloren wanneer de mensheid slechts in twee groepen wordt opgedeeld. In het volgende nummer van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* zal dit debat worden voortgezet.

In het volgende artikel gaat Marianne van de Wijngaard in op de relatie tussen het feminisme en de biomedische wetenschap. Ze laat zien dat onder invloed van het feminisme op dit onderzoeksterrein nieuwe vragen werden gesteld en nieuwe methoden werden ontwikkeld met als resultaat een nieuw soort kennis. Ook de biologische waarheid blijkt derhalve flexibel.

In haar artikel 'Verbeteren en handelen' buigt Geert ten Dam zich over de moeizame relatie tussen postmodernisme en empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Aan de hand van twee voorbeelden laat zij zien dat het postmodernisme ook binnen het empirisch onderzoek een waardevol theoretisch kader kan bieden voor het ontwikkelen van onderzoeksvragen en voor de interpretatie van onderzoeksresultaten.

In de rubriek besprekingsartikelen gaat Liesbet van Zoonen tenslotte in op drie recente publikaties omtrent het thema gender en populaire cultuur. Waarom beleven vrouwen eigenlijk zoveel plezier aan soaps en quizzen en heeft dergelijk plezier ook enige relevantie voor de feministische strijd? De besproken auteurs suggereren van wel, echter, aldus Van Zoonen, zonder al te veel theoretisch raffinement.

Het nummer wordt besloten met de gebruikelijke rubrieken: proefschriftfragmenten, verslagen, recensies, kroniek en IIAV-inventarisatie.

Marja Loomans

Het voorkeursbeleid revisited*

Differentie versus positieve actie?

‘Interviewer: “U hebt in het politieke domein nooit spectaculaire stellingen ingenomen; u hebt zelfs wat u een soort terugtrekking noemt gepraktiseerd.”

Derrida: “Ah, het politieke domein! Maar ik zou kunnen zeggen dat ik, ondanks alle schijn, alleen maar dááaraan denk.”’¹

Politiek en Derrida: ondanks bovenstaande uitroep ligt het verband tussen beide niet voor de hand. Zeker niet wanneer we met ‘politiek’ doelen op politiek handelen, van politieke actie tot formele wetsvoorstellen. Het is misschien wat geforceerd om Derrida’s filosofie, die immers vraagtekens zet bij gangbare definities van politiek, toch in de politieke arena in te zetten. Dat ik dit toch zal doen wordt gemotiveerd door de volgende gebeurtenis.

In oktober 1989 ontstond er beroering op de faculteit der wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam omtrent het te voeren sollicitatiebeleid. Wat gebeurde er? Teneinde het positieve-actiebeleid van de universiteit tot uitvoering te brengen, verscheen er een advertentie in *De Volkskrant*, waarin een ‘post-doc’-plaats werd aangeboden met de vermelding dat uit alle reacties in eerste instantie onder de groep van vrouwelijke sollicitanten een geschikte kandidaat gezocht zou worden. Reden voor filosofiemedewerker Ger Groot om op drastische wijze in het geweer te komen. Hij schreef een brief aan het bestuur waarin hij meedeelde zijn activiteiten ten behoeve van de faculteit te staken. ‘De reden daarvoor ligt in het selectie criterium bij de aanstelling van nieuwe medewerkers, zoals dat sinds kort door de universiteit wordt gehanteerd’, aldus Groot.²

Vanwaar deze principiële stellingname tegen een positieve-actiebeleid? Uit een interview met Groot dat verscheen in het faculteitsblad *Cimedart*, blijkt dat zijn argumenten tegen positieve actie (PA) geïnspireerd worden door het Franse differentiedenken. ‘Een systeem van positieve discriminatie is ook daarom positief te noemen, omdat het standaardiseert. Op het moment dat je de sprong maakt van differentie naar positiviteit heb je slechts te maken met een *a* of een niet-*a*. Juist die “positivering” van het verschil maakt het onmogelijk differentie te denken in meervoudigheid.’³ Groot zet hier het differentiedenken van Jacques Derrida in om een PA-beleid te bekritisieren. De Derridiaanse notie van

* Met dank aan Rob Moolenaar en Annemie Halsema.

1. Derrida in een interview met *Le Monde*, 13 januari 1982. Geciteerd door E. Berns, ‘De terugtrekking. Over politiek en ethiek bij Derrida’, in: S. IJsseling (red.), *Jacques Derrida. Een inleiding in zijn denken*. Baarn (Ambo) 1986, p. 152.

2. Brief aan het College van Bestuur en leden van de Faculteit (4-12-1989).

3. Interview door Brigitte Hermans, ‘De eenzame actie van Ger Groot’, in: *Cimedart*, mei 1990.

'differentie' laat zich immers niet denken in vaststaande verschillen, maar leidt tot een onbeslisbare meervoudigheid, die het onmogelijk maakt *a* slechts als *a* te identificeren. Een politiek van positieve actie is op het eerste gezicht dan ook niet te combineren met het differentiedenken.

Dat de verhouding tussen een feministische politiek en het denken van Derrida niet zonder problemen is, is genoegzaam bekend. Zo luidt het bezwaar van Veronica Vasterling dat Derrida's theorie van de seksuele differentie de feitelijke dualiteit van de geslachten ontkent ten gunste van een seksuele disseminatie of multiplicité. Het vasthouden aan de feitelijke dualiteit kan in Derrida's interpretatie 'alleen nog verschijnen als de *vermijdbare* essentialistische illusie van de waarheidsfilosoof of de dogmatische feminist', zo schrijft Vasterling. Derrida zou zijn interpretatie van de seksuele differentie niet koppelen aan het reële onderscheid tussen mannen en vrouwen en dit maakt zijn theorie 'politiek vrijblijvend'.⁴ Rosi Braidotti gaat nog verder en beschuldigt Derrida van misogynie. Zij interpreteert Derrida's disseminerende seksuele differentie niet alleen als een onseksualisering van het subject, ook ziet zij in zijn bepaling van 'de vrouw' als *différance* een verheerlijking van het vrouwelijke, waarbij het feminisme als het voorbeeld van fallogocentrisch denken fel wordt afgewezen.⁵ De kritiek die Vasterling en Braidotti delen is dat het differentiedenken een feministisch project zo niet afwijst, dan toch onmogelijk maakt.

De afwijzing van een PA-beleid door Groot lijkt dit probleem te illustreren. Er wordt een tegenstelling gecreëerd tussen een feministisch project, namelijk een voorkeursbeleid voor vrouwen, en een differentieproject. We zouden hierin dan ook het concrete voorbeeld kunnen zien van de vruchteloze verhouding tussen Derrida's filosofie en een feministische politiek.

Ik meen echter dat Groots beroep op Derrida hoogst discutabel is. In het navolgende zal ik aantonen dat Derrida's differentiefilosofie en een PA-beleid elkaar niet uitsluiten zoals Groot suggereert. Mijns inziens is de kritiek die gehoord wordt van feministische zijde zeer wel toe te passen op Groot: in zijn redenering gaan differentie en een PA-beleid (als een voorbeeld van een feministische politiek) inderdaad niet samen. Daarmee is nog niet gezegd dat dit ook voor Derrida geldt; ik meen dat zijn denken een PA-beleid juist kan ondersteunen. Ik ben het dan ook niet eens met de kritiek van Vasterling en Braidotti. Aan het eind van mijn stuk zal ik aan de hand van Derrida's notie 'context' aantonen dat zijn differentiedenken een feministisch project, dat rekening houdt met de feitelijke dualiteit van de geslachten, heel wel mogelijk maakt.

4. Veronica Vasterling, 'Differentie bij Heidegger, Lacan en Derrida', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 44, 11 (1990) nr. 4, pp. 392-409.

5. Rosi Braidotti, *Beelden van de leegte*. Kampen (Kok Agora) 1991.

Positieve actie versus differentie

Het PA-beleid voor vrouwen is een antwoord op een maatschappelijk probleem.⁶ Er wordt een ongelijkheid geconstateerd in de verdeling van betaalde – vaak hooggekwalificeerde – arbeid, waarbij vrouwen sterk ondervertegenwoordigd zijn. Voorstanders van een PA-beleid zien hierin een onrechtvaardigheid: zij zien discriminatie van vrouwen als de oorzaak voor deze ongelijkheid. Nu is discriminatie verboden bij de wet, maar dit is geen garantie dat indirecte discriminatie niet voorkomt. Een voorkeursbeleid voor vrouwen zou deze indirecte vorm van discriminatie moeten bestrijden. ‘Wat eerst als een minpunt gold – tot het vrouwelijk geslacht behoren – zou voortaan als een pluspunt gelden.’⁷ Een PA-beleid is dus opgezet om de facto gelijke kansen voor vrouwen te scheppen.

Cruciaal in dit verband is dat een PA-beleid uitgaat van een feitelijk verschil tussen mannen en vrouwen. Dit geslachtelijke verschil is alleen relevant voor zover het verwijst naar maatschappelijke achterstand, eventuele andere verschillen tussen mannen en vrouwen spelen in een PA-beleid niet mee. Er is sprake van een feitelijke ongelijkheid in de arbeidsverdeling, die wijst op een vorm van discriminatie, en deze dient bestreden te worden. De ‘gelijkmaking’ van het verschil heeft dus uitsluitend betrekking op ‘gelijke kansen’ en het bestrijden van achterstand.

Ook Groot is zich bewust van de achterstand van vrouwen waarover hij in *Cimedart* zegt: ‘Het probleem is reëel en bepaald niet alleen op de universiteit.’ Maar het voert Groot te ver om van het minpunt een pluspunt te maken, om de negativiteit te positiveren, omdat we dan te maken hebben met een standaardisering die een meervoudige differentie onmogelijk maakt.

Groots roep om een meervoudige differentie laat zich verduidelijken door te kijken naar *Sporen. De stijlen van Nietzsche*⁸ waarin Derrida zich aan de hand van het werk van Nietzsche buigt over het vraagstuk van de seksuele differentie. Derrida onderscheidt een drietal vrouwbeelden in diens werk, die ik hier voor de duidelijkheid nogmaals kort herhaal.

In het eerste beeld hebben we te maken met een negatief beeld van de vrouw. Zij wordt geassocieerd met leugenachtigheid en onbetrouwbaarheid. Zij is de gecasteerde vrouw, die de waarheid niet bezit en daarom veracht wordt door de man die zichzelf de fallus en de waarheid toekent. Dit is het traditionele beeld van de vrouw. In het tweede beeld wordt de vrouw buitensporig opge-

6. Zie voor de achtergrond en discussies over een PA-beleid het artikel van Odile Verhaar, ‘Vanzelfsprekendheden en paradoxen in de discussie over de voorkeursbehandeling van vrouwen’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991) nr. 1, pp. 32-46.

7. Ibidem, p. 33.

8. Derrida, *Sporen. De stijlen van Nietzsche*. Vert. Ger Groot, Weesp (Het Wereldvenster) 1985. Zie voor een analyse van deze tekst Joke J. Hermesen, ‘Baubo of Bacchante’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 31, 8 (1987) nr. 3, pp. 318-333; en Annemie Halsema, Een verschillend geslacht. Een filosofisch onderzoek naar een feministisch dilemma. Doctoraalscriptie.

waardeerd en verschijnt zij als waarheid. Hier is zij de castrerende vrouw, omdat zij een bedreiging vormt voor de man, wiens waarheid zij in bezit heeft genomen. In dit beeld is sprake van een omdraaiing, de vrouw als waarheid is de omgekeerde positie van de vrouw als leugen. Onder dit beeld valt 'de dogmatische feminist', de feminist die wil zijn als de man, dat wil zeggen die het mannelijke waarheidsgeloof nastreeft en uit is op identiteit en beslisbaarheid.

Het tweede beeld komt overeen met wat Groot 'de positivering van het verschil' noemt. De negativiteit – de vrouw als leugen – wordt omgedraaid en tot positiviteit – de vrouw als waarheid – gemaakt. In beide posities echter wordt vastgehouden aan een waarheid over het wezen van de vrouw. Derrida zegt over de tweede positie dat ze blijft steken in de fallogocentrische ruimte, ze blijft binnen het systeem van de waarheid. Er wordt weliswaar een omkering tot stand gebracht, maar het oppositionele schema zelf blijft intact.

Dit is niet het geval met de derde beeld dat Derrida in *Sporen* onderscheidt. In het derde beeld verschijnt de vrouw als affirmatieve kracht, die niet meer aan de leugen of de waarheid verbonden is. Deze derde positie – die geen positie meer is, maar eerder een 'werking' – ontsnapt aan de oppositie en is niet meer terug te voeren op een essentie. Dit beeld plaatst zich in de ruimte van het verschil, van de differentie. De affirmatieve vrouw wordt verbonden aan de differentie, in de zin dat zij elke bepaalbaarheid in tegenstellingen onmogelijk maakt en zelf niet meer is vast te leggen op één plaats. Zij is en bewerkstelligt heterogeniteit en meervoudigheid.

Groots pleidooi voor een meervoudige differentie zouden we kunnen zien als een uitwerking van dit derde beeld, waarbij voorstanders van een PA-beleid de rol van de dogmatische feminist toebedeeld krijgen. Of dat laatste terecht is, valt nog te bezien.

Positieve actie als deconstructie

Tot dusver lijkt de redenering van Groot in overeenstemming te zijn met Derrida's pleidooi voor een meervoudige differentie. Dat wil zeggen, een differentie die zich onttrekt aan de oppositie man-vrouw en zich niet laat denken in een dichotomie. Hierin staan een PA-beleid en het differentiedenken in eerste instantie dan ook haaks op elkaar.

Wat beide projecten echter dichter bij elkaar brengt, is het volgende: we kunnen het differentiedenken van Derrida niet los zien van de door hem ontwikkelde strategie van de deconstructie, waarin het denken in binaire opposities ter discussie wordt gesteld. In *Positions* zegt Derrida daarover: 'in een traditionele filosofische oppositie hebben we niet te maken met een vreedzame coëxistentie van tegenovergestelde termen, maar met een gewelddadige hiërarchie. Een van beide termen domineert de andere, neemt de overheersende positie in. Het deconstrueren van de oppositie houdt allereerst in dat op een gegeven moment de

hiërarchie wordt omgekeerd.⁹ Derrida's deconstructie houdt twee momenten in. Het eerste moment is dat van de omkering, waarbij de minst gewaardeerde term van de oppositie tot de hoogst gewaardeerde term wordt gemaakt, met andere woorden een soort *positieve actie* van de inferieure term. Deze omkering is een essentieel moment, maar blijft een moment. Deconstructie moet immers gedacht worden in een dubbele geste die bestaat uit twee nauw met elkaar samenhangende bewegingen. De eerste brengt een omkering tot stand maar zet daarmee het tweede moment al in. In dit tweede moment wordt de *structuur* van de oppositie omgevormd, waardoor er meerdere betekenissen mogelijk zijn die niet hiërarchisch georganiseerd zijn. Met de omkering van de oppositie wordt tegelijkertijd ruimte vrijgemaakt waardoor er een verplaatsing van de hiërarchische termen plaatsvindt. Het gaat er dus niet om een nieuwe orde of een nieuwe hiërarchie te creëren, die de omgekeerde van de oude zou zijn, het gaat erom de structuur van de hiërarchie zelf om te vormen.

De strategie van de deconstructie beperkt zich niet tot teksten, maar kan ook bijvoorbeeld institutioneel gebezigd worden, zoals Derrida herhaaldelijk aangeeft: 'Deconstructie wil niet ingesloten blijven in een puur speculatief, theoretisch en academisch vertoog, maar heeft de inzet de dingen te *veranderen* en op een manier in te grijpen die effectief en verantwoordelijk is.'¹⁰ We kunnen deze praktijk dan ook vertalen naar een voorkeursbeleid.

Ook in een PA-beleid wordt de minst gewaardeerde en minst aanwezige term bevoorrecht. De hiërarchie wordt omgekeerd, vrouwen worden expliciet bevoorrecht in plaats van impliciet benadeeld. Er vindt dus een omkering plaats in voorkeur waarbij de tegenstelling man-vrouw opnieuw vastgelegd wordt. Deze fixering is echter provisorisch en is niet het uiteindelijke doel van een PA-beleid. Een PA-beleid streeft naar een zodanige verschuiving van de geslachtelijke arbeidsverhoudingen, dat de tegenstelling man-vrouw, met hun verschil in waarde, niet langer opgeld doet. Het is zelfs denkbaar dat 'geslacht' een arbitrair criterium wordt voor het vervullen van werk. Wanneer de arbeidsverhouding tussen vrouwen en mannen anders wordt, verandert ook de betekenis die wordt toegekend aan de termen 'vrouw' en 'man'. Doordat vrouwen de kans krijgen om traditionele 'mannenberoepen' te vervullen, wordt de grens tussen wat 'van nature' mannelijk of vrouwelijk is onzeker gemaakt.

Maar is het nodig om voor deze deconstructie van de man-vrouw-dichotomie de oppositie eerst om te keren? Derrida benadrukt het belang van de omkering omdat, wanneer we deze fase zouden negeren, het gevaar van een verdoe-

9. J. Derrida, *Positions*. Parijs (Minuit) 1972, p. 56. Alle hier gegeven vertalingen van de citaten zijn van de schrijfster.

10. J. Derrida, *Gesetzkraft. Der 'mystische' Grund der Autorität*. Frankfurt a.M. (Suhrkamp) 1991, p. 18. Ook in *Marges* staat al te lezen dat deconstructie ook betrekking heeft op non-discursieve krachten: 'Signature, événement, contexte', in: *Marges de la philosophie*. Parijs (Minuit) 1972, p. 392. In 'Towards an ethics of discussion', het nawoord van *Limited Inc.* (Northwestern University Press) 1988, tracht Derrida eveneens af te rekenen met de vooronderstelling dat deconstructie zich louter bezighoudt met de grote filosofische of metafysische wezensvragen.

zelende neutralisering bestaat. 'Wanneer deze fase van de omkering veronachtzaamd wordt, dan vergeet men dat de structuur van de oppositie conflictueus en onderwerpend van aard is. Men gaat dan, zonder enige greep te houden op de voorafgaande oppositie, te snel over tot een *neutralisering* die, *praktisch gezien*, het voorafgaande veld intact laat en die zich elk middel om daarin op een effectieve manier te *intervenieren* zou laten ontnemen.'¹¹ Het omkeren van de oppositie is dus noodzakelijk.

Een tweetal kanttekeningen is hier op zijn plaats. Het gevaar bestaat dat de positivering van het verschil in een PA-beleid vrouwen opnieuw vastlegt op een specifiek 'anders-zijn' dat tot een nieuwe standaard wordt gemaakt. Dit gevaar wordt duidelijk in die gevallen waarin de aanwezigheid van vrouwen in bepaalde functies verdedigd wordt door een beroep te doen op 'specifiek vrouwelijke kwaliteiten'. Voorbeelden hiervan zijn het minder hiërarchisch leidinggeven, het meer pedagogisch ingesteld zijn en de manager-kwaliteiten die typisch vrouwelijk zouden zijn.¹² Deze nadruk op kwaliteiten die als vrouwelijk zouden gelden, behoort echter niet tot de uitgangspunten van een PA-beleid.

Ook moge duidelijk zijn dat een PA-beleid op zich geen wondermiddel is, geen snelle oplossing die voor eens en altijd een einde zal maken aan de geslachtelijke hiërarchie. Groot verwijt voorstanders van een PA-beleid een dergelijke parmantigheid. In een besprekingsartikel over 'foute intellectuelen' in het dagblad *Trouw* pleit Groot voor een vorm van anti-parmantigheid onder intellectuelen. Hij vraagt zich daarbij af of deze anti-parmantigheid onder intellectuelen een lang leven beschoren is, want: 'De glamour van de snelle en grondige oplossing blijft aanhoudend lonken. Het waanwijze enthousiasme waarmee recentelijk in academische kringen het eerherstel van het discriminatiebeginsel is begroet als radicale oplossing van achterstandssituaties stemt wat dat betreft weinig hoopvol.'¹³ Zonder ons er echter op te beroepen dat met een PA-beleid *vanzelf* een *opheffing* van de geslachtelijke hiërarchie tot stand zal komen, kunnen we denk ik een PA-beleid begrijpen als een aanzet tot het zodanig losweken van de eigenschappen die impliciet worden toegekend aan vrouwen en mannen, dat de structuur van de hiërarchie in beweging komt. Hierdoor krijgt de derde fase die Derrida uiteenzet in *Sporen* een kans. Er zijn geen garanties, maar er zijn meer perspectieven dan de gang naar een totalitaire staat, een ontwikkeling die Ger Groot in *Cimedart* verbindt met positieve actie: 'Dingen moeten nu eenmaal evolueren, anders kan dat tot gevaarlijke breuken leiden zoals dat ook al in deze eeuw gebeurde in onder andere het fascisme.'

Ik stel dan ook voor een PA-beleid te zien als een deconstructieve beweging, waarbij het tweede moment van de omkering samenhangt met het derde moment waarin de eigenschappen van de man-vrouwdichotomie op losse

11. Derrida, *Positions*, a.w., p. 57.

12. Dit argument werd door een minderheid aangevoerd in de discussie rondom het vermeende kwaliteitsverlies bij een voorkeursbeleid. Zie hiervoor het genoemde artikel van Odile Verhaar, p. 39.

13. Ger Groot in *Trouw*, 18-10-1991.

schroeven worden gezet. De positivering van het verschil heeft niet als enige consequentie een standaardisering of fixering die resulteert in een nieuwe binaire oppositie, zoals Groot stelt, maar kan juist ruimte vrijmaken voor verschillen.

Kwaliteit en geslacht – inhoudelijkheid versus uitwendigheid?

Zoals gezegd wordt volgens Ger Groot het idee van een meervoudige differentie onmogelijk gemaakt door de positivering van het verschil. In het voorafgaande heb ik een andere mogelijkheid geschetst. Groot noemt echter nog een aantal argumenten waaruit zou moeten blijken dat een meervoudige differentie geen kans krijgt in een voorkeursbeleid. Ik zal deze argumenten in het navolgende analyseren.

Het principiële bezwaar dat Groot in zijn brief aanvoert geldt niet alleen 'de dichotomisering van de samenleving die door deze maatregel wordt gesugereerd', maar vooral 'de privilegiëring van een van de scheidslijnen die de huidige maatschappij doorsnijden'. Naast geslacht bestaat er immers nog een aantal andere tegenstellingen, zo voegt Groot toe, zoals ras, geografische herkomst, geloof, huidskleur en klasse. Door, in dit geval, geslacht als uitgangspunt te nemen, worden alle andere tegenstellingen verdonkeremaand. 'De absolutering van welk uitwendig selectiecriterium dan ook dringt alle andere situaties van achterstand niet alleen in een tweederangs positie, maar verklaart deze zelfs tot irrelevant en daarmee in feite niet-existent.' Het laten prevaleren van het uitwendige criterium geslacht wordt door Groot gezien als een verabsolutering, die alle andere uitwendige criteria teniet doet.

Een antwoord op dit bezwaar zou een quoteringsysteem kunnen zijn, dat niet alleen vrouwen maar ook andere achterstandsgroepen op de arbeidsmarkt expliciet bevoordeelt, totdat die arbeidsmarkt een evenredige weerspiegeling vormt van de bevolkingssamenstelling. Groot keert zich echter nadrukkelijk tegen zulk een pluralisering van het criterium in de vorm van een quoteringsstelsel. Zo'n systeem 'maakt noch een einde aan de pure uitwendigheid van het gehanteerde uitsluitingscriterium, noch herstelt het in de wervingsprocedure het principe van rechtvaardigheid en gelijke kansen, waarom het in de discussie aanvankelijk begonnen was'. Groot noemt hier dus twee argumenten tegen een quoteringsbeleid: het hanteert puur uitwendige criteria en doet geen recht aan het principe van rechtvaardigheid en gelijke kansen.

Het is opvallend dat in het eerste argument categorieën als geslacht, huidskleur, geloof, geografische herkomst en klasse nadrukkelijk als *puur uitwendig* worden geïdentificeerd. Deze term suggereert dat er ook niet-uitwendige categorieën moeten zijn. Deze vinden we in Groot's vraag om 'de beste mensen' (in *Cimedart*) en om 'enige inhoudelijke weging van de kandidaten' (in zijn brief). Met het pleidooi voor het hanteren van de inhoudelijke categorie, loodst Groot de notie kwaliteit binnen zijn betoog. Anderzijds zien we een afwijzing

van 'uitwendige categorieën'. Wat wordt hier voor tegenstelling verondersteld en hoe kunnen we deze tegenstelling verbinden met de op Derridaanse leest geschoeide roep van Ger Groot om meervoudige differentie?

De hiërarchische oppositie inwendig-uitwendig is een van de koppels die volgens Derrida het traditionele metafysische denken organiseren, waarbij de ene term wordt gezien als fundamentele en belangrijker en de andere als afgeleid, als marginaal, als een supplement. Bepaalde elementen moeten in dit denken, dat op eenheid is gericht, noodzakelijkerwijs als 'eigenlijk' of 'oneigenlijk' beschouwd worden. De tegenstelling 'eigenlijk-oneigenlijk' is in zekere zin de oppositie waarop alle andere gestoeld zijn; ze kan gezien worden als de belichaming van de oppositionele orde.¹⁴

Het is precies deze tegenstelling die Derrida voortdurend ter discussie stelt, onder meer via de 'logica van het supplement'. Deze komt er in Derrida's interpretatie kort gezegd op neer dat het strikte onderscheid dat wordt gemaakt tussen binnen (met de connotaties wezenlijk, oorspronkelijk, zuiver) en buiten (met de connotaties supplementair, bijkomstig, onzuiver) altijd al wijst op een tekort van het binnen. Het maken van dit onderscheid wijst erop dat het binnen niet tegenwoordig gesteld kan worden zonder supplement. In die zin is het supplement oorspronkelijker dan het binnen.

Zo bezien roept de tegenstelling die Ger Groot maakt nogal wat vraagtekens op. Is geslacht wel een zuiver uitwendig criterium dat gescheiden kan worden van het inhoudelijke criterium kwaliteit? Is het inhoudelijke criterium wel zo inhoudelijk als blijkt dat de universiteiten tot dusver bevolkt werden door medewerkers (zo schrijft Groot in zijn brief) 'afkomstig uit de blanke, Nederlandse, voornamelijk stadsgeoriënteerde, min of meer gegoede middenklasse'? Heeft de uitwendige categorie geslacht niet in die mate haar invloed doen gelden dat de universiteiten tot voor kort mannelijke bolwerken waren? Met andere woorden, werden 'de beste mensen' niet altijd al geselecteerd volgens een puur uitwendig criterium: was kwaliteit niet per definitie mannelijk? Geslacht dat door Groot als puur uitwendig wordt geclassificeerd, heeft in zijn betoog de status van een supplement, waarbij het inhoudelijke criterium altijd al is 'besmet' door de uitwendigheid.

Het is dus maar zeer de vraag of we uitwendige criteria buiten de procedure kunnen laten, hoezeer dit in abstracto ook toe te juichen zou zijn. We hebben echter te maken met een zeer diep ingeroeste traditie die kwaliteit stevig heeft verbonden met uitwendige criteria, zoals geslacht. Zolang we deze vermenging van kwaliteit en geslacht niet problematiseren, blijft kwaliteit een onbetwistbaar en pseudo-objectief begrip, dat pretendeert boven elk uitwendig criterium te staan.

Het is een misvatting, het kan niet genoeg benadrukt worden, te denken dat kwaliteit neutraal is of kan zijn. Kwaliteitscriteria zijn nooit af en voor zichzelf sprekend. Wat kwaliteit is, is een kwestie van interpretatie en deze heeft

14. Zie hiervoor o.m. de inleiding van Ger Groot bij *Sporen*.

nooit een en dezelfde betekenis; kwaliteit is een gesitueerd begrip, dat telkens opnieuw tot stand komt in een bepaalde context en dat diensgevolge nooit eenduidig en neutraal is. Het onderscheid dat Ger Groot maakt door inhoudelijke criteria zuiver te willen houden van uitwendige criteria, houdt geen rekening met de context waarin definities van kwaliteit tot stand komen.

Juist Derrida dringt aan op het onderkennen van het contextuele kader. Elke afbakening van een context is politiek, neutraliteit is onmogelijk. 'Ik geloof niet dat er sprake kan zijn van enige neutraliteit wat dit betreft. Dat wat men "objectiviteit" noemt dringt zich slechts op binnen een context die buitengewoon weids is, oud, stevig ingeburgerd, gestabiliseerd of geworteld in een netwerk van conventies (bijvoorbeeld talige conventies) en die toch een context blijft.'¹⁵ Een context die bijna natuurlijk lijkt, zo stevig en machtig is hij verankerd, maar toch blijft het een context. En dat wil zeggen: niet natuurlijk, maar kunstmatig afgebakend en dus niet neutraal. En juist daarom roept elk afbakenen van een context om een specifieke verantwoordelijkheid, waarover later meer.

Rechtvaardigheid en gelijke kansen

'Men kan de rechtvaardigheid niet thematiseren of objectiveren, men kan niet zeggen "dit is rechtvaardig" en nog minder "ik ben rechtvaardig" zonder tegelijkertijd de rechtvaardigheid te verraden.'¹⁶

Het tweede argument van Ger Groot tegen een quoteringsysteem betreft het feit dat ook dit systeem geen recht doet aan het principe van rechtvaardigheid en gelijke kansen. Immers, personen die niet tot de traditioneel achtergestelde en daarom door een voorkeursbeleid bevoorrechte groep horen, zien hun kans op een baan sterk verminderen. Het op geforceerde wijze bevoorrechten van bepaalde groepen en dus het benadelen van andere groepen is een schrijnende situatie, die zeker iets onrechtvaardigs heeft. In die zin vormt een PA-beleid een nieuwe onrechtvaardigheid in reactie op een oude onrechtvaardigheid. Maar wat is dan rechtvaardigheid?

In *Gesetzeskraft* benadrukt Derrida het verschil tussen de begrippen recht en rechtvaardigheid. Het recht heeft betrekking op de regels die een zekere rechtvaardigheid moeten garanderen. Zij zijn echter nooit voor iedereen en gelijkelijk verdeeld rechtvaardig. Er bestaat dus een wezenlijke discrepantie tussen recht en rechtvaardigheid. Toch ontkomen we er niet aan telkens weer een antwoord te geven op deze discrepantie.

Ook een PA-beleid ziet zich geplaagd voor deze onmogelijke situatie. Enerzijds tracht het beleid een correctie te zijn van een bestaande spanning tussen recht en rechtvaardigheid, anderzijds zorgt het voor nieuwe discrepanties

15. Derrida, 'Towards an ethics of discussion', a.w., p. 136.

16. Derrida, *Gesetzeskraft*, a.w., p. 21.

die zich zeker niet laten uitvlakken onder het mom van een 'goed geweten'. Het komt er wat mij betreft op aan zich enerzijds bewust te zijn van de onvolkomenheden en de nieuwe onrechtvaardigheden die een PA-beleid oproept en anderzijds niet te vergeten wat de situatie is waarop een PA-beleid een antwoord tracht te geven.

Een politiek van de context

Is de op Derrida geïnspireerde afwijzing van een PA-beleid door Ger Groot nu een voorbeeld van de vruchteloze verhouding tussen een feministische politiek en Derrida's filosofie? Zoals ik in het bovenstaande heb aangetoond is sluit Derrida's denken een PA-beleid niet uit. We kunnen een PA-beleid begrijpen als een deconstructieve beweging, waarbij de positivering die overeenkomt met de tweede fase in *Sporen* ook een mogelijkheid biedt voor de omvorming van het verschil zoals we dat zagen in de derde fase. Het bezwaar van Groot dat een PA-beleid een meervoudige differentie onmogelijk maakt is dan ook hoogst twijfelachtig. In Groots tweede argument wringen de termen die gebruikt worden om het bevoorrechten van geslacht boven kwaliteitseisen te bekritisieren. Als Derrida iets problematiseert is het wel het onderscheid tussen inhoudelijke en uitwendige criteria. Het derde bezwaar, het principe van rechtvaardigheid en gelijke kansen, is een bezwaar dat mijn inziens zwaar telt, maar dat niettemin het nemen van de verantwoordelijkheid om de bestaande onrechtvaardigheid te corrigeren niet mag verlammen.

Om verandering te brengen in een bestaande situatie van onrechtvaardigheid, is het nodig verschillende strategieën te volgen die zich zowel op een praktisch als meer principieel niveau afspelen. Wanneer Ger Groot zegt dat dingen nu eenmaal moeten evolueren lijkt hij de urgentie te miskennen van het ingrijpen op meerdere niveaus. Derrida daarentegen spreekt herhaaldelijk over de wenselijkheid van een 'dubbele strategie', die bijvoorbeeld gevolgd zou moeten worden door feministische wetenschappers.¹⁷ Enerzijds is er de strategie om zoveel mogelijk vrouwenstudies-programma's te creëren. Hierbij worden vrouwenstudies – zoals iedereen die zich binnen het universitaire bedrijf begeeft – tot *guardians of the law*, daar zij door hun steeds meer geïnstitutionaliseerde plaats het fallogocentrische model van de universitaire structuur weerspiegelen. Anderzijds zouden vrouwenstudies dan ook radicaal de structuren die de wet vormen moeten bevragen. Het komt er volgens Derrida op aan deze twee strategieën terzelfder tijd te volgen. Het probleem hierbij is uiteraard de moeilijkheid dit tegelijkertijd te doen; dit vereist een voortdurende scherpe en wisselende aandacht, een permanent bevragen van de eigen vooronderstellingen.¹⁸ Derrida is echter zeer duidelijk over de noodzaak van de eerste strategie.

17. Zie hiervoor 'Woman in the Beehive. A seminar with Jacques Derrida', in: A. Jardine en P. Smith (red.), *Men in Feminism*. Londen (Routledge) 1989.

Sterker nog, een Derridaans concept als differentie waar Groot naar verwijst, leidt geen eigen leven, maar moet telkens teruggekoppeld worden aan de 'reële omstandigheden', wil het niet tot een 'essentialiserende fetisj' of tot een waarheidsconstructie worden. Dit kan, aldus Derrida, voorkomen worden: 'door rekening te houden met de *reële* omstandigheden waarin de strijd van vrouwen zich op alle fronten ontvouwt (economisch, ideologisch, politiek). Deze omstandigheden vereisen vaak het behoud (voor een langere of kortere fase) van metafysische vooronderstellingen die men moet (en waarvan men al weet dat het moet) ondervragen in een latere fase – of op een andere plaats – omdat ze behoren tot het dominante systeem dat men op *praktisch niveau* deconstrueert.'¹⁹

Derrida is zich dus terdege bewust van het feit dat een feministische politiek niet zonder strategieën kan die op praktisch niveau ingrijpen. Hij dringt echter aan op het zich realiseren van de voorlopigheid van het kader waarin die strategie tot stand komt. Waar het op aankomt is het steeds weer opnieuw recontextualiseren, al naar gelang de specifieke situatie en de verantwoordelijkheid waar die toe oproept.

Zoals gezegd is een van de feministische kritiekpunten op Derrida dat zijn filosofie 'politiek vrijblijvend' is. Ik meen echter dat zijn denken interessant is voor het feminisme omdat het een 'denken van de context' is. Derrida definieert zijn praktijk wel als het zich rekenschap geven van de onbegrensbare context. De uitdrukking 'il n'y a pas de hors-texte' – er is niet buiten de tekst – die als slogan van 'het deconstructivisme' is gaan fungeren, zou dan ook niets anders betekenen, zo voegt Derrida toe, dan 'er is niets buiten de context'.²⁰ Echter, waar de nadruk op tekstualiteit naar verwijst, is dat elke werkelijkheid de structuur van een differentieel spoor heeft, dat wil zeggen niet natuurlijk of voor zichzelf sprekend is, maar het gevolg is van een interpretatieve ervaring. Dit houdt geenszins in dat de werkelijkheid ontkend wordt en in die zin louter 'fictief' zou zijn. De werkelijkheid is echter geen natuurlijke ordening, maar een ordening die dankzij een bepaalde context een specifieke betekenis krijgt.

Deze context nu is zoals bekend nooit af, hij is nooit gegeven of vast te leggen en dus nooit definitief af te grenzen. Omdat wij noodgedwongen steeds een context afbakenen om betekenis toe te kennen en standpunten in te nemen, bevinden we ons dus in een paradox, en dit vereist volgens Derrida een specifieke-

18. Ironischerwijze heeft een PA-beleid nog niet de kans gekregen zich comfortabel te vestigen en tot standaardprocedure te worden, daar deze voortdurend onderwerp van discussie blijft. Voorstanders worden dan ook gedwongen om zich voortdurend te buigen over 'vanzelfsprekendheden', wat mijns inziens het beleid alleen maar ten goede komt.

19. Jacques Derrida en Christie McDonald, 'Choreographies', in: C. McDonald (red.), *The Ear of the Other*. (University of Nebraska Press) 1988.

20. Derrida, 'Towards an ethics of discussion', a.w., p. 148. Derrida's concept 'tekst' beperkt zich dus niet tot het grafisch teken, het boek of tot het discours, maar verwijst naar 'the entire real-history-of-the-world'. Ik sta hier zo uitvoerig bij stil, omdat het tekstuele karakter van Derrida's denken nogal eens misverstanden wil oproepen. Tekstueel wordt wel geïnterpreteerd als 'de werkelijkheid ontkennend'. Vergelijk bijvoorbeeld: Christel van Boheemen, 'Postmodernisme en ethiek. Ras, geslacht en het primaat van de taal', in: *De Gids* 4 (1990).

ke verantwoordelijkheid: 'Het is deze verhouding, die moeilijk te denken is, zeer wankel en gevaarlijk, die schreeuwt om verantwoordelijkheden, politieke verantwoordelijkheden in het bijzonder.'²¹

Dat de context principieel onbegrensaar is, wil dan ook niet zeggen dat elke afbakening die we maken willekeurig is. Noch dat we het zouden kunnen vermijden om een context af te bakenen teneinde niet voor essentialist versleten te worden. De principiële onbeslisbaarheid die meespeelt in elk contextualiseren roept juist op tot beslissingen en zou tegelijk een garantie kunnen bieden tegen de vastigheid van het essentialisme. Er moeten beslissingen genomen worden, echter, deze dienen zich nooit op een natuurlijke of immanent logische wijze aan, maar ze vereisen juist het nemen van een 'ethisch-politieke verantwoordelijkheid'.²²

Wat houdt deze ethisch-politieke verantwoordelijkheid nu in? In *Gesetzskraft* noemt Derrida het een verantwoordelijkheid ten opzichte van de herinnering, die appelleert aan de grenzen van waarden, normen en voorschriften (p. 40). Wat deze verantwoordelijkheid concreet inhoudt, wordt uiteraard niet gespecificeerd – wanneer het te herleiden zou zijn tot een bepaald recept of programma, zou het zichzelf ondergraven. Evenmin kunnen we ons dit appel toe-eigenen en ons beroepen op de ware verantwoordelijkheid. Wat we er wel over kunnen zeggen is dat de onbeslisbaarheid van elke context deze verantwoordelijkheid pas mogelijk maakt. Als er regels voor te geven zouden zijn, zou het niet meer om verantwoordelijkheid gaan, maar enkel om het opvolgen van de regels.

Vertaald naar een PA-beleid houdt dit in dat er op een bepaald moment een beslissing genomen wordt op grond van een onzekere of tijdelijke context-afbakening. Op grond van de herinnering aan de expliciete en impliciete normen die nog steeds werkzaam zijn bij het aannemen van vrouwen in academische functies, wordt de ethisch-politieke verantwoordelijkheid genomen om deze situatie te veranderen.

En hoe kunnen we dit verbinden met de feministische kritiek die Derrida verwijt politiek vrijblijvend te zijn omdat hij de 'feitelijke dualiteit' van de geslachten ontkent? Zonder dieper in te gaan op Derrida's interpretatie van de seksuele differentie,²³ meen ik vanuit het hierboven geschetste belang van de context dat de 'feitelijke dualiteit' van de geslachten geenszins ontkend wordt, maar afhankelijk is van de contextafbakening die gemaakt wordt. Wat Derrida steeds doet is het geconstrueerde karakter van die context openbreken, waardoor

21. Derrida, 'Towards an ethics of discussion', a.w., p. 137.

22. Ibidem, p. 116.

23. De interpretatie die Derrida geeft van seksuele differentie is te vinden in *Sporen. De stijlen van Nietzsche* en in 'Geschlecht: différence ontologique, différence sexuelle', in: *Psyché: Invention de l'autre*. Parijs (Galilée) 1987. Zijn interpretatie van een seksuele differentie die voorafgaat aan de tweedeling van de geslachten wordt op verschillende manieren uitgelegd; Rosi Braidotti noemt het een 'ontseksualisering', Joke Hermsen noemt het de 'ruimte die het individu heeft om zich te verhouden tot zijn of haar geslacht'. Zie hiervoor het artikel van Joke J. Hermsen: 'Alleen het streepje is neutraal', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 49, 13 (1992) nr. 1, pp. 84-90.

het mogelijk wordt het geslachtsverschil niet enkel vanuit een binariteit te denken. Het is door het voortdurend recontextualiseren dat er een seksuele differentie denkbaar is, waarbij 'geslacht' niet als een vaststaand gegeven wordt opgevat. Wat geslacht is, is noch louter gedetermineerd, noch volkomen toevallig, maar verwijst eerder naar 'de nooit vastliggende en immer veranderende verhouding die wij tot ons geslacht kunnen hebben'.²⁴

Maar tegelijkertijd wil het proces van (re)contextualiseren ook zeggen: rekening houden met werkelijke, want *werkzame*, historische, economische structuren, met dwingende voorschriften en conventies. De invulling die het individu kan geven aan zijn of haar geslacht is dus geen louter individueel spel, maar is mede onderhevig aan de normen die gelden. Met andere woorden, het is niet het *verschijnen* van de feitelijke dualiteit dat 'een vermijdbare illussie is van de waarheidsfilosoof of de dogmatische feminist', zoals de kritiek van Veronica Vasterling luidt, maar het *geloof in de voorgegevenheid en de onveranderlijkheid* van de feitelijke dualiteit. Wat 'geslacht' is wordt tijdelijk en provisorisch bepaald door de contextuele afbakening die men maakt. En juist in deze afbakening ligt een politiek moment. Eenvoudig gezegd, omdat we niet alles weten, omdat de totale context niet bestaat, omdat we noodzakelijkerwijs elementen buitensluiten, omdat wat we wel en niet opnemen niet uitsluitend immanent logisch te beargumenteren valt, daarom kan de beslissing die we nemen alleen politiek en ethisch van aard zijn.

Zonder te willen beweren dat Derrida's denken bij uitstek geschikt is voor een politieke praxis, meen ik te mogen concluderen dat het een politieke handelen zeker niet onmogelijk maakt, zoals wordt gesuggereerd door de kwestie-Groot en door de kritiek die gehoord wordt van feministische zijde. De notie context bij Derrida maakt het niet alleen mogelijk een seksuele differentie te denken die noch essentialistisch noch willekeurig is, maar gesitueerd, ook maakt het een politiek handelen mogelijk. Het voorkomt echter dat een specifieke politieke beslissing tot een mechanische handeling wordt. Derrida dringt aan op het zich rekenschap geven van de voorlopigheid van elk contextueel kader en dus van de voorlopigheid van elke politieke beslissing. Om nogmaals terug te komen op een PA-beleid: dit beleid kan en mag dan ook nooit gezien worden als standaardrecept tegen de achterstelling van vrouwen. Tegelijkertijd is het een politieke beslissing om nu, in deze context, een PA-beleid ten uitvoer te brengen om juist de restrictieve bepalingen van het eenduidige geslachtsverschil open te breken en daarmee ruimte te creëren voor een meervoudige differentie. Van het grootste belang is dat de keuze voor, maar ook tegen een PA-beleid een politieke keuze is die zich nooit kan beroepen op vanzelfsprekende of neutrale noties. Het is deze aversie tegen elke schijn van vanzelfsprekendheid, het immer bevragen van de context en de nadruk op het ethisch-politieke moment die maakt dat Derrida's filosofie meer is dan een luis in de pels van een feministische politiek.

24. Joke J. Hermesen: 'Mijn zinnen zijn begerig naar genoegens. Belle van Zuylen en het spel met de seksuele identiteit', in: *Lover 2* (1991) p. 89.

Ger Groot

Fabels van een toverfluit

Zij: PA, pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa.

Hij: PA, pa, pa, pa, pa, pa, pa, pa.

(Mozart/Schickaneder, *Die Zauberflöte*, duet tussen Papagena en Papageno)

Aan de telefoon krijgt de stem plotseling iets bitsigs. ‘Positieve actie’ moet ik zeggen, niet ‘positieve discriminatie’. Het is duidelijk: het gaat hier om iets ernstigs. Na verontschuldiging word ik efficiënt doorverbonden met het ‘Steunpunt positieve actie’ waarover mijn voormalige Universiteit van Amsterdam inmiddels blijkt te beschikken. Over het vervolg van dat telefoontje straks méér.

Ik heb die uitdrukking ‘positieve actie’ altijd nogal merkwaardig gevonden. Je kunt je nauwelijks voorstellen dat mensen zich voor negatieve actie zouden inzetten; als strijdkreet lijkt de term dus niet al te wervend of veelzeggend. Sprekender wordt hij – misschien onbedoeld – wanneer je naar zijn geschiedenis kijkt. Bij ‘positieve discriminatie’ kon je je nog wel iets voorstellen: discriminatie ten gunste van de gediscrimineerden. Maar het moet verfijnde zielen na enige tijd duidelijk geworden zijn dat het hernieuwd *salonfähig* maken van het woord ‘discriminatie’ propagandistisch niet zo verstandig was. Aangenaam klonk het in het licht van de geschiedenis in ieder geval niet.

Dus werd het ‘actie’ – men kende haar Orwell en het nut van *newspeak* – maar ‘positief’ bleef gehandhaafd, ongeveer zoals op Engelse elektrische locomotieven nog jarenlang een stoker voorgeschreven bleef. Een lege appendix, die juist daardoor des te opvallender bleef verwijzen naar de zo onaangenaam klinkende *werkelijkheid* van het begrip, en naar de voorgeschiedenis daarvan. Als een soort erfzonde, of – want er moet ook wat Derrida in dit stukje – een ongemakkelijk supplement dat herinnerde aan een oorsprong die men liever vergat.

Ik hecht wel aan de uitdrukking ‘positieve discriminatie’, omdat ze niet zo versluierend is en duidelijker dan haar alternatieven de haken en ogen toont van het beleid dat in het stuk van Marja Loomans en mijn eigen eenzame actie van 1989 aan de orde was. Dat is al weer enige tijd geleden en inmiddels is er veel water onder de brug gestroomd. Helaas niet aan de Amsterdamse universiteit, waar in het faculteitsblad *Cimedart* de discussie over het dicriminatiebeleid nog kalmpjes doorwoedt en de argumenten nauwelijks zijn veranderd. ‘De afweging die gemaakt moet worden in de discussie over quoterings is of er gekozen moet worden voor de allerhoogste kwaliteit (...) of voor rechtvaardigheid. Gezien de onaanvaardbare achterstand van vrouwen aan de wijsgerige faculteit kies ik

voor het laatste', schrijft Annemie Halsema daar.¹ Vrouwen versus mannen: niets minder, maar vooral ook niets meer.

Ook Marja Loomans beweegt zich in haar stuk weer in die monotone werkelijkheid. Toegegeven, zij citeert uitvoerig mijn verwijzing naar andere achterstandsituaties (ras, geografische herkomst, geloof enzovoort, p. 331), maar het lijkt aan dovemans oren gezegd. Een pagina verder blijkt opnieuw het geslacht het enige noemenswaardige probleem te zijn. Dan bedenkt Loomans zich nog even, en noemt het dubbel benadelen van achterstandsgroepen een 'schrijnende situatie' die (de terminologie wordt al zuiniger) 'iets onrechtvaardigs heeft' (p. 333). Zoiets 'telt zwaar' (p. 334), maar kennelijk niet zwaarder dan dat men zich 'bewust moet zijn van de onvolkomenheden' (p. 334) en 'de eigen vooronderstellingen permanent moet ondervragen' (p. 335).

Dat is een lofwaardige zorgzaamheid, die in de praktijk echter weinig zoden aan de dijk zet. Spreekt Loomans op p. 327 nog over 'een correctie van *een* bestaande spanning tussen recht en rechtvaardigheid', even verderop spreekt zij wederom over '*de* bestaande onrechtvaardigheid', in een context waarin uitsluitend de verhouding tussen mannen en vrouwen ertoe doet. Zich bewust van haar onvolkomenheden kan Marja Loomans in de rest van haar artikel de complexiteit van de sociale werkelijkheid vergeten en doen alsof de mensheid louter uit twee groepen bestaat.

Vandaar mijn telefoontje naar de Universiteit van Amsterdam – want in die context speelt deze hele discussie zich af, en daaraan zou ik hier, als in een soort case-studie, graag willen vasthouden. En vandaar mijn onverwachte contact met wat een 'steunpunt' bleek te zijn, op zoek naar bredere en cijfermatige informatie. Hoeveel gehandicapten zou de universiteit bijvoorbeeld in dienst hebben, en zou daar ook 'positieve actie' voor gevoerd worden, vroeg ik mij af. Tenslotte meende ik dat zoiets ooit van regeringswege was afgesproken – de enige PA-maatregel die op dat niveau ooit genomen was. Maar nee, gehandicapten kunnen dan enige logistieke steun krijgen, op 'actie' hoeven zij niet te rekenen. Wel is er voorzichtig een beleid ten aanzien van allochtonen in voorbereiding, maar acties ter wille van andere achterstandsgroepen (plattelanders, lagere milieus, herintredende WAO-ers en ouderen) liggen niet in het verschiets. Sterker nog: over de bestaande verhoudingen binnen het docentencorps zijn zelfs geen cijfers bekend.

Hand- en spandiensten

Heel interessant allemaal, maar wat heeft dat met filosofie of Derrida te maken? Om de waarheid te zeggen: niet zo heel erg veel. Concreet beleid laat zich maar zelden direct uit wijsgerige principes of overwegingen afleiden; en wanneer dat wel het geval is, is die politiek zelden gelukkig gebleken. Voor een

1. Annemie Halsema, 'De noodzaak tot quotering', *Cimedart*, maart/april 1992, pp. 12-13.

dergelijke instrumentalisering is filosofie nu eenmaal niet in de eerste plaats bedoeld.

Dat betekent niet dat filosofie voor de dagelijkse werkelijkheid, ethiek en politiek geen rol kan spelen. Ik ben alleen bang dat die rol grotendeels negatief en kritisch moet blijven. Zodra zij zich engageert, verliest ze haar voornaamste deugd: die van de compromisloze en ongebonden analyse van vooronderstellingen en denkdiscipline. En dan wordt ze al snel overbodig, of reduceert zich tot een versiersel van beleid, politiek en ideologie: een *ancilla* die goed is voor hand- en spandiensten.

Van deze kritische functie van de filosofie heb ik, in de stukken die Marja Loomans citeert, gebruik willen maken. Dat ik me daarbij ‘beriep’ op Derrida was mij niet bekend. Hoogstens heb ik mij laten inspireren door enkele algemene inzichten van de differentiefilosofie, met De Saussure op de achtergrond. Dat de kritische kracht (en dus filosofische relevantie) van dat denken daarmee nog eens in het zonnetje kon worden gezet, was mooi meegenomen.

Die filosofische interpretatie is natuurlijk niet los te maken van de bezwaren die in het algemeen tegen positieve discriminatie kunnen worden ingebracht. Maar ze helpt wel om de ingeslepen blikvernaauwing te doorbreken die de discussies de afgelopen jaren zo’n voorspelbaar karakter heeft gegeven. De gecanoniseerde rituelen van pro- en contra-argument bleken van een imposante taaiheid, als in een oud duet waarin steeds dezelfde wachtwoorden over en weer kaatsen en alleen de wisselende *terminologische* voorschriften nog een schijn van voortgang ophouden.

Gaan we nog even terug naar die terminologie, vooral naar het woord ‘positief’. Een omdraaiing van ‘negatief’, zo bleek, maar er is méér. Positief wil ook zoiets zeggen als ‘stellend’, zoals in ‘positieve wetenschappen’. En daar komt De Saussure te hulp. Vanaf het moment waarop een verschil tot een ‘positiviteit’ gemaakt wordt, schrijft hij in de *Cours de linguistique générale*, hebben we niet langer te maken met een differentie, maar met een oppositie. Dat wil zeggen: beide termen definiëren elkaar door elkaars tegendeel te zijn. Van elke veelvoudigheid die mocht hebben bestaan is nog slechts een dualiteit overgebleven. In het vervolg bestaat de wereld uit twee elementen of verzamelingen en zoiets komt voor het probleem van de vrouwenachterstand als geroepen. Het model beantwoordt op ideale wijze aan het opgeworpen probleem. Mannen hier, vrouwen daar, en daartussen een grote mate van ongelijkheid. De oplossing is zonneklaar: systematische bevoordeling van vrouwen, totdat het evenwicht bereikt is.

Helaas gaat dit model uit van een rijkelijk versimpelde werkelijkheid, die zich juist daarom zo prettig voor drastische maatregelen leent. Ze veronderstelt slechts één relevant onderscheid tussen mensen, en een volstrekte homogeniteit binnen beide categorieën. Beide veronderstellingen zijn onjuist.

Waarheden als koeien, zult U zeggen, en daar hebt U geen ongelijk in. Toch blijken deze evidenties in discussies en – erger nog – beleidsmaatregelen

bij voortdurend te worden genegeerd. We zagen al hoe de Universiteit van Amsterdam zich nauwelijks iets gelegen laat liggen aan het bestaan van andere achterstandsgroepen dan die van vrouwen. (Het voorgenomen, maar vooralsnog inexistente beleid ten aanzien van allochtonen doet daar weinig aan af.) Sterker nog, in haar fixatie op deze problematiek lijkt ze andere groepen niet eens meer waar te nemen. Bij mijn weten is er nimmer enig argument aangevoerd voor het feit dat één achterstandssituatie grotere beleidsmatige urgentie zou verdienen dan alle andere. Net als voor Marja Loomans is de vrouwenachterstand voor de universiteit dé achterstand zonder meer – en bij beide wordt de argumentatie vervangen door de stille, soepel verlopende verglijding die de logica van het oppositiedenken mogelijk maakt.

Steeds weer opnieuw blijkt het in discussies rond het discriminatiebeginsel onmogelijk de geslachtelijke scheiding te relativiseren tot één differentie onder vele. Vermoedelijk is juist de verzwegen, maar fundamentele stap van differentie naar positiviteit daar debet aan, en voor wie wil liggen hier mogelijkheden te over voor Derridaanse exercities rond het thema van het oorsprongssupplement. Ik laat dat verder aan de liefhebbers.

Bij Marja Loomans gebeurt dat overduidelijk, wanneer zij mijn 'pleidooi voor een meervoudige differentie' (p. 327) uitsluitend als een geslachtelijke aangelegenheid interpreteert. Andere verschillen komen in haar blik eenvoudigweg niet meer voor, of het moest als stoorzenders zijn, die met de belofte van 'aandacht' en 'permanent bevragen' uit de lucht worden gefilterd. Deze dualisering van de werkelijkheid vindt haar onmiddellijke tegenhanger in een homogenisering van de beide kampen afzonderlijk. Het oppositiebeginsel laat een interne differentiëring slechts met de grootste tegenzin toe, zoals op de meest onverwachte, en soms ook komische wijzen blijkt.

Neem, als voorbeeld, een artikel van Dorien Pessers in *De Volkskrant* van 22 oktober 1991. 'Sterk seksueel zelfbeeld kan intimidatie voorkomen', luidt de kop, in directe aansluiting op de zaak Thomas Hill in de Verenigde Staten. Pessers ontwikkelt er tegen het eind een aantal aantrekkelijke thesen in, maar begint met de constatering dat het helemaal niet zo erg is wanneer vrouwen hun charmes inzetten ter bevordering van hun maatschappelijke carrière. Waarom zouden zij afzien van een eigenschap, juist wanneer deze eindelijk eens te gelde gemaakt kan worden? 'Zij zouden wel gek zijn.'

Aldus Pessers, in een redenering die de schijn van billijkheid heeft, maar geheel over het hoofd ziet dat ook andere vrouwen door deze seksuele guerrilla worden benadeeld. Het paradoxale gevolg van Pessers' zo helder ogende redenering zou immers zijn dat kennelijk van elke vrouw een dergelijke seksuele politiek verwacht wordt, omdat nu eenmaal – aldus nog steeds Pessers – 'veel vrouwen er een lucratief gebruik van maken'. Ongetwijfeld is dat haar bedoeling nooit geweest, maar men kan moeilijk om de conclusie heen dat een vrouw die geen carrière maakt kennelijk onvoldoende gebruik heeft gemaakt van haar specifieke 'ruilmiddelen'. En dat alles op grond van dezelfde oppositionele

drogreden: twee groepen met rode koppen tegenover elkaar, en daarbinnen iedereen hetzelfde.

Een helft

Een soortgelijk gebruik van deze homogenisering doet zich voor bij andere pogingen ter rechtvaardiging van een voorkeursbeleid voor vrouwen. Het gaat bij hen, zegt men dan, maar liefst om 'de helft van de mensheid'; vandaar de absolute voorrang, waarvoor de noden van alle andere achterstandsgroepen moeten wijken.

Ik heb het altijd merkwaardig gevonden dat filosofische aanstellingen aan een Nederlandse universiteit – want daar hebben we het nog steeds over – beargumenteerd worden met een beroep op inwonsters van Brazilië, Maleisië, en Letland – eventueel versterkt met vrouwen uit vervlogen tijdsgewrichten, waar ter aanvulling het liedje van 'eeuwenlange onderdrukking' gezongen wordt.

Curieuzer is, dat de mate van achterstelling, en dus van urgentie, in dit argument wordt afgemeten aan de grootte van de betreffende groep. Dat de 'grootst denkbare minderheid' de grootste voorrang moet krijgen klinkt wederom redelijk, maar die redelijkheid valt – bijvoorbeeld – de zwarten van Noord-Amerika niet toe te wensen. Met iets meer dan tien procent van de bevolking zal hun urgentie dan niet hoog kunnen worden aangeslagen. Gelukkig is het maar een redenering, en geen praktijk.

Denkt U? In de dagen na de grote rellen in Los Angeles schreef de politicoloog Andrew Hacker (opnieuw in *De Volkskrant*, 5 mei 1992) dat 'zwarten tussen 1970 en 1990 slechts 6,3 procent van de nieuwe universitaire banen kregen'. Intussen werd 'voor meer dan de helft van de universitaire vacatures vrouwen aangezocht'. Het lot van de zwarten mag nog zo 'schrijnend' worden genoemd, in de praktijk blijkt die bekommernis maar half zo urgent als die voor andere, meer gefortuneerde groepen. Ook de antropoloog Marvin Harris heeft in zijn boek *America now* gewezen op de harde concurrentie tussen de achterstandsgroepen om de zegeningen van de positieve discriminatie, en laten zien hoe de zwarte bevolking daarbij systematisch achter het net vist.²

Maar keren wij terug naar de helft van de mensheid. Want met die term is nog iets anders aan de hand. Hij is niet louter een retorische figuur, maar doet een impliciete politieke strategie vermoeden, die verreikende gevolgen heeft. Hij mobiliseert een bijna onoverzienbare categorie mensen ter wille van zeer specifieke belangen die mèt dit gebaar het aureool van iets universeels krijgen. Het aanstellingsbeleid van de Nederlandse universiteiten wordt een zaak van kosmisch gewicht, gedragen door de ongedeelde steun van – nog steeds – die

2. Marvin Harris, *America now*. New York (Simon & Schuster) 1981, vooral hoofdstuk 7. Zie ook Thomas Sowell, *Preferential Policies. An International Perspective*. New York (Quill) 1990, p. 171.

halve mensheid, die zich kennelijk tot op de laatste vrouw schaart achter de visie van Loomans, Halsema en wie al niet.

Roland Barthes heeft, lang voordat het duet van de PA gezongen werd, dit beroep op algemeenheid van waarden en belangen geanalyseerd en aangewezen als een sociaal duidelijk te situeren fenomeen, dat zijn eigen naam voortdurend tracht te verdoezelen: 'de burgerij als naamloze vennootschap'. 'De bourgeoisie', schrijft hij, 'kan worden omschreven als de sociale klasse die niet genoemd wil worden... De burgerlijke normen worden beleefd als evidente wetten van een natuurlijke orde: hoe verder de burgerklasse haar voorstellingen uitdraagt, des te meer raken zij genaturaliseerd... De burgerij is voortdurend doende de hele mensheid op te nemen in haar ideologie...'³

De parallel met een aantal feministische strategieën en parolen is opvallend. Ook hier worden het lot, en vooral de ervaringen, van een welomschreven groep uitgeroepen tot iets algemeen, en tot verzamelpunt gemaakt van alles wat in de eigen strategie te pas komt. En zo werd *woman* de *nigger of the world*, eventueel ten koste van de zwarten zelf. De vrouw werd het symbool van het universele lijden, want dat is heden ten dage wervender dan de orde en het fatsoen waar Barthes' bourgeoisie zich nog op beriep. Niet iedereen was over deze toeëigeningsstrategieën even enthousiast. In *Les temps modernes* beschreef Liliane Kandel hoe sommige auteurs niet de joden, maar de vrouwen tot de slachtoffers van de *Endlösung* maakten en zich daarmee – aldus Kandel – schuldig maakten aan 'judeo-fobie'.⁴

Enigszins overtrokken, misschien. Maar toch verdient Barthes' vingerwijzing nadere beschouwing. Want is de overeenkomst tussen deze feministische en de burgerlijke strategie wel zo toevallig? Dat de universiteit nog altijd een burgerlijk bolwerk is, wordt door niemand betwijfeld. Veel verandering lijkt daarin niet te komen. De cijfers, voor zover beschikbaar, tonen nauwelijks een stijging in – laten we ons daar even toe beperken – studenten uit lagere milieus. Naast hun achterstand steekt die der vrouwen inmiddels bijna af als een bagatel die alle opschudding nauwelijks rechtvaardigt. 'In de huidige maatschappelijke situatie is er meer reden om arbeiderskinderen positief te discrimineren dan meisjes', schreef Hans Blokland als stelling bij zijn proefschrift *Vrijheid, autonomie, emancipatie*.⁵

Natuurlijk, iedereen heeft gelijk die opmerkt dat positieve discriminatie ook arbeidersdochters ten goede komt. Maar nogmaals: dat gaat hardnekkig aan de kwestie voorbij. Bovendien lijkt het in de praktijk veelal bij deze vrome geruststelling te blijven. Het zou bijzonder interessant zijn na te gaan wat de maatschappelijke achtergrond is van degenen die van het nu gevoerde discriminatiebeleid profiteren. Zoiets te onderzoeken is echter onbegonnen werk, vooral als

3. Roland Barthes, *Mythologies*. Parijs (Seuil) 1957, coll. 'Points', pp. 225-228.

4. Liliane Kandel, 'Le mouvement féministe aujourd'hui et le national-socialisme', in: *Les temps modernes*, 45 (maart 1990) nr. 524.

5. H.T. Blokland, *Vrijheid, autonomie, emancipatie*. Delft (Eburon) 1991.

je niet eens over een steunpunt beschikt. De indrukken wijzen echter niet op een bijzonder grote maatschappelijke mobiliteit als gevolg van deze programma's, en daarmee zouden zij de bestaande sociale ongelijkheid op dit punt wel eens eerder kunnen versterken. Ik heb er moeite mee dat als een vooruitstrevende politiek aan te merken.

Maar aan indrukken hebben wij niet veel. Helaas, veel feiten zijn er niet; de universiteiten hebben deze kwesties nu eenmaal laag op hun agenda's staan. Bovendien wordt de discussie overheerst door goede *voornemens*, nauwelijks gsecundeerd door vragen naar de *gevolgen*, tenzij binnen het uiterst nauwe kader van die voornemens zelf. Het weinige onderzoek naar de bredere consequenties van discriminatoir beleid stemt echter niet tot vreugde. Alle goede bedoelingen ten spijt, blijken programma's van positieve discriminatie *de facto* voornamelijk ten goede te komen aan groepen die reeds in een relatief geprivilegieerde positie verkeren, zo constateert de Amerikaanse politicoloog Thomas Sowell in zijn opmerkelijke studie *Preferential Policies*,⁶ dat vooral raciaal gerichte programma's tot onderwerp heeft. Aziatische middenklasse-milieus profiteerden in Engeland sterk van PA-programma's, nadat ook zij (geheel volgens de logica van de binaire, oppositionele dichotomie) in Engeland als *black* waren gedefinieerd. In de VS gingen de voordelen voor zwarten voornamelijk naar de hoger opgeleiden onder hen, terwijl de positie van zwarte mannen op de lagere echelons verslechterde. En waar het vrouwen betrof, verdienden in datzelfde Amerika ongetrouwde, kinderloze vrouwen met een ongebroken carrière – belangrijke afneemsters van PA-maatregelen – al in 1973 gemiddeld een hoger salaris dan de vergelijkbare ongetrouwde Amerikaanse man.

Nooit meer leren

Het heeft er alle schijn van dat ook de Nederlandse universiteiten aan deze wetmatigheden niet ontkomen. Dat is opmerkelijk, want zo'n tien, vijftien jaar geleden tierde het arbeiderisme er zeer welig. Er zijn er zelfs die maatschappelijk spraakmakende stromingen van vandaag als feminisme en ecologisme rechtstreeks terugvoeren op de inspiratie van die erflater.

En achteraf gezien had het best iets moois kunnen worden tussen het feminisme en de zich emanciperende arbeiders-studenten. De bevrijding die vrouwelijke woordvoerders zeiden te voelen bij het lezen van door en voor mannen geschreven teksten verschilde niet zo heel veel van de bevrijding van de sociaal minderen die in romans en theorievorming geconfronteerd werden met een wereld die de hunne niet was. Van sportbeoefening (tennis was toen nog een sjieke sport) tot ideologiekritiek (het paternalistisch gezin is vooral een burgerlijk verschijnsel) was het één en al aanpassing, inleving en overdondering geblazen, vaak gepaard gaande met de nodige schaamte. Twee keer zo hard te

6. Zie noot 2.

moeten werken om even goed gezien te worden, twee keer zo slim te moeten zijn om dezelfde waardering te krijgen: het waren zaken die ieder van hen kende. Men leze er het proefschrift *Die hoeft nooit meer wat te leren* van Jan Brands op na.⁷

Maar toen gebeurde er iets lelijks tussen deze twee emancipatoire groepen, die met andere zouden kunnen worden uitgebreid. Terwijl de ene groep al lang blij was met gelijkheid van *kansen*, eiste de andere groep gelijkheid van *resultaten* op, met een aplomb en zekerheid die verrieden dat men zich in de universiteit ondanks alles zeer wel 'thuis' voelde. En men had haast, veel haast; daarvoor moest iedereen opzij.

Deze strategie was in hoge mate succesvol, en tot nu toe heeft de feministische lobby in de universiteiten het alleenrecht op positieve discriminatie weten te behouden. Er zou een malicieuze fabel te vertellen zijn over het feit dat deze verschuiving van kans naar resultaat en de invoering van privilegiërende maatregelen zich pas voordeden op het moment waarop het universitair arbeiderisme was weggeëbd. Want hoe solidair men zich indertijd ook met het proletariaat verklaarde, een *werkelijk* privilege heeft men het nooit gegund. Niemand geeft zijn overwicht nu eenmaal uit eigener beweging uit handen, ook een contesterende burgerjeugd niet. Daarentegen zou positieve discriminatie van vrouwen in de praktijk veel minder bedreigend blijken; men bleef er mee 'onder ons'.

Zo is het natuurlijk niet gegaan. Zoals vrijwel altijd in de geschiedenis is het complot minder een historische realiteit dan het produkt van een theorieetje achteraf. Dat neemt niet weg dat de ontwikkelingen grotendeels met een dergelijke opzet stroken, en dat geeft hoe dan ook te denken. Nooit vergeten aan wie het *voordeel* toevalt – dat weet elke detective-schrijver.

Maar keren we terug tot de werkelijkheid. Die van een meervoudige discriminatie, bijvoorbeeld. Terecht schrijft Marja Loomans dat ik daar weinig van verwacht. Allereerst op praktische gronden. De toename van rechthebbende groepen zou de situatie binnen de kortste keren onwerkbaar maken. Hoe de 'urgentie' van de onderlinge geroepen te meten, en waar ligt de grens van de accumulatie? Gehandicapten, ouderen en WAO-ers hebben zich al gemeld. En hoe dan ook zullen er altijd meer of minder grote groepen vergeten blijven. Dat is, wanneer men zich sterk maakt voor een 'rechtvaardige' PA, niet af te doen als een onvermijdelijk 'bedrijfsongeval'. Te vrezen valt dat deze nieuwe onoverzichtelijkheid alleen maar zal werken in het voordeel van de best georganiseerden en de sterkste lobbies, die het spel van de macht beheersen – niet in de laatste plaats omdat macht reeds in belangrijke mate hun sociale *habitat* was. Voor die vrees heb je geen malicieuze fabel nodig: Hacker, Harris en Sowell laten wat dat betreft weinig ruimte voor illusie. Misschien is dat *Realpolitik*, en daar zal ik geen kwaad woord over zeggen. Maar laat men zich dan verder van het beroep op 'rechtvaardigheid' onthouden.

7. Jan Brands, *'Die hoeft nooit meer wat te leren.'* *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders*. Nijmegen (SUN) 1992.

Principes

Doch veronderstel dat het géén *Realpolitik* is die hier de drijvende factor vormt, maar een morele of sociale verontrusting. Wat is dan de *rationale* achter de quoteringsregelingen die van deze hele discussie de inzet vormen? Kennelijk een wantrouwen jegens de universiteit, en in het bijzonder haar sollicitatiecommissies, die gekwalificeerde vrouwen niet de plaats zouden geven die hun toekomt en mannen op vooringenomen wijze prefereren. Alleen een dergelijk wantrouwen kan de basis vormen van maatregelen die deze commissies *dwingen* te doen wat ze tot nu toe hebben nagelaten.

Kwaliteit: het woord is gevallen. Het komt op cruciale momenten in deze discussie terug, zowel bij Halsema als bij Loomans, die daarmee op mijn eerdere uitspraken reageert. Maar het is een nogal rare reactie, die om een antwoord vraagt. Kwaliteit is nooit neutraal, schrijft zij; ze is altijd gebonden aan een bepaalde context. Zulks ter verwerping van mijn onderscheid tussen inwendige en uitwendige criteria. Dat roept om een principe-verklaring.

Ja, ik meen dat er voor een aanstelling aan een universiteit relevante en niet-relevante criteria zijn. Ik meen dat intelligentie, pedagogische gaven, kennis van het vakgebied, eruditie, schrijfvaardigheid, ijver, en nog zo wat, tot de relevante ('inwendige') behoren. En ik meen ook dat iemand niet intelligenter is, omdat hij man is; niet schrijfvaardiger omdat zij vrouw is; het vakgebied niet beter kent omdat hij of zij zwart is; en niet erudierter is omdat hij of zij geboren is in Friesland. Dat laatste zijn uitwendige, voor de vervulling van de beoogde taak irrelevante, kenmerken – en ze behoren niet tot de criteria waarop een persoon mag worden geselecteerd.

Ik meende dat deze simpele overtuigingen inmiddels gemeengoed geworden waren, en het verbaast me dat Loomans deze kennelijk niet deelt. Het is iets heel anders dat deze overtuiging tot voor enige tijd – bewust of onbewust – met voeten werd getreden. Daarin kan ik Loomans in haar verontwaardiging van harte bijvallen, en zou deze zelfs nog willen verbreden. Maar dat 'de universiteiten tot voor kort mannelijke bolwerken waren' (en stedelijk, en blank, en middle-class) en dat deze criteria *ten onrechte* als intrinsiek of inwendig gehanteerd werden, máákt ze nog niet inwendig. Het maakt ze alleen onjuist.

Vroeger? Nog steeds!, hoor ik Loomans en Halsema al roepen. 'Hoe zeer er ook over gelijkheid gesproken wordt, in de praktijk blijken mannen nog altijd gelijkjer dan vrouwen,' klonk het in de discussie na mijn 'eenzame actie' vanuit een inmiddels stukgelezen Orwell. Waarmee bedoeld werd dat sollicitatiecommissies nog altijd zo vooringenomen zijn als wat. En de commissies zwijgen tegenover zo'n aantijging op een manier die alleen maar lijkt te kunnen wijzen op lafheid of een schuldbekentenis.

Ik houd het vooralsnog op het eerste, niet in de laatste plaats omdat het bewijsmateriaal dat voor deze beschuldiging wordt aangevoerd zo uitermate gebrekkig en niet ter zake doende is. Nog altijd is de universiteit overwegend

mannelijk, roepen de meest heethoofdig. Nog altijd is het percentage vrouwelijke docenten niet op het niveau van dat van afgestudeerden, roepen iets minder heethoofdig. En dus deugen de zittende machten en hun samenspannende commissies niet. Sowell beschreef het al: wereldwijd worden statistische ongelijkheden direct gelijkgesteld aan achterbakse bedoelingen van een heersende groep. Waarmee – opnieuw – de remedie logisch en onontkoombaar gegeven is.

Maar laat ik nog eens een fabel vertellen: over een commissie die strikt eerlijk te werk gaat, en uitwendigheid van inwendigheid weet te scheiden. En laten we vervolgens vasthouden aan onze principeverklaring – die géén fabel is: dat intelligentie, vakbekwaamdheid, eruditie enzovoort gelijkelijk over de mensheid zijn verdeeld. Welk percentage vrouwen zou deze commissie na enige tropenjaren hebben aangesteld? Geen ander dan het percentage dat zich ter sollicitatie zou hebben aangemeld. Alleen met kennis van deze cijfers zou vals spel kunnen worden aangetoond. En daar zit nu net het probleem: want sollicitatiegegevens zijn niet openbaar.

Over de laakbaarheid van benoemingscommissies valt dus helemaal niets te zeggen, en juist deze is bij een quoteringsregeling in het geding. Wel zijn er met de natte vinger wat ervaringen bijeen te garen. En die lijken erop te wijzen dat het percentage vrouwelijke sollicitanten niet eens de ‘streefcijfers’, laat staan de helft benadert. Dat is treurig, maar daar kunnen die arme commissies niets aan doen.

Een dochtertje van drie

Nee, maar de universiteiten wel: die kunnen zorgen voor meer docerende vrouwen, met wie vrouwelijke studenten zich kunnen identificeren, klinkt dan de laatste tegenwerping dunnetjes. Het zal wel waar zijn, maar de campagnes voor mentaliteitsverandering onder studerende meisjes geven de nodige reden tot scepsis. Het rendement van ‘Marie word wijzer’ of ‘Kies exact’ is niet bemoedigend. Ondanks alles ‘leiden Nederlandse vrouwen zich uitgesproken slecht en eenzijdig op’, constateerde Pauline van de Ven in *Intermediair* op 1 mei 1992. En als zou blijken dat er in de praktijk bar weinig veranderd is, schreef Ileen Montijn in *NRC-Handelsblad*, ‘dan moet de mogelijkheid onder ogen worden gezien dat er gewoon te weinig mensen waren die ècht graag veranderingen wilden’ (16 mei 1992). De storm van protest die opstak toen een staatssecretaris studerende meisjes tot een kansrijker pakket wilde *dwingen*, geeft te denken – ook als men de zwakke plekken in dat voorstel onderkent.

Een identificatiemogelijkheid met twijfelachtig rendement – dat lijkt het laatste argument waarop de universitaire positieve discriminatie zich kan terugtrekken. Ze is daarmee in goed gezelschap. Overal, schrijft Sowell, kijken PA-programma’s vooral verlekkerd naar vooraanstaande functies met een groot symbolisch kapitaal, slechts toegankelijk voor wie op de maat-

schappelijke ladder nèt iets minder ver gevorderd is dan de dominante groep.

En ten koste waarvan? Ten koste van vele andere groepen, van een op verdiensten gebaseerde recrutering, en vooral van de kwaliteit van opleiding, onderwijs en onderzoek, waarover Halsema zich zo merkwaardig weinig zorgen maakt. Ook PA-aangestelden voldoen immers aan de eisen, luidt het veelgehoorde argument. Dat is ongetwijfeld waar – al wil de Universiteit van Groningen in voorkomende gevallen zelfs die minimumeisen nog wel bijstellen. Functie-eisen zijn echter nooit een eindpunt geweest: ze vormen startpunten, van *waaraf* men begint te selecteren, geen sluithek dat een maximum formuleert. Dat een universiteit zichzelf alleen in een strijd om zo hoog mogelijke kwaliteit overeind houdt, leek ook de UvA zich wel te realiseren, toen ze – ironisch genoeg luttele maanden na mijn vertrek – liet weten een ‘Europese topuniversiteit’ te willen worden. Hoe ze die aspiratie wilde combineren met Halsema’s minimum-strategie werd niet geheel duidelijk, en van het dwaze plan is later trouwens nooit meer iets vernomen. Van het PA-beleid kan dat helaas niet worden gezegd.

Helaas, want het is op zulk een frappante wijze in strijd met de taken die de universiteit te vervullen heeft: het geven van zo goed mogelijk onderwijs, het verrichten van zo goed mogelijk onderzoek, en het opleiden van zo vaardig mogelijke specialisten. Dat is haar maatschappelijke verantwoordelijkheid, en dat mag van haar worden geëist.

Opnieuw een fabeltje, een beetje triest, deze keer. U hebt een dochttertje van drie, en dat is ziek. U zoekt een dokter, en hebt de keuze uit twee. Eén heeft een ‘gewone’ carrière gevolgd, de ander is – zoals in de VS en India zeer gebruikelijk – toegelaten volgens positief-discriminatoire normen. Dan gaat U – *ceteris paribus* – naar die eerste dokter toe; daar is geen fabel voor nodig, dat weet ik zeker. U bent dat, moreel gesproken, trouwens aan Uw dochttertje verplicht.

De filosofie is Uw dochttertje niet, zelfs niet in een fabel. Maar het stemt tot nadenken dat een wijsgerige faculteit de beoefening en toekomst daarvan afhankelijk maakt van een procedure die niet ‘het beste’ voor haar beoogt, doch slechts een quasi-democratische spreiding van haar ambtenaren over de Nederlandse bevolking. Het vermoeden is gerechtvaardigd dat zo’n faculteit zich niet wezenlijk om haar vak bekommert.

Het is politiek en sociaal gesproken ongetwijfeld wenselijk dat zoveel mogelijk groepen de mogelijkheid hebben de universiteit te betreden. In die *potentialisering* ligt een belangrijke (maar momenteel nauwelijks behartigde) *politieke* taak. Dat kan uitmonden in een sociaal steeds gemêleerder gezelschap aan de universiteiten: studenten en docenten. Maar deze *mélange* als resultaat te *decreteren*, wijst op een verwarring van oorzaak en gevolg en een onvermogen hoofd- van bijzaken te onderscheiden. Alleen de bevordering van gelijke *kan-sen*, en niet het afdwingen van gelijke *resultaten*, kan gelden als graadmeter voor daadwerkelijke sociale vooruitgang.

Maar dit alles ligt buiten de universitaire besognes. Wetenschap is nimmer ‘representatief’ geweest, en er is geen reden waarom men dat *stante pede* zou willen afdwingen. Het is een pijnlijke herinnering dat de ‘oververtegenwoordiging’ van joden in gezichtsbepalende milieus als de journalistiek, het bankwezen en de universiteit van oudsher tot het standaardrepertoire van het antisemitisme heeft behoord.⁸ En zonder enige twijfel wàs deze groep daarin ‘oververtegenwoordigd’. Maar het waren toevallig wel vaak heel goede journalisten, bankiers en academici, en het enige waardige antwoord dat de Nederlandse universiteiten op die aantijging zouden hebben kunnen geven, luidt: ‘Nou en....?’ Zoals bekend heeft zij dat in 1940 niet gedaan.

Een fluitje van een cent

Veel van het bovenstaande kan ook zonder differentiefilosofie wel worden vastgesteld, en ik heb dat in feite ook gedaan. Toch moeten we nu terug naar die filosofie. Niet alleen omdat zij een belangrijke inzet is van het stuk van Loomans, maar ook omdat ze een aantal van de disparate punten die hierboven zijn aangestipt in een kader plaatst en daardoor begrijpelijker maakt.

De wijze waarop een uiterst bont geschakeerd en gedifferentieerd veld door een politiek van positieve discriminatie tot een simpele dualiteit wordt teruggebracht, is al onderwerp van gesprek geweest. Duidelijk is ook geworden hoe haaks deze politiek staat op elke eis van rechtvaardigheid, ja zelfs hoezeer ze het gecompliceerde karakter van de sociale werkelijkheid loochent ter wille van een zeer specifieke, radicale politiek.

Dat radicalisme is een merkwaardig verschijnsel. Het is – zoveel is duidelijk – slechts mogelijk op grond van een verregaand gereduceerde werkelijkheid, waaruit het grijs zoveel mogelijk is weggefilterd. Alleen in een dergelijk universum is het mogelijk een vraagstuk op zo exclusieve wijze op de voorgrond te stellen en zulk een absolute voorrang te verlenen als in de strategieën van positieve discriminatie gebeurt. Hoe dat kan, hebben we al gezien: in deze wereld van opposities *bestaat* eenvoudigweg geen andere tegenstelling meer, en dus geen ander probleem.

Zo simpel als dit universum is, zo doorzichtig is het ook. De logica van de positieve discriminatie kan binnen een dergelijk binair systeem dan ook zeer eenvoudig zijn. Ze springt, zo toonde Sowell aan, moeiteloos van de statistiek over naar het morele oordeel, en heeft daarmee tegelijk de remedie paraat. Verandering van de situatie kan dan als met een toverfluitje en tegen relatief geringe, kortlopende inspanningen worden bereikt: een fluitje van een cent.

In de praktijk blijkt dat steeds weer tegen te vallen: een ontgoocheling die door alle voorstanders van dit beleid en hun steunpunten niet anders dan als onwil en tegenwerking *kan* worden geïnterpreteerd. Voor andere factoren is in dit

8. Zo citeert Sowell de Hongaarse antisemitische regent Horthy, a.w., pp. 178-179. Zie ook p. 153.

universum nu eenmaal geen plaats. Maar helaas, die andere factoren zijn er wel – of men ze in het PA-denkmodel nu erkent of niet. En de wereld wordt des te onbegrijpelijker, en dus des te bozer, naarmate men ze minder in het eigen denkkader toelaat.

Wat hier en daar al werd vermoed, werd aan het eind van de jaren tachtig tenslotte een algemeen inzicht: dat de samenleving maar tot op uiterst beperkte hoogte maakbaar en manipuleerbaar is. De sociale wereld is eenvoudigweg te gecompliceerd om haar technologisch te bestieren, als betrof het een stuk ingenieurswerk. De talrijke experimenten waarbij een samenleving in verregaande mate werd gerevolutioneerd zijn stuk voor stuk op fiasco's uitgelopen – eenvoudigweg omdat het model de complexiteit van de werkelijkheid op geen enkele wijze kon benaderen. Geen onschuldige fiasco's, overigens.

De ineenstorting van het Oostblok leek ook de laatste gelovigen van het sociaal ingenieursmodel te hebben overtuigd, al kostte dat vooral intellectuelen de nodige moeite. Dat is begrijpelijk: juist intellectuelen maken er een erezaak van de wereld te *doorzien*, dat is hun recht en reden van bestaan. En wie de wereld doorziet, weet ook waar het naar toe moet, en *hoe* dat moet. Zo eenvoudig is dat. Intellectuelen hebben dan ook een natuurlijke hang naar totale projecten, of – zo men wil – naar totalitarisme.

Niet allemaal, natuurlijk. Er zijn altijd sceptische geesten geweest die met het nodige wantrouwen aankeken tegen al te grote projecten, gestoeld op een te parmantige pretentie van inzicht. Niet dat zij elke handeling schuwden, maar ze waren zich bewust van het onberekenbare karakter daarvan, en van de taaiheid van de werkelijkheid, die wij nu eenmaal onvoldoende kennen om te kunnen garanderen dat onze plannen en projecten inderdaad zullen brengen wat ze beloven. Deze bescheidenheid leek na het instorten van de Muur algemeen te zijn geworden. De filosofische kaders lagen er bovendien al voor klaar: het postmodernisme distantieerde zich van het primaat van de *wil* en van wat het 'westers activisme' was gaan heten. De breuk met het universitaire klimaat van de jaren zeventig kon niet groter zijn.

En onverwacht kwam het woord 'actie' terug. 'Positief', deze keer. En alsof er niets gebeurd was, werd de werkelijkheid opnieuw gereduceerd tot enkele simpele categorieën, zoals men haar kort daarvoor had teruggebracht tot proletariaat versus kapitalisme. Opnieuw werd één probleem geïsoleerd, dat *het* probleem werd. En een korte mars naar de eindoplossing werd het credo van velen, nagestreefd met veeleisende koppigheid. Alles leek erop dat datgene wat Julien Benda het 'verraad der intellectuelen' noemde bij sommigen nog lang niet was uitgestorven. Het had zich alleen verplaatst.

Het curieuze was, dat nu juist de differentiefilosofie, die door een deel van deze voorhoede terzelfder tijd werd omarmd, deze kloof tussen werkelijkheid en kennis uitdrukkelijk had gethematiseerd. Elk denken, elk spreken en elk weten veronderstelt een fixatie van een differente werkelijkheid, had Derrida al vroeg vastgesteld, geïnspireerd door de kentheorie van de vroege Nietzsche.

Elke kennis is dus een vervalsing van de werkelijkheid, maar pas deze vervalsing maakt het mogelijk dat er voor ons een ‘wereld’ ontstaat. Dat was het kenkritische inzicht van deze filosofie, die daarmee elke uitspraak over de werkelijkheid onder een voorbehoud plaatste.

Maar ook zij wist dat er gesproken en gehandeld moest worden – filosofisch gesproken: dat het begrip ‘waarheid’ een rol *bleef* vervullen, ook al was het problematisch geworden. Zo ontkent ook de notie ‘disseminatie’ niet dat wij elkaar tot op zekere hoogte *begrijpen*, zoals U ongetwijfeld dit stukje begrijpt. Ons spreken en schrijven van alledag is niet willekeurig, hoezeer de mogelikhedenvoorwaarden daarvan ook filosofisch worden geproblematiseerd. Op dezelfde wijze kan de differentiefilosofie het begrippenpaar ‘eigenlijk-oneigenlijk’ (Loomans in dit nummer, p. 332) wel sceptisch onderzoeken en eventueel deconstrueren, maar daarmee is het in ons feitelijk spreken nog niet betekenisloos geworden en kan het – bijvoorbeeld tijdens een sollicitatie – op zinvolle wijze worden gebruikt.

Het kentheoretisch scepticisme van deze filosofie leidt dus niet tot wanhoop of niets-doen, maar voorziet elk ‘doen’ van een voorbehoud. Deze filosofie laat zich op grond van haar eigen sceptische statuut dan ook niet extrapoleren naar een *positieve* politiek. Wie uitsluitend waarde toekent aan dergelijke ‘positiviteiten’ krijgt van mij gelijk dat zij ‘politiek vrijblijvend’ is. Dat is zij echter allerminst, waar dit scepticisme elk politiek project als een ‘kwaad geweten’ begeleidt: het ongemakkelijke weten dat elk project gebaseerd is op een zeer beperkte (en uiteindelijk ‘valse’) kennis van de werkelijkheid, en dat de noodzaak van de prudentie exponentieel toeneemt naarmate de reikwijdte van de maatregel of het beleid groter wordt.

Waar positieve discriminatie in het geding is, noodzaakt dit inzicht tot een veel bredere theoretische doordenking van het voorgestelde beleid dan gewoonlijk aan de dag wordt gelegd. Niet alleen moet gevraagd worden of het probleem wel binnen een adequaat kader is geanalyseerd, maar ook welke gevolgen het heeft *buiten* de grenzen van het denkmodel waarbinnen het is ontwikkeld. Zo zouden ook vraagtekens moeten worden gezet bij de snelle overgang van statistiek naar oorzaak en vervolgens naar schuld. En zou men met enige aandacht moeten stilstaan bij overwegingen als van Pauline van der Ven en Ileen Montijn.

Verantwoordelijkheid

En tenslotte zou enige scepsis op haar plaats zijn ten aanzien van het beleden *voorlopige* karakter van de voorgenomen maatregelen. Allereerst, zoals Sowell laat zien, omdat die voorlopigheid her en der in de wereld illusoir is gebleken – zelfs waar (zoals in de Indiase wetgeving ten gunste van de ‘onaanraakbaren’) vooraf een officiële beëindigingsdatum werd gestipuleerd. Minstens zou men

aan het uiterst geringe succes van dit soort maatregelen (ook aan de Nederlandse universiteiten een voortdurende klacht) de vraag moeten verbinden of zij als beleidsinstrument wel datgene kunnen brengen waarvoor ze in het leven geroepen zijn, en of hun vooronderstellingen wel deugen – in plaats van te vervallen in een vicieuze cirkel van steeds extremer dwangbepalingen.

Ook Marja Loomans zou zich die vraag moeten stellen, waar zij enerzijds van deze maatregelen ‘geen snelle oplossing’ (p. 330) verwacht, maar anderzijds haar betoog fundeert op het ‘provisorisch’ karakter ervan (pp. 329 en 335). Juist dat laatste maakt het haar mogelijk haar pleidooi te enten op de feminiene drieslag die Derrida in *Sporen* ontvouwt. Een hachelijke zaak, aangezien de scène van *Sporen* bevolkt wordt door metaforische personages en een geslachtelijke rolverdeling die (net als de figuur van de jood in *Sjibbolet*) van elke concrete drager zijn losgemaakt. Hachelijk ook, omdat de omdraaiing in de tweede ‘slag’ slechts wordt gerechtvaardigd door de doorgang naar de derde. Het tweede moment is – in de theorie – slechts aanvaardbaar omdat het derde er (proleptisch) al in aanwezig is.

Die situatie verandert echter radicaal, wanneer men aan deze beweging een *positieve*, sociale en historische invulling geeft en deze momenten als onderscheiden ‘tijdperken’ achter elkaar legt. Onaanvaardbaar wordt die hachelijkheid, wanneer deze doorgang naar het derde moment *de facto* steeds maar weer blijkt te worden uitgesteld – omdat deze politiek, op grond van haar inwendige logische feilen, nu eenmaal nimmer realiseert wat ze belooft.

Toch lijkt Derrida deze toepassing te steunen, zoals zou kunnen blijken uit het citaat op p. 335. Wellicht – al is hier van enig discriminatiebegrip niet uitdrukkelijk sprake. Maar stel dat Derrida-de-beleidmaker inderdaad zoiets beoogt. Er lijkt, wat mij betreft, dan weinig anders op te zitten dan het met hem vriendelijk en respectvol, doch beslist oneens te zijn. Bijvoorbeeld, maar niet uitsluitend, omdat ook hij lijkt uit te gaan van de praktische voorlopigheid van deze maatregelen.

Maar mogen we die conclusies wel trekken? Kijken we naar de eerdere bewijsplaats die Loomans aanhaalt, en waar Derrida roept om een ingrijpen dat ‘effectief en verantwoordelijk is’ (p. 329). ‘We kunnen deze praktijk dan ook vertalen naar een voorkeursbeleid’, concludeert Loomans haastig. Natuurlijk, ‘effectief’, dat klinkt als een voorzet tot een *rücksichtslos* beleid. Maar is het ook ‘verantwoordelijk’? Een belangrijke vraag, omdat juist Loomans met het verantwoordelijkheidsbegrip merkwaardige dingen doet, in samenhang met de notie ‘context’.

Laten we met dat laatste beginnen. Niets, zo heeft Marja Loomans van Derrida geleerd, is buiten een context, en nooit dekt de context van onze kennis de hele werkelijkheid. Dat is juist, en men zou vele neo-activisten dat inzicht toewensen. Maar onze onontkoombare beperktheid ontslaat ons niet van de plicht in ons handelen te streven naar een zo groot mogelijk inzicht en een zo breed mogelijk overzicht ten aanzien van de situatie waarin we ingrijpen. Ook

al is die kennis nooit totaal, willens en wetens nagestreefde beperktheid is geen deugd. Een deugd is wel de prudentie die we ons opleggen ten aanzien van te drastische acties, juist op *grond* van ons besef van onze beperkingen. Dàt zou ik verantwoordelijkheid willen noemen, en zo zou ik Derrida's uitspraak hier graag interpreteren. Zo niet Marja Loomans. *Juist* in het feit dat wij dingen buitensluiten ziet zij een voorwaarde (of aanwijzing) voor het politiek en ethische gehalte van onze handelingen (p. 336).

Nu vertel ik voor de laatste keer een fabel. Over een automobilist die een onoverzichtelijk kruispunt nadert, waar altijd wel iets aan de aandacht van de automobilist ontsnapt. Van die nood maakt deze automobilist zijn deugd. Hij kijkt strak voor zich uit, misschien alleen maar naar zijn motorkap, en geeft gedeceerd gas, zoals pleiters voor een stevig beleid dat graag zien. Zo rijdt hij het kruispunt op, met fatale gevolgen. Het wil mij maar niet duidelijk worden hoe deze gedecideerde actie – krachtig vooruit zonder te kijken naar links of rechts – juist *daarom* politiek, en vooral *ethisch* van aard zou zijn.

Marianne van de Wijngaard

Feminisme en biologisch onderzoek naar sekseverschillen

In 1959 postuleerden vier biologen de 'organisatietheorie' die stelde dat hormonen voor de geboorte de sekse van onze hersenen bepalen en ons gedrag beïnvloeden. De afwezigheid van androgenen (ook wel mannelijke hormonen genoemd) zou volgens deze theorie resulteren in vrouwelijke hersenen, aanwezigheid van deze stof heeft een mannelijke hersenontwikkeling tot gevolg.¹ De biologen onderzochten de effecten van hormonen op de hersenontwikkeling aanvankelijk door registratie van paargedrag bij proefdieren.

Gedurende de jaren zestig onderzocht men ook de effecten van prenatale hormonen op andere gedragingen. De organisatietheorie luidde een tijdperk in waarin steeds meer publikaties verschenen over prenatale hormooninvloeden op gedrag. Anne Moir en David Jessel, twee Engelse journalisten, publiceerden in 1989 een boek getiteld *BrainSex* waarvan de Nederlandse ondertitel luidt: 'Waarom de hersenstructuur mannen en vrouwen zo verschillend maakt'. Het boek beschrijft op basis van een enorme hoeveelheid wetenschappelijke literatuur helder waarom vrouwen nog altijd niet in groten getale de betere maatschappelijke posities hebben kunnen veroveren. Dat ligt namelijk aan de werking van hormonen in de hersenen.²

In dit artikel wil ik laten zien wat het feminisme betekend heeft voor het onderzoek in de neuro-endocrinologie van gedrag. Dit lijken totaal verschillende werelden omdat feministen over het algemeen niets moesten hebben van de gedachte dat sekseverschillen biologisch bepaald zijn en biologen poogden zoveel mogelijk maatschappelijke invloeden te weren. Maar laboratoria zijn culturele instellingen waar maatschappelijke veranderingen wel degelijk invloed hebben. In dit artikel worden voor dit onderzoeksgebied de gevolgen beschreven van de feministische aandacht voor vrouwelijke seksualiteit, van de nadruk op sociale factoren voor gedragsontwikkeling en van de discussie over androgynie.

1. C.H. Phoenix, R.W. Goy, A.A. Gerall en W.C. Young, 'Organization Action of Testosterone Propionate on the Tissues Mediating Mating Behaviors in the Female Guinea Pig', in: *Endocrinology* 65 (1959) pp. 369-382.

2. A. Moir en D. Jessel, *Het grote verschil tussen man en vrouw. Waarom de hersenstructuur mannen en vrouwen zo verschillend maakt*. Ede/Antwerpen (Zomer en Keuning) 1990. In het voorwoord laat Piet Vroon weten dat dit boek iets te betekenen zou kunnen hebben met het oog op verstandige emancipatie. Wat hij daarmee bedoelt, wordt overigens niet duidelijk.

Biologisch onderzoek naar seksedifferentiatie 1959-1972

In 1959 formuleerden vier biologen, Charles Phoenix, Robert Goy, Arnold Geyl en William Young, de zogenaamde *organisatietheorie*. Ze lokaliseerden het hersengebied dat verantwoordelijk is voor het seksueel functioneren in de hypothalamus. Deze zou volgens de onderzoekers blijvend 'masculiniseren' als er voor de geboorte androgenen in de bloedcirculatie aanwezig zijn. Ten gevolge hiervan zou mannelijk paargedrag ('mounting') ontstaan: een dier beklimt een ander dier van achteren. Vrouwtjes hebben volgens deze theorie geen androgenen in de prenatale circulatie, waardoor de hersenen 'ongedifferentieerd' of 'basaal' blijven.³ Hierdoor vertoont het dier later receptief gedrag of 'lordosis': een dier dat een holle rug maakt bij seksuele interactie.

Aan het mannelijke paargedrag onderscheidden onderzoekers verschillende onderdelen: mounting, intromissie en ejaculatie. Het vrouwelijk paargedrag bestond in het onderzoek uit slechts één aspect, namelijk receptiviteit. Het werd gemeten als het 'lordosis quotiënt' (LQ): het aantal keren dat een dier reageert met lordosis als het door een ander dier beklommen wordt.

De organisatietheorie beperkte hetgeen onderzocht werd. Zo konden effecten van oestrogenen (ook wel vrouwelijke geslachtshormonen genoemd) op de ontwikkeling van de hersenen niet worden onderzocht, evenmin als actief vrouwelijk seksueel gedrag. Het onderzoek was slechts gericht op de effecten van androgenen en masculinisatie van de hersenen, hetgeen wetenschappers bestudeerden door registratie van het mannelijke gedrag. De leidende vraag was: 'Wat maakt hersenen mannelijk?' De experimenten waren dusdanig van opzet dat de vrouwelijke bijdrage aan de seksuele interacties wel beperkt moest blijven tot receptief gedrag. Voor een experiment kregen de mannetjes bijvoorbeeld een paar uur de tijd om aan de testkooi te wennen. Als ze zich op hun gemak voelden werd er een vrouwtje binnengelaten, waar het mannetje, dat met hormonen was behandeld, dan onmiddellijk bovenop sprong.⁴ Vrouwtjesdieren kregen geen gewenningsperiode; zij fungeerden als instrument om de ontwikkeling van mannelijke hersenen en het daaruit voortvloeiende seksuele gedrag te onderzoeken.

De organisatietheorie werd in korte tijd zeer populair in tal van biomedische disciplines. Praktisch alle onderzoekers die met hormonen werkten, accepteerden de theorie.⁵ Er verschenen honderden publikaties met resultaten van studies naar prenatale-hormooneffecten op het latere gedrag. De hormonen werden toegediend in diverse doses, op verschillende tijdstippen tijdens de zwangerschap en bij allerlei diersoorten. Spoedig concludeerde men dat het effect van

3. Dit is dus tegengesteld aan mannetjes waar androgenen de hersenen masculiniseren of 'organiseren'. Vandaar de naam van de theorie.

4. R.A. Gorski, 'The Neuroendocrinology of Reproduction. An Overview', in: *Biology of Reproduction* 20 (1979) pp. 111-127.

5. M. van de Wijngaard, 'Acceptance of Scientific Theories and Images of Masculinity and Femininity', in: *The Journal of the History of Biology* 24 (1991) nr.1, pp. 19-49.

prenatale androgenen niet beperkt was tot paargedrag, maar zich ook uitstreckte tot andere activiteiten, waaronder spelgedrag bij apen.⁶ De theorie verwierf binnen een decennium de status van een universele verklaring voor seksespecifieke gedragingen in het gehele rijk der zoogdieren inclusief de mens.

Slechts één onderzoeker publiceerde in 1971 zware kritiek op de organisatietheorie en het erop gebaseerde onderzoek. Deze onderzoeker, de psycholoog Frank Beach, deed al sinds de jaren veertig onderzoek naar de effecten van hormonen op gedrag. Hij verzette zich tegen het idee dat sekse een neurologische achtergrond heeft. Foetale hersenen waren volgens Beach neutraal of biseksueel. Zijn kritiek was bedoeld om onderzoekers over te halen de organisatietheorie te verlaten en terug te keren naar zijn in de jaren veertig ontwikkelde psychologische onderzoeksmodel. In dit model zijn hormonen stoffen die de groei en de gevoeligheid van de penis stimuleren en ontwikkelt seksueel gedrag zich door seksuele ervaringen.

Beach had kritiek op het feit dat onderzoekers hetgeen zij vrouwelijk of mannelijk gedrag noemden te veel als exclusief voor de seksen zagen. Bovendien konden volgens hem oestrogenen ('vrouwelijke hormonen') die voor de geboorte werden toegediend, ook het gedrag 'masculiniseren'.⁷

Beachs denken over de seksen is minder rigide dan dat van zijn collega's: mannelijk en vrouwelijk gedrag is in de opvatting van Beach voor beide seksen mogelijk. Ook de functie die Beach aan 'mannelijke' en 'vrouwelijke' hormonen toeschrijft is minder dualistisch; ook oestrogenen kunnen een 'vermannelijkend' effect hebben op gedrag.⁸ Beachs kritiek veroorzaakte een barst in het dualisme. Maar ook bij Beach blijft 'mannelijkheid' het aangrijpingspunt van zijn theorie. Bij hem zijn het niet de mannelijke hersenen, maar de gevoeligheid van de penis die de sleutel is tot begrip van de ontwikkeling van mannelijk seksueel gedrag.

In het onderzoeksgebied werd Beachs kritiek serieus genomen. Maar ondanks de kracht van zijn argumenten en de felheid waarmee hij die naar voren bracht, lieten andere onderzoekers de organisatietheorie niet varen. Beach raakte enigszins geïsoleerd van zijn vakgenoten.

In 1972 publiceerden Money en Ehrhardt hun bevindingen over prenatale-hormooneffecten op menselijke gedragingen: *Man and Woman, Boy and Girl. Differentiation and Dimorphism of Gender Identity from Conception to Maturi-*

6. W.C. Young, R.W. Goy en C.H. Phoenix, 'Hormones and Sexual Behavior. Broad Relationships Exist Between the Gonadal Hormones and Behavior', in: *Science* 143 (1964) pp. 212-218.

7. F.A. Beach, 'Hormonal Factors Controlling the Differentiation, Development and Display of Copulatory Behaviors in the Ramstergig (!) and Related Species', in: Ethel Tobach, Lester R. Aronson en Evelyn Shaw (red.), *The Biopsychology of Development*. New York (Academic Press) 1971.

8. In 1970 vonden onderzoekers dat androgenen, voor ze werkzaam kunnen zijn in de hersenontwikkeling, moeten worden omgezet in oestradiol. Onderzoekers hadden moeite zich voor te stellen dat een stof die zij als 'vrouwelijk' beschouwden verantwoordelijk zou zijn voor de 'masculinisatie' van de hersenen. Het kostte enige jaren voor dit resultaat door de wetenschappelijke gemeenschap geaccepteerd werd. M. van de Wijngaard, a.w.

ty.⁹ Hun boek werd een klassieker. Het vormde een culminatie in de ontwikkeling van ideeën over de biologische oorsprong van sekseverschillen. In het onderzoek van Money en Ehrhardt bleken de bij dieren bestudeerde verschillen een equivalent te hebben bij mensen. Zij noemden hun opvatting *interactionistisch*: dat wil zeggen biologische en sociale factoren zijn van invloed op het latere gedrag van vrouwen en mannen. Hun onderzoek betrof evenwel de prenatale-hormooneffecten op menselijk gedrag. Het bekendste uit het werk van Money en Ehrhardt zijn de zogenaamde *CAH-meisjes* of *tomboys* (robbedoes). Dit zijn meisjes met een aangeboren afwijking van de bijnierschors, waardoor voor de geboorte grote hoeveelheden androgenen geproduceerd worden. Meestal komen deze meisjes met een onduidelijk, 'vermannelijkt' geslacht ter wereld. Money en Ehrhardt zagen hen als een experiment van de natuur en onderzochten hun neiging tot biseksueel of lesbisch gedrag, het voorkomen van een hoger IQ en hun energieverbruik bij spelletjes: het 'tomboy'-gedrag. Ook onderzochten zij hun voorkeuren voor 'vrouwelijke' of meer praktische kleding, hun ambitie voor een carrière of moederschap, het spelen met poppen en hun fantasieën over een gezin. Money en Ehrhardt vonden dat al deze gedragingen samenhangen met de prenatale hoeveelheid androgenen. Na het verschijnen van het boek van Money en Ehrhardt startten wetenschappers in verschillende disciplines onderzoek naar verbanden tussen prenatale hormonen en gedragingen die zij associeerden met mannelijkheid of vrouwelijkheid. Als regel vonden zij dat oestrogenen positief werken op de ontwikkeling van vrouwelijk gedrag, maar negatief op mannelijk gedrag, terwijl het omgekeerde gold voor androgenen.¹⁰

In dezelfde periode speelde binnen de feministische beweging de discussie over de bijdrage van cultuur en/of natuur op menselijk gedrag. De meeste feministen waren van mening dat gedrag puur een produkt is van de sociale omgeving.¹¹ Deze claim werd evenwel weersproken door onderzoeksresultaten zoals die van Money en Ehrhardt en andere onderzoekers. Feministen leken aan het kortste eind te trekken; het prenatale-hormoonparadigma voor vrouwelijk en mannelijk gedrag was vanaf 1972 een feit, ook voor velen buiten de biomedische onderzoeksgebieden.

9. J. Money en A.A. Ehrhardt, *Man and Woman, Boy and Girl. Differentiation and Dimorphism of Gender Identity from Conception to Maturity*. Baltimore (Johns Hopkins University Press) 1972.

10. In 1973 publiceerden bijvoorbeeld drie psychiaters over de effecten van prenatale oestrogenen bij jongens. Met vragenlijsten registreerden zij assertiviteit, agressie en atletische vaardigheden en vonden dat deze gedragingen minder goed ontwikkeld waren door de 'vrouwelijke' hormonen voor de geboorte. I. Yalom, R. Green en N. Fisk, 'Prenatal Exposure to Female Hormones. Effect on Psychosexual Development in Boys', in: *Archives General Psychiatry* 28 (1973) pp. 554-562.

11. Zie bijvoorbeeld G. Greer, *De vrouw als eunuch*. Amsterdam (Meulenhof) 1972.

Vrouwelijke seksualiteit

In studies naar effecten van hormonen op de ontwikkeling van het gedrag van dieren had het feminisme echter wel degelijk invloed. Reeds in het begin van de jaren zestig waren er onderzoekers die kritiek hadden op het feit dat in studies naar seksuele interacties bij dieren voorbijgegaan werd aan de vrouwelijke bijdrage.¹² Het duurde evenwel tot halverwege de jaren zeventig voor onderzoekers deze kritiek serieus namen en de masculiene cirkel openden voor 'vrouwelijkheid'. Daar bleek bovendien meer voor nodig te zijn dan enkel kritiek van vakgenoten.

In het begin van de jaren zeventig zorgde de introductie van hormonale anticonceptiepillen voor een groeiende culturele basis om de uitbreiding van vrouwelijkheid met actief seksueel gedrag mogelijk te maken. Bovendien kozen meer vrouwen voor een wetenschappelijke opleiding, en ook in de neuro-endocrinologie van gedrag deden onderzoeksters hun intrede.¹³ Sommigen leverden historische bijdragen aan dit onderzoeksgebied. Monica Schoelch-Krieger was een van de onderzoeksters die op een conferentie haar collega's overtuigde van het belang van het onderzoek naar vrouwelijk seksueel gedrag. Zij bond mannetjesratten vast en keek daarna hoe de vrouwtjes daarop reageerden. Tot grote verrassing van de congresgangers bleek dat vrouwtjes in die omstandigheid veel meer aspecten van seksueel gedrag vertoonden dan tot dan toe was waargenomen.¹⁴ Andere onderzoeksters publiceerden een artikel over de methodologie waarmee de seksuele motivatie van vrouwelijke dieren onderzocht kon worden. Weer anderen, die het gedrag van apen bestudeerden, benadrukten het onderscheid tussen parameters die het initiatief tot seksueel gedrag van het vrouwtje dan wel het mannetje registreerden.¹⁵

Kortom, in de jaren zeventig steeg het aantal artikelen over de effecten van hormonen op vrouwelijk seksueel gedrag aanzienlijk. Er kwamen tal van begrippen in omloop zoals *motivation*, *appetitive* en *precopulation*-gedrag van vrouwelijke dieren. Het ging in deze studies echter niet om prenatale effecten van hormonen, maar om hormonen toegediend aan volwassen dieren. Toch was dit de aanzet waardoor vrouwelijke dieren 'vrouwelijke' in plaats van 'ongedifferentieerde' hersenen zouden krijgen door effecten van prenatale hormonen.

12. Bijvoorbeeld: G. Bermant, 'Response Latencies of Female Rats During Sexual Intercourse', *Science* 133 (1961) pp. 1771-1773.

13. Uit de publikaties van deze onderzoeksters is niet op te maken of zij zichzelf als feministen beschouwden. Ik zal ze daarom blijven aanduiden met onderzoeksters.

14. In 1987 (ca. veertien jaar na dato) noemden verschillende onderzoekers deze gebeurtenis onafhankelijk van elkaar.

15. B.J. Meyerson en L.H. Lindstrom, 'Sexual Motivation in the Female Rat. A Methodological Study Applied to the Investigation of the Effects of Estradiol-benzoate', in: *Acta Physiologica Scandinavica* Suppl. 389 (1973) pp. 1-80; A.F. Dixon, G.J. Everitt, J. Herbert, S.W. Rugman en D.M. Scruton, 'Hormonal and Other Determinants of Sexual Attractiveness and Receptivity in Rhesus and Talapoin Monkeys', in: *Proceedings of the IVth International Congress on Primates 1973 II. Primate Reproductive Behavior*. Basel (Karger) 1974.

Het was vooral de kritische, maar geïsoleerde Beach die het onderzoeksveld de vraag voorlegde: 'Waarom is er zoveel belangstelling voor mannelijk copulatiegedrag, terwijl er zo weinig interesse is voor de vrouwelijke bijdrage aan seksuele interacties?' Zijn antwoord daarop was dat dit vooral lag aan het feit dat het onderzoek uitgevoerd werd door mannelijke onderzoekers.¹⁶

Beach schreef een artikel met de bedoeling om de 'bestaande onevenwichtigheid enigszins te herstellen'.¹⁷ Hij citeerde de publikaties van bovengenoemde onderzoeksters en ontwikkelde daarmee een theoretisch en praktisch onderzoeksmodel voor de studie van vrouwelijk seksueel gedrag. Beach stelde voor om het vrouwelijk seksueel gedrag onder te verdelen in *attractivity* ofwel aantrekkelijkheid voor een mannetje, *proceptivity*, het initiatief dat een vrouwtje onderneemt in de richting van een mannetje, en *receptivity*, haar ontvankelijkheid voor een mannetje. Deze concepten voorzag hij van operationele definities die te kwantificeren waren in termen van stimulus en respons. Beach schreef aan oestrogenen een belangrijke rol toe voor de verschillende componenten van het vrouwelijk seksueel gedrag. Het artikel functioneerde als een theoretische synthese van de verschillende concepten die onderzoek(st)ers sinds het begin van de jaren zeventig in omloop hadden gebracht voor actieve bijdragen van vrouwelijke dieren aan seksuele interacties.

In theorie gaf Beach vrouwtjesdieren derhalve de gelegenheid voor actief seksueel gedrag, maar in experimentele beschrijvingen kon dit actieve gedrag slechts worden geregistreerd door copulatie met een mannetje. Het kwam erop neer dat het onderzoek niet zozeer op seksueel gedrag van vrouwtjes gericht was, maar op reproductief gedrag.

Desalniettemin werd het artikel van Beach een klassieker in het onderzoek naar hormonale effecten op hersenontwikkeling en gedrag. Enerzijds omdat de door hem voorgestelde concepten in het onderzoek bruikbaar bleken, anderzijds omdat Beach in dit artikel uiteindelijk toch het idee over 'seksuering' van de hersenen door prenatale-hormonen onderschreef. Aan het slot van zijn artikel suggereert hij namelijk dat de oestrogenen die een positieve invloed hebben op het 'proceptieve' en 'attractieve' gedrag van vrouwelijke dieren tijdens hun volwassen leven, ook voor de geboorte een 'organiserend' effect hebben op de vrouwelijke hypothalamus.

Beachs bekering tot de prenatale-hormoontheorie is opmerkelijk, te meer daar hij zijn betoog over de nieuwe concepten onderbouwde met resultaten van onderzoeksters over hormonale effecten tijdens het *volwassen* leven van labora-

16. F.A. Beach, 'Behavioral Endocrinology. An Emerging Discipline', *American Scientist* 63 (1975) p. 179. Een jaar later schreef hij: 'In de experimenten krijgen de vrouwtjesdieren weinig gelegenheid om hun seksuele interesse tot expressie te brengen. De experimenten zijn puur op haar receptieve gedrag gericht en op het copulatiegedrag van mannetjes. Het resultaat is dat vrouwtjes als essentieel passief en de mannetjes als agressief gezien worden en dit is een verkeerde voorstelling van een normale paring. Bovendien houdt dit een *biased* concept van vrouwelijk seksueel gedrag in stand.'

17. F.A. Beach, 'Sexual Attractivity, Proceptivity and Receptivity in Female Mammals', in: *Hormones and Behavior* 7 (1976) pp. 105-138.

toriumdieren. Als hij alleen nieuwe onderzoeksconcepten ter bestudering van vrouwelijk seksueel gedrag had willen voorstellen, zou het niet nodig zijn geweest zijn in 1971 zo fel verdedigde psychologisch onderzoeksmodel op te offeren ten gunste van de organisatietheorie. Hij had dan kunnen volstaan met een *review* over effecten van hormonen tijdens het volwassen leven op het seksuele gedrag van vrouwelijke dieren. Een en ander kan worden begrepen uit het feit dat Money en Ehrhardts onderzoek naar prenatale-hormooneffecten op latere gedragingen van mensen, Beach overtuigde van de validiteit van de organisatie-theorie. Beachs bekering had bovendien positieve gevolgen voor hemzelf: hij werd opnieuw gesprekspartner van collega's die onderzoek deden gebaseerd op de organisatietheorie.

De veranderingen die door Beachs voorstel in het onderzoeksgebied plaatsvonden waren groot. Tot 1976 zagen de meeste onderzoekers receptiviteit als het resultaat van ongedifferentieerde hersenen, ontstaan door afwezigheid van androgenen. Daarna accepteerden zij Beachs suggestie dat 'proceptief en receptief gedrag afhankelijk kan zijn van verschillende anatomische of neurochemische systemen in de hersenen'.¹⁸ Beachs wetenschappelijke vertaling van inzichten omtrent de vrouwelijke seksualiteit resulteerde in de vergroting van de invloedssfeer van de prenatale hormonen in de hersenen: de 'tweede sekse' was geïncorporeerd in het prenatale-hormoonparadigma. De resultaten die Money en Ehrhardt publiceerden en Beachs bekering hadden tot gevolg dat gedurende de tweede helft van de jaren zeventig het prenatale-hormoonparadigma sterker was dan ooit.

Feministen en 'echte' sekseverschillen

Door hormonale anticonceptie en het feminisme was vrouwelijke seksualiteit vanaf de late jaren zestig niet langer een vanzelfsprekende of afwezige categorie in het onderzoeksgebied. Vanaf die tijd kwamen ook de verschillen in hersenen en gedrag tussen de seksen ter discussie te staan. De meerderheid der feministen claimde dat de verschillen sociaal van aard waren en dat biologische verschillen er niet toe deden. In plaats van de biologische achtergrond van mannelijk seksueel gedrag stelden steeds meer onderzoekers de vraag naar de biologische achtergrond van sekseverschillen. De discussie over de bijdrage van cultuur en natuur aan menselijk gedrag werd hierdoor weer actueel.

In deze discussie bleken niet alle feministen de resultaten over prenatale-hormooninvloeden op het latere gedrag te verwerpen. In 1974 publiceerden Eleanor Maccoby en Carol Jacklin het bekende boek *The Psychology of Sex Differences*. In dit boek evalueerden zij psychologisch onderzoek naar sekseverschillen gebaseerd op literatuur uit de periode 1966-1973. Zij vergeleken de resultaten van honderden studies in 84 tabellen teneinde 'vast te stellen wat de

18. Ibidem, p. 131.

verschillen zijn die verklaard moeten worden'.¹⁹ In de verklarende hoofdstukken benadrukken zij psychologische factoren. In tegenstelling tot de meerderheid van de feministen ontkenden zij de rol van de biologie echter niet. Als blijkt dat het biologisch geslacht samengaat met het psychisch functioneren, kan onderzoek naar dit verband ons begrip verdiepen van de manier waarop biologische 'predisposities' interacteren met sociale ervaringen in de vorming van de psychische persoonlijkheid. Natuurlijk is het heel moeilijk vast te stellen of een psychisch sekseverschil een biologische oorsprong heeft. Aangezien geslacht een biologische variabele is, bestaat echter de hoop dat er iets ontdekt kan worden met betrekking tot de rol die geslachtshormonen en andere genetische factoren spelen bij de reactie van een individu op zijn omgeving. Het is even belangrijk te weten welke functies hierdoor niet als welke hierdoor wel beïnvloed worden.

Maccoby en Jacklin benadrukten dat zij geen biologen waren en dat zij daarom het door hen aangehaalde onderzoek niet op hun merites konden beoordelen. Bovendien erkenden zij dat de literatuur die zij bestudeerden 'onvermijdelijk een zekere mate van *bias* bevat'.

Maccoby en Jacklin reduceerden de lange lijst van psychische sekseverschillen tot een paar 'echte' verschillen. Dit ging als volgt. Zij vatten de data over sekseverschillen samen in drie typen: ongefundeerde opvattingen over sekseverschillen, verschillen met onduidelijke resultaten en behoorlijk onderbouwde verschillen. Tot de laatste categorie behoorde de grotere verbale vaardigheid van meisjes, de grotere ruimtelijk-visuele vaardigheden van de jongens en de grotere agressiviteit van mannen. Voor deze 'echte' verschillen vonden zij ondersteuning in biologische onderzoekspublikaties. Maccoby en Jacklin onderschreven niet alleen de rol van de biologie bij het vóórkomen van sekseverschillen in gedrag, tot ongenoegen van vele feministen breidden zij de rol van biologische factoren zelfs uit. Zij vonden dat de mannelijke predispositie voor agressie waarschijnlijk in enige mate uitgebreid kon worden naar ander gedrag zoals dominantie, competitie-gerichtheid en activiteitsniveau. Hoewel Maccoby en Jacklin voorzichtig waren met hun argumenten voor een biologische basis voor verschillende typen gedrag, droegen zij als feministen bij aan de constructie van vrouwelijk en mannelijk gedrag als een biologisch verschijnsel. Zij bereidden daarmee de weg voor onderzoek in de jaren tachtig naar sekseverschillen in bijvoorbeeld dominantie, taalvaardigheid en bepaalde ruimtelijke functies, maar ook in immuunziekten, migraine en leerproblemen.²⁰

19. E. Maccoby en C. Jacklin, *The Psychology of Sex Differences*. Stanford/California (Stanford University Press) 1974, p. 2.

20. N. Geschwind, 'Biological Foundations of Cerebral Dominance', in: *Trends in Neurosciences* 6 (1983) nr. 9, pp. 354-356; N. Geschwind en A. Galaburda, 'Cerebral Lateralization', in: *Archives of Neurology* 42 (1985) pp. 428-459; C. Benbow en J. Stanley, 'Sex Differences in Mathematical Ability. Fact or Artefact?', in: *Science* 210 (1980) pp. 1262-1264.

Omgevingsfactoren en menselijk gedrag

Gedurende de jaren zeventig nam het aantal gedragingen en eigenschappen, waarvan biologen veronderstelden dat ze door prenatale hormonen worden beïnvloed, toe. Ook het feministisch geïnspireerde *nurture*-standpunt beïnvloedde het onderzoek naar effecten van prenatale hormonen op gedrag.

In 1977 publiceerden twee neuro-endocrinologen samen met een sociologe een kritisch artikel over het prenatale-hormoononderzoek bij mensen en dieren.²¹ Het is zeer waarschijnlijk dat de sociologe, Jill Quadagno, geïnspireerd was door feministische ideeën betreffende omgevingsfactoren voor het ontstaan van sekseverschillen in gedrag. In het artikel wordt het onderzoek naar prenatale-hormooneffecten op het gedrag van mensen en dieren onder de loep genomen. Gestaafd met overtuigende argumenten, juist omdat ze daarbij ook naar het dierexperimentele onderzoek verwezen, suggereerden de auteurs dat de waargenomen effecten beter verklaard konden worden door omgevingsfactoren dan door prenatale-hormooninvloeden.

In de jaren zestig en zeventig was de kennis over prenatale-hormooneffecten veelal gebaseerd op onderzoek bij mensen en dieren die geboren waren met anatomische afwijkingen van hun geslachtsorganen. Volgens de auteurs had juist deze factor aanzienlijk méér invloed op de gedragsontwikkeling dan de onderzoekers tot dan toe veronderstelden. Bij dieren waren de effecten van deze omstandigheid niet onderzocht en bij mensen hadden onderzoekers het belang van deze factor onderschat, aldus de critici. De ouders van nakomelingen met afwijkende geslachtsorganen zouden andere verwachtingen hebben en dit zou resulteren in een andere opvoeding. Het resultaat van deze andere opvoeding werd onterecht aan de effecten van prenatale geslachtshormonen toegeschreven. Zo was het de ambivalentie van de ouders ten opzichte van dochters met een 'gemasculiniseerd' geslacht die het *tomboy*-gedrag veroorzaakte dat werd vastgesteld in studies zoals die van Money en Ehrhardt. De auteurs van het artikel richtten hun kritiek vooral op het feit dat de gedragingen gebaseerd waren op gegevens uit interviews met de kinderen en de ouders. Volgens de auteurs was het daardoor onbekend of deze gedragingen feiten zijn, of slechts de perceptie van de ouders, die op hun beurt het zelfbeeld van de kinderen in kwestie beïnvloeden. Volgens de auteurs is de juiste vraag: 'waarom worden deze kinderen door hun ouders en zichzelf op deze manier gezien?' Zij suggereerden dat het label *tomboy* 'eigenlijk aan het verschijnsel *tomboy*-gedrag voorafgaat of kan leiden tot gekleurde waarnemingen van dat gedrag'.

Verder vroegen zij zich af welke effecten de chirurgische ingrepen en de hormoontherapie die deze kinderen ondergingen hadden op hun gedrag. Volgens de auteurs zouden de hormonen die hun werden voorgeschreven tot het

21. D.M. Quadagno, R. Briscoe en J.S. Quadagno, 'Effect of Perinatal Gonadal Hormones on Selected Nonsexual Behavior Patterns. A Critical Assessment of the Nonhuman and Human Literature', in: *Psychological Bulletin* 84 (1977) pp. 62-80.

hoge energieverbruik leiden en niets te maken hebben met een mannelijk of vrouwelijk brein. In feite zetten zij vraagtekens bij de mogelijkheid tot onderzoek naar prenatale-hormooneffecten op de hersenontwikkeling en gedrag bij mensen.

Hoe reageerden onderzoekers die zich bezighielden met prenatale-hormooneffecten in dieren en mensen op deze serieuze kritiek? In de jaren tachtig werden sociale invloeden op gedragsontwikkeling van dieren een onderwerp van onderzoek. Celia Moore vond een manier om de effecten van het gedrag van de moeder en de effecten van hormonen op gedrag van jonge dieren gezamenlijk te onderzoeken. Zij bestudeerde het moederlijke gedrag en bepaalde de hoeveelheid hormonen in het bloed van jonge ratjes. Zij vond dat het moederlijke gedrag van ratten beïnvloed wordt door de hormonale gesteldheid van de jongen. Bovendien bleek zowel het gedrag van de moeder als de hormonale gesteldheid van de jongen hun latere gedrag te beïnvloeden.²² Een onderzoeksopzet zoals Celia Moore die gebruikte bij haar studie naar het gedrag van ratten kon evenwel niet worden toegepast bij onderzoek naar mensen.

Anke Ehrhardt en de psychiater Heino Meyer-Bahlburg ontkenden de mogelijkheid van effecten van ouderlijke verwachting op het *tomboy*-gedrag van meisjes die geboren waren met gemasculiniseerde geslachtsorganen. Zij verzekerden dat er in hun onderzoek geen duidelijke ouderlijke aanmoediging bleek tot *tomboy*-gedrag bij de aan hormonen blootgestelde meisjes.²³ John Money leek na een longitudinale studie van gedrag van kinderen, geboren met een onduidelijk geslacht, meer afstand te nemen van het prenatale-hormoonparadigma. Hij concludeerde dat de gender-identiteit of gender-rol in verreweg de meeste gevallen in overeenstemming was met het bij de geboorte toegewezen geslacht, zelfs als de genetische sekse of genitale anatomie verschilde van dit toegewezen geslacht. Desalniettemin beschouwde hij de ontwikkeling van gender-identiteit of gender-rol niet als geheel psycho-sociaal van aard, maar als een proces waarin de biologie van het lichaam, inclusief de hersenen en de omgeving interacteren. Volgens Money wordt het uiteindelijke produkt van de interacties 'geprogrammeerd' in de hersenen.²⁴

Onderzoekers vertaalden het probleem van de ouderlijke verwachtingen in een methodologisch probleem: hoe scheiden we de sociale van de biologische factoren? Teneinde onderzoek te kunnen doen waarbij de sociale effecten van de afwijkende geslachtsorganen geëlimineerd konden worden, zochten en vonden onderzoekers een andere onderzoeksgroep. De ideale populatie voor dit doel leek het toenemend aantal kinderen van moeders die gedurende de zwanger-

22. C. Moore, 'Maternal Behavior of Rats is Affected by Hormonal Condition of Pups', in: *Journal of Comparative and Physiological Psychology* 96 (1982) nr. 1, pp. 123-129.

23. A.A. Ehrhardt, en H.F.L. Meyer-Bahlburg, 'Effects of Prenatal Sex Hormones on Gender-related Behavior', in: *Science* 211 (1981) pp. 1312-1318.

24. J. Money en A.J. Russo, 'Homosexual Outcome of Discordant Gender Identity/Role in Childhood. Longitudinal Follow-up', in: *Journal of Pediatric Psychology* 4 (1979) pp. 29-41.

schap hormonen voorgeschreven gekregen hadden, de zogeheten DES-dochters en -zonen. Zij hadden normale geslachtsorganen en waren makkelijk bereikbaar omdat zij onder medische controle of behandeling stonden in verband met vruchtbaarheidsproblemen en een verhoogd risico op baarmoederhalskanker.

Het bestaan van deze grote groep kinderen leidde tot optimisme over de mogelijkheid omgevings- en biologische variabelen te scheiden. Bovendien zagen onderzoekers mogelijkheden om de effecten van afzonderlijke hormoontypen op gedrag te achterhalen. Artsen schreven rouwen destijds namelijk verschillende hormoontypen voor. Om de effecten van de afzonderlijke hormoontypen te kunnen onderzoeken, deelden de onderzoekers hormonen in naar hun functie: 'androgeen' of 'anti-androgeen', ofwel 'masculiniserend' of 'feminiserend'. Sommige hormonen waren echter moeilijk in te delen; soms werkten zij 'vermannelijkend', soms 'vervrouwelijkend'. Daarom creëerden de onderzoekers een intermediair type hormonen: *weak androgens*. In de jaren tachtig publiceerden onderzoekers vele artikelen over de prenatale effecten van diverse soorten synthetische hormonen op gedragingen van dieren en mensen. De bevindingen van deze studies bleven evenwel problematisch ten aanzien van de scheiding tussen biologische en sociale factoren. Het bleek bijvoorbeeld ondoenlijk om met één controlegroep de ouderlijke invloeden, en de invloed van klasse, opleiding, economische achtergrond, leeftijd en medische geschiedenis te elimineren. Daarom stelden onderzoekers in een aantal gevallen verschillende controlegroepen samen. In geen van de gevallen slaagden zij er evenwel in om eenduidige conclusies te trekken ten aanzien van de prenatale-hormooneffecten op gedrag. Onderzoekers begonnen de behoefte te voelen aan een ander onderzoeksperspectief. Een *interactioneel* perspectief zou meer zicht kunnen bieden op een complex fenomeen als gender-identiteit. Ehrhardt propageerde om dezelfde reden een *bio-sociaal* onderzoeksmodel.²⁵ Het probleem werd niet opgelost, maar bezworen met nieuwe termen: interactionele modellen of een bio-sociaal perspectief.

Behalve de sociale variabelen bleken ook de biologische variabelen niet probleemloos te zijn. Gegevens van artsen over welke hormonen ze destijds aan de zwangeren voorschreven, bleken moeilijk te verkrijgen. Deze gegevens waren noodzakelijk omdat onderzoekers moesten weten of het om 'androgene' of 'anti-androgene' hormonen ging.²⁶ Als ze eindelijk boven water kwamen, bleken de gegevens vaak onnauwkeurig over de periode en hoeveelheid van toediening.

Uiteindelijk vond Ehrhardt het voordeel van de normale geslachtsorganen dubieus, omdat daarmee de controle verviel op het feit of de foetus werkelijk beïnvloed was door de toegediende hormonen of niet.²⁷ Al deze problemen

25. A.A. Ehrhardt, 'Gender Differences. A Biosocial Perspective', in: R.A. Dienstbier en T.B. Sonderegger (red.), *Current Theory and Research in Motivation* 32. Lincoln (University of Nebraska Press) 1985, pp. 37-59.

26. Ibidem, p. 48.

27. Ibidem.

maakten dat de onderzoekers in de jaren tachtig steeds voorzichtiger werden met hun conclusies over de effecten van prenatale hormonen op menselijk gedrag. Het aantal pagina's waarin de resultaten bediscussieerd werden nam dan ook aanmerkelijk toe tijdens de jaren tachtig.

Androgynie

In de jaren zeventig beïnvloedde het feministische gedachtengoed het onderzoeksveld door de vraag naar de ontwikkeling van vrouwelijke seksualiteit te stellen en door het belang van omgevingsinvloeden te benadrukken. Ook de feministische discussie over androgynie en het denken over vrouwelijkheid en mannelijkheid ging niet ongemerkt aan dit onderzoeksgebied voorbij.

In 1972 publiceerde de psychologe Sandra Bem een artikel getiteld: 'The Measurement of Psychological Androgyny', waarin zij de dualistische definities van mannelijkheid en vrouwelijkheid vanuit een expliciet feministisch standpunt verwierp. Zij stelde een nieuwe conceptualisering van vrouwelijkheid en mannelijkheid ten opzichte van elkaar voor, die de dualistische concepten moest vervangen. In haar model vormden mannelijkheid en vrouwelijkheid niet langer de uiteinden van een continuüm, maar konden mensen mannelijke en vrouwelijke eigenschappen onafhankelijk van elkaar in hun persoonlijkheid integreren.²⁸

In 1974 publiceerde Richard Whalen, een vooraanstaand wetenschapper in het onderzoek naar de ontwikkeling van hersenen, hormonen en gedrag, een artikel waarin hij eveneens het voorstel deed om mannelijkheid en vrouwelijkheid niet langer als uiteinden van een continuüm te beschouwen.²⁹ In het model dat hij ontwikkelde aan de hand van gegevens uit proefdieronderzoek, konden dieren vrouwelijk en mannelijk gedrag onafhankelijk van elkaar integreren.

Twee jaar later stelde June Reinisch voor dit model te gebruiken voor het onderzoek naar prenatale-hormooneffecten bij mensen.³⁰ In 1977 publiceerde zij in *Archives of Sexual Behavior* de resultaten van een vergelijkende studie van drie groepen kinderen van wie de moeders tijdens de zwangerschap met verschillende typen hormonen behandeld waren.³¹ De moeders van de eerste groep waren behandeld met progesteron, de moeders van de tweede groep met oestrogenen en de moeders van de derde groep met beide hormoontypen. Reinisch

28. S.L. Bem, 'The Measurement of Psychological Androgyny', in: *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 42 (1972) pp. 155-162.

29. R. Whalen, 'Sexual Differentiation. Models, Methods and Mechanisms', in: R.C. Friedman, R.M. Richart en R.L. Van de Wiele (red.), *Sex differences in Behavior*. New York (R.E. Krüger Publishing Company) 1974, pp. 467-481.

30. J.M. Reinisch, 'Effects of Prenatal Hormone Exposure on Physical and Psychological Development in Humans and Animals. With a Note on the State of the Field', in: E.J. Sachar (red.), *Hormones Behavior and Psychopathology*. New York (Raven Press) 1976, pp. 69-94.

31. J.M. Reinisch en W.G. Karow, 'Prenatal Exposure to Synthetic Progestins and Estrogens. Effects on Human Development', in: *Archives of Sexual Behavior* 6 (1977) pp. 257-288.

vond dat de kinderen van de met progesteron behandelde moeders onafhankelijker, individualistischer, zelfverzekerder, meer op zichzelf, gevoeliger en minder corterisch waren. Corterisch wil zeggen dat de dingen eerder bedacht dan aanvoeld worden. De kinderen van de met oestrogenen behandelde moeders vond Reinisch meer groepsgericht, afhankelijker van de groep, minder onafhankelijk, minder zelfverzekerd, minder gevoelig en ze bedachten de dingen eerder dan dat zij ze aanvoelden. Bij de groep kinderen van wie de moeders met beide hormoontypen behandeld waren vond zij een intermediair patroon, namelijk: corterscher, minder onafhankelijk en minder gevoelig, overeenkomstig de 'oestrogenen'-groep en meer op zichzelf zoals de kinderen van de 'progesteron'-groep.

Volgens Reinisch kwamen deze verschillen niet overeen met culturele stereotypen van mannelijkheid en vrouwelijkheid, maar eerder met patronen die 'zelf-gericht' of 'op-anderen-gericht' genoemd kunnen worden. De afstand die Reinisch nam van mannelijkheid en vrouwelijkheid is te begrijpen binnen het model dat ze gebruikte, hetgeen in feite mannelijkheid en vrouwelijkheid als menselijke potenties verenigde.

Het lijkt alsof Reinisch in haar artikel in *Archives of Sexual Behavior* de functie van prenatale hormonen in de hersenen veranderde van differentiërend tot biologische beperkingen, mannelijkheid en vrouwelijkheid geheten, naar een biologische potentiëring tot menselijk gedrag. Opmerkelijk is echter Reinisch' publikatie over dezelfde gegevens in het prestigieuze tijdschrift *Nature*.³² Voor dit artikel selecteerde zij uit dezelfde gegevens twee kleinere groepen, behandeld met oestrogenen of progesteron. In dit artikel werd het effect van progesteron geassocieerd met de ontwikkeling van 'zelf-gerichte' persoonlijkheden terwijl oestrogenen de ontwikkeling van 'ander-gerichte' persoonlijkheden stimuleerde. De categorie corterisch is in dit artikel weggelaten. Zij voegde evenwel een andere categorie toe: een test voor persoonlijkheidsfactoren die geïdentificeerd waren als die variabelen die 'een significante relatie met schoolprestaties en succes' hebben. De 'oestrogenen'-groep had op deze test lagere scores dan de 'progesteron'-groep. In dit artikel is progesteron (ten gevolge waarvan de 'zelf-gerichte' persoonlijkheden ontstonden) blijkbaar ingedeeld in de categorie van 'androgene' hormonen, ofwel de chemische boodschappers van mannelijkheid. De oestrogenen ten gevolge waarvan de 'ander-gerichte' persoonlijkheden ontstonden, werden reeds gezien als de chemische boodschappers van biologische vrouwelijkheid. In de interpretatie van de gegevens in *Nature* werden uiteindelijk de effecten van hormonen weer keurig aan het ene dan wel aan het andere geslacht gelieerd en respecteerden hun effecten de aloude gender-grenzen.

Wat vonden andere onderzoekers van de resultaten zoals voorgesteld in *Archives of Sexual Behavior*? Melissa Hines, die eveneens onderzoek deed naar de effecten van prenatale hormonen op latere gedragingen van mensen, vond de

32. J.M. Reinisch, 'Prenatal Exposure of Human Foetuses to Synthetic Progestin and Oestrogen Affects Personality', *Nature* 266 (1977) pp. 561-562.

resultaten van Reinisch 'moeilijk te interpreteren'; ze pasten niet in hetgeen zij als mannelijk en vrouwelijk beschouwde.³³ Hines had ook methodologische kritiek op deze resultaten. Reinisch' model leek Hines noch andere onderzoekers aantrekkelijk voor hun onderzoek naar hormooneffecten op menselijk gedrag. In feite brak Reinisch zelf al met het model in haar *Nature*-artikel. Nog later publiceerde zij over het effect van synthetische progestagenen met een 'androgene potentie' op menselijke agressie.³⁴ In deze publikatie hebben 'androgene' hormonen weer een directe relatie met traditionele mannelijkheid, deze keer uitgedrukt als agressie.

Waarom verliet Reinisch haar model en deze nieuwe onderzoekslijn? Allereerst onderschreven alle onderzoekers in die tijd het idee dat geslachtshormonen hetzij 'androgeen' hetzij 'anti-androgeen' zijn, ofwel mannelijk en vrouwelijk gedrag stimulerend. Door hormonen een functie toe te schrijven in de ontwikkeling van gedragingen die de grenzen van hetgeen onderzoekers traditioneel als mannelijk en vrouwelijk zagen overschrijden, zou dit paradigma zijn betekenis compleet verliezen. Kortom, Reinisch' werk ondermijnde de essentie van de organisatietheorie. Het is niet waarschijnlijk dat veel mensen in dit onderzoeksveld afstand konden nemen van de seksspecifieke ideeën over de functie van hormonen. Reinisch was kennelijk niet in de positie om dit als eenling in het onderzoeksgebied te doen.

In deze periode konden de meeste onderzoekers in theorie wel het dualisme in mannelijkheid en vrouwelijkheid verlaten. Ze namen tenminste de terminologie over die Whalen voorstelde in zijn model waarin vrouwelijkheid en mannelijkheid onafhankelijk van elkaar zijn te ontwikkelen. In de onderzoekspraktijk daarentegen, hielden onderzoekers vast aan het dualisme in de functie van hormonen. 'Androgene' hormonen bevorderen mannelijk gedrag, 'anti-androgene' of 'oestrogene' hormonen doen dat voor vrouwelijk gedrag.

Daarnaast zal ook de voorkeur van wetenschappelijke tijdschriften voor de *differentiërende* werking van 'androgene' of 'anti-androgene' hormonen op respectievelijk mannelijke en vrouwelijke gedragingen een rol gespeeld hebben. Die voorkeur lag kennelijk niet bij *potentiërende* effecten van hormonen ten gevolge waarvan de grenzen van mannelijkheid en vrouwelijkheid overschreden konden worden. Waarom zou Reinisch anders haar gegevens geherstructureerd hebben voor de publikatie in *Nature*?

In het algemeen kunnen we vaststellen dat artikelen die bevestigden dat biologische factoren *seksedimorf* zijn oftewel vrouwelijk of mannelijk gedrag beïnvloeden, relatief makkelijk te publiceren waren.³⁵ Dit publikatiebeleid in de

33. M. Hines, 'Prenatal Gonadal Hormones and Sex Differences in Human Behavior', in: *Psychological Bulletin* 92 (1982) nr. 1, pp. 56-80. p. 69.

34. J.M. Reinisch, 'Prenatal Exposure to Synthetic Progestins Increases Potential for Aggression in Humans', *Science* 211 (1981) pp. 1171-1173.

35. Dat dit ook nu nog het geval is blijkt uit het feit dat *Science* bijvoorbeeld ook vrij recent artikelen over sekseverschillen in hersenen van mensen publiceert die te bekritisieren zijn op verschillende me-

jaren tachtig kunnen we zien als een afspiegeling van een cultureel-dominante visie op de seksen als 'biologisch verschillend'. Het maatschappelijke overwicht van deze visie op de seksen blijkt ook uit de manier waarop hormoononderzoek gepopulariseerd wordt, zoals in het boek van Moir en Jessel in 1989.

Conclusie

We kunnen vaststellen dat het feministisch gedachtengoed een niet geringe invloed heeft gehad op de kennisproductie binnen de neuro-endocrinologie van gedrag. Deze ontwikkelde zich in emancipatorische richting in die zin dat 'vrouwelijkheid' ook onderwerp van onderzoek werd. Sedert de formulering van de organisatietheorie in 1959 tot het midden van de jaren zeventig koppelde onderzoekers androgenen aan mannelijke hersenen en (seksuele) activiteit aan mannelijkheid. De cirkel was aanvankelijk gesloten voor vrouwelijkheid. Onderzoeksters die andere vragen stelden dan hun mannelijke collega's en andere onderzoeksontwerpen hanteerden, produceerden geheel nieuwe resultaten over vrouwelijk seksueel gedrag. Hun bijdragen beïnvloedden het onderzoeksgebied op verschillende niveaus. De status van vrouwelijke proefdieren veranderde. De dieren waren niet langer slechts een testmedium voor de registratie van een mannelijke ontwikkeling. De studies naar de vrouwelijke ontwikkeling creëerden een behoefte aan nieuwe onderzoeksconcepten om het gedrag van vrouwtjesdieren te onderzoeken. Bovendien werd de theorie over prenatale-hormooneffecten gemodificeerd; na het verschijnen van het artikel van Beach in 1976 kregen ook vrouwelijke dieren een gebied in de hersenen toebedeeld dat hun seksuele gedrag regeerde. Tot dan toe was dat slechts weggelegd voor mannetjes.

Onderzoeksters in de neuro-endocrinologie openden dus de masculiene cirkel en maakten 'het vrouwelijke' letterlijk zichtbaar. Tegelijkertijd echter initieerden zij, samen met Maccoby en Jacklin, in feite de uitbreiding van het prenatale-hormoonparadigma. Ze transformeerden het dualisme in de organisatie-theorie waarin het 'vrouwelijke' niet bestond, tot een dualisme waarin zowel vrouwelijkheid als mannelijkheid bestaan.

Ook de feministische aandacht voor sociale factoren en de androgyniediscussie zijn door hormoononderzoekers geabsorbeerd, maar slechts tot op zekere hoogte. Er blijken bepaalde voorwaarden te bestaan die bepalen of feministisch gedachtengoed al dan niet wordt geïntegreerd. De eerste voorwaarde blijkt te zijn dat het dualisme tussen de seksen ondersteund dient te worden, hetgeen

thodologische fouten. Bijvoorbeeld: C. de Lacoste-Utamsing en R. Holloway, 'Sexual Dimorphism in the Human Corpus Callosum', in: *Science* 216 (1982) pp. 1431-1432; D. Swaab en E. Fliers, 'A Sexually Dimorphic Nucleus in the Human Brain', in: *Science* 228 (1985) pp. 1112-1116. Zie over dit verschijnsel ook: J. Walzer Leavitt en L. Gordon, 'A Decade of Feminist Critiques in the Natural Sciences. An Address by Ruth Bleier', in: *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 14 (1988) nr. 1, pp. 182-196.

erop neerkomt dat de organisatietheorie op een specifieke manier onderschreven wordt. Een voorbeeld hiervan is het onderzoek van Reinisch. Zij onderschreef weliswaar de organisatietheorie, maar op een manier die het dualisme tussen de seksen ondermijnde. Zij schreef aan hormonen namelijk geen differentiërende werking toe, maar een potentiërende werking, waarmee vrouwelijkheid en mannelijkheid in elkaar oplosten. In 1977 bleek dit voor onderzoekers nog moeilijk te accepteren.

Ook andere voorwaarden kunnen bepalen of feministische ideeën in de wetenschap geïntegreerd kunnen worden en met welke snelheid die integratie plaatsvindt. De reputationele factor is zeker niet onbelangrijk voor het proces van acceptatie van nieuwe inzichten. Als Beach zich niet op de resultaten van vrouwelijke onderzoekers had gebaseerd voor zijn bekering tot de organisatietheorie, zou vrouwelijke seksualiteit naar alle waarschijnlijkheid niet al in 1976 een locatie in de hersenen gekregen hebben. Bovendien zou het veel langer geduurd hebben voor de nieuwe concepten voor het onderzoek naar vrouwelijk seksueel gedrag ontwikkeld en unaniem geaccepteerd zouden zijn in de wetenschappelijke gemeenschap.

De condities voor integratie van feministische ideeën zoals hierboven beschreven zijn nauw verbonden met een andere factor, de paraplu boven de vorige voorwaarden. Dit is de omstandigheid van wat cultureel en dus wetenschappelijk acceptabel is als vrouwelijkheid of mannelijkheid. We zagen hoe 'de pil' en de bijdragen van onderzoeksters ervoor zorgden dat een actieve vrouwelijke seksualiteit geaccepteerd kon worden. Dit plaveide de weg voor onderzoek zoals dat van Monica Schoelch-Krieger en haar volgelingen. Anders lag dat voor de culturele ondersteuning van Reinisch' onderzoek, die dicht bij het nulpunt lag. Haar publikatie uit 1977 in *Archives of Sexual Behavior* had verdergaande implicaties voor vrouwelijkheid en mannelijkheid. In haar resultaten losten deze categorieën feitelijk op. Zelfs in het hedendaagse feminisme bestaat over deze kwestie geen consensus.

Wat het feminisme, of beter gezegd vrouwenstudies, met de biologie beginnen moet, lijkt me duidelijk. Er ligt een complete discipline te wachten op analyse van het gebruik van begrippen die geassocieerd zijn met vrouwelijkheid en mannelijkheid. Dat is ook noodzakelijk gezien de hernieuwde populariteit van biologistische opvattingen van menselijk gedrag; het verschijnen van *Brain-Sex* van Moir en Jessel is hiervan niet het enige voorbeeld. Het is hoog tijd dat vrouwenstudies analyses van biomedische kennis bovenaan op de onderzoeksagenda plaatst.

Geert ten Dam

Verbeteren en handelen

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in het postmoderne¹

De postmoderne wending² in vrouwenstudies heeft vanaf het begin discussie opgeroepen. Een greep uit de Nederlandse commentaren: in een vertooganalytisch perspectief zou de 'geleefde werkelijkheid van vrouwen en mannen' geweld worden aangedaan;³ vertooganalyses zijn niet geschikt om discriminatie en onderdrukking van vrouwen te verhelderen;⁴ het sociale leven kan niet worden gedacht zonder de inbreng van 'concrete' vrouwen en mannen;⁵ de te grote nadruk op vertooganalytisch onderzoek binnen vrouwenstudies gaat gepaard met een tekort aan empirische studies die meer inzicht kunnen opleveren in hedendaagse posities en functioneringswijzen van vrouwen en mannen'.⁶ Een aantal Amerikaanse auteurs heeft met name gewezen op het gevaar van politiek nominalisme dat met het postmodernisme vrouwenstudies zou zijn binnengeslopen. Als in de theorievorming het (coherente) 'zelf', en in zekere zin ook de categorie 'seks', verdwijnt, hoe kan dan nog nagedacht worden over moge-

1. Ik bedank Monique Volman voor het meedenken met dit artikel en voor haar waardevolle suggesties. Odile Verhaar en Joke Hermes bedank ik voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2. Alhoewel het begrip postmodernisme een verzamelbegrip is, in de zin dat het verschillende theoretische oriëntaties herbergt, zijn de grondnoties steeds dezelfde. Flax ('Postmodernism and gender relations in feminist theory', in: R. Malson e.a. [red.], *Feminist theory in praxis and process*. Chicago/Londen [The University of Chicago Press] 1987)) heeft deze grondnoties als volgt samengevat: 'Postmodern discourses are all "deconstructive" in that they seek to distance us from and make us skeptical about beliefs concerning truth, knowledge, power, the self and language that are often taken for granted within and serve as legitimation for contemporary Western culture.' (p. 54) De winst van het postmodernisme voor vrouwenstudies schuilt met name in het theoretiseren van de *constructie* van subjectiviteit. Gecombineerd met het begrip 'gender' levert het postmodernisme een manier van denken op waarin 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' van hun vaststaande en eenduidige betekenissen worden ontdaan.

Om de benadering zoals hierboven omschreven aan te duiden, wordt in Nederland behalve het begrip postmodernisme in vrouwenstudies gebruik gemaakt van de begrippen poststructuralisme, constructivisme, vertooganalyse of constructiebenadering.

3. L. Clerkx en J. Westerbeek, 'Terug naar de geleefde werkelijkheid', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 20, 5 (1984) nr. 4, pp. 462-470.

4. V.M. Bader, 'Vrouwelijkheid, vrouwenonderdrukking en "vertooganalyses"', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 20, 5 (1984) nr. 4, pp. 471-488.

5. M. Grunell, 'Vanzelfsprekendheid: scharnier tussen zelfbepaling en lot', in: *Lover* (1986) nr. 3, pp. 162-169.

6. Stelling, behorende bij het proefschrift van Marrie Bekker, *De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego*. Delft (Eburon) 1991.

lijkheden tot bevrijding? Politiek handelen en theorievorming zouden op de een of andere manier verbonden moeten worden c.q. blijven.⁷

In de commentaren op het postmodernisme onderscheid ik vier elementen. Het postmodernisme zou:

- alleen betrekking hebben op geschreven teksten;
- de ervaringen van individuele vrouwen en mannen, oftewel de ‘geleefde werkelijkheid’ buiten beschouwing laten;
- geen (conceptuele) ruimte laten voor het handelen van vrouwen en mannen;
- verbeteringsvragen uitsluiten.

Niettegenstaande bovenstaande discussiepunten is het postmodernisme – gelukkig – niet meer uit vrouwenstudies weg te denken. Het belang van de decentring van het subject, het koppelen van kennis aan macht en de deconstructie van ‘waarheidsvertogen’ wordt algemeen erkend. De postmoderne inbreng in vrouwenstudiesonderwijs⁸ onderzoek is bijvoorbeeld terug te vinden in analyses van de invullingen van vrouwelijkheid en mannelijkheid in de in het verleden gevoerde pedagogische debatten,⁹ in enkele kritische beschouwingen van actuele vraagstukken⁹ en in analyses van de geseksueerdheid van onderwijskundige theorieën en onderzoeksinstrumenten. Een voorbeeld van het laatstgenoemde type onderzoek is de analyse van Haaken van het leerstijlenconcept van Witkin: waarom krijgt een leerstijl op een bepaald moment de connotatie ‘vrouwelijk’?¹⁰

7. E. Young-Bruehl, ‘The education of women as philosophers’, in: *Signs* 12 (1987) nr. 2, pp. 207-221; D. Tress, ‘Comments on Flax’s ‘Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory’, in: *Signs* 14 (1988) nr. 1, pp. 196-200; L. Alcoff, ‘Cultural Feminism versus Post-structuralism. The Identity Crisis in Feminist Theory’, in: R. Malson, J. O’Barr, S. Westphal-Wihl en M. Wyer (red.), *Feminist Theory in Practice and Process*. Chicago/Londen (The University of Chicago Press) 1989, pp. 295-326.

8. Zie bijvoorbeeld H. Vossen, ‘Producties van sekseverschillen in de katholieke levensscholen 1947-1968. Over vaste overtuigingen en twijfels’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 32, 7 (1987) nr. 4, pp. 417-438; S. van Oenen, *Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1990.

9. M. Volman, ‘Leren voor gelijkheid. Kanttekeningen bij het onderwijsmancipatiebeleid’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 45, 12 (1991) nr. 1, pp. 47-60.

10. J. Haaken, ‘Field dependence research. A historical analysis of a psychological construct’, in: *Signs* 13 (1988) nr. 2. Witkin en zijn medeonderzoeker Asch waren aanvankelijk helemaal niet geïnteresseerd in sekseverschillen. Het ging hen om het uitwerken van de these dat het ‘zelf’ gerelateerd is aan de omgeving. In dat perspectief had veldafhankelijkheid, een leerstijl die de onderzoekers vooral bij vrouwen constateerden, in eerste instantie een *positieve* waarde (onder andere sensibeleit). De betekenis van veldafhankelijkheid devalueerde echter in de naoorlogse periode: individuele autonomie (het vermogen om je staande te houden in een verwarrende wereld) werd de norm. De veldafhankelijke leerstijl werd in dat licht gekoppeld aan instabiliteit en het onvermogen om los van de omgeving te handelen. Pas op het moment dat in de jaren zeventig sekstereotyperingen door feministen ter discussie werden gesteld, benadrukt Witkin (weer) de positieve capaciteiten die met veldafhankelijkheid samengaan, zoals bijvoorbeeld het vermogen om sociale aanwijzingen te interpreteren.

In *empirisch*¹¹ onderwijsonderzoek zijn de verworvenheden van het postmodernisme echter bepaald geen gemeengoed geworden. Sekse wordt doorgaans als een min of meer vaststaand kenmerk van leerlingen beschouwd en als een produkt van socialisatie. Socialisatie wordt dan gezien als een lineair proces: secundaire socialisatieprocessen binnen het onderwijs zetten de primaire socialisatie in grote lijnen voort en het geheel zou leiden tot één, vaststaand type vrouwelijkheid en mannelijkheid. Men veronderstelt dat binnen en buiten de school dezelfde betekenissen van sekse circuleren.¹² Tenslotte worden de kennisclaims van onderzoekers opgevat als de mentale representaties van een waarneembare werkelijkheid, in plaats van als vormen van een discours. Het constructivisme noopt echter tot waakzaamheid ten aanzien van de discursieve context van onderzoek zelf; welke werkelijkheid wordt daarin 'waargemaakt'? Onderwijsonderzoekers associëren in vraagstellingen en gehanteerde vooronderstellingen vrouwelijkheid vrijwel steeds met een 'gebrek': meisjes/vrouwen missen kansen die het onderwijs wel biedt, maken de verkeerde vakkenkeuzen, hebben een achterstand qua cognitieve vaardigheden enzovoort.

De moeizame verhouding tussen postmodernisme en empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek kan volgens mij niet worden toegeschreven aan de veronderstelling dat het postmodernisme alleen betrekking zou hebben op geschreven teksten, noch aan de veronderstelling dat de geleefde werkelijkheid uit het zicht zou verdwijnen. Aan het postmodernisme ligt de opvatting ten grondslag dat taal de mogelijkhedenvoorwaarde is voor sociale werkelijkheid en bewustzijn. Dit geldt zowel voor schrijven als voor spreken. Het gaat dus niet per definitie om onderzoek naar geschreven teksten maar om onderzoek waarin de sociale werkelijkheid tekstueel wordt benaderd, dat wil zeggen als een weefsel waarbinnen betekenissen verschuiven en verglijden. Met betrekking tot het tweede kritiekpunt is reeds meermalen betoogd dat het postmodernisme weliswaar onderzoek naar *de* geleefde werkelijkheid ondergraaft, maar daarvoor in de plaats juist ruimte heeft gecreëerd voor onderzoek naar *vele* (geleefde) werkelijkheden.¹³

Anders ligt dit voor de twee laatste kritiekpunten. Een groot deel van het empirisch onderzoek binnen de sociale wetenschappen heeft betrekking op de ontwikkelingsprocessen van individuen, de voorwaarden waaronder die proces-

11. Onder empirisch onderzoek wordt in het algemeen verstaan onderzoek gericht op het verwerven van kennis, gebaseerd op ervaringen en bevindingen. Zie bijvoorbeeld H.A. Becker, *Sociale methodologie. Inleiding tot de werkwijze van de sociale wetenschappen*. Meppel (Boom) 1977. In dergelijk onderzoek kan gebruik worden gemaakt van ondervraging, observatie en analyse van reeds bestaande gegevens. Alhoewel ook historisch onderzoek in zekere zin als empirisch onderzoek kan worden gekenschetst, is dit niet gebruikelijk. In dit artikel reserveer ik de term empirisch onderzoek voor onderzoek naar hedendaagse ervaringen en bevindingen.

12. G. ten Dam en M. Volman, 'Conceptualizing gender differences in educational research. The case of the Netherlands', in: *British Journal of Sociology of Education* 12 (1991) nr. 3, pp. 309-321.

13. Zie bijvoorbeeld S. Grotenhuis, 'Niet één, maar vele geleefde werkelijkheden', in: *Lover* (1987) nr. 1, pp. 33-35.

sen zich afspelen en op de mogelijkheden ter verbetering daarvan. Vrouwen en mannen worden in dergelijk onderzoek begrepen als actief handelende personen die zin geven aan hun omgeving. De vraag waarom het zo moeilijk is in empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek vragen met betrekking tot 'seks als een sociale constructie' vanuit een postmoderne invalshoek te stellen, zal ik in dit artikel dan ook toespitsen op de elementen 'handelen' en 'verbeteren'. Vervolgens verken ik de mogelijkheden die het postmodernisme voor dergelijk onderzoek wel biedt aan de hand van eigen onderzoek naar seksongelijkheid in het onderwijs.

Handelen

Postmodernisme heeft onder meer de aandacht gevestigd op de specificiteit van maatschappelijke praktijken ten aanzien van de betekenissen van vrouwelijkheid/mannelijkheid en van het sekseverschil. Niettegenstaande de winst van het theoretiseren van de constructie van subjectiviteit, is hiermee voor de sociale wetenschappen een probleem ontstaan. Met name Foucault heeft subject en subjectiviteit als produkt van vertogen en machtsrelaties geanalyseerd. Weliswaar erkent Foucault in zijn laatste geschriften¹⁴ dat het subject ook zichzelf kan vormgeven door middel van een innerlijke monoloog en veronderstelt hij de daarvoor benodigde reflectieruimte, zijn (nauwkeurigere) analyses van het subject als produkt van vertogen en machtsrelaties hebben veel meer invloed gehad. Deze plaats van het subject maakt het niet eenvoudig om na te denken over de *verschillende* wijzen waarop vrouwen en mannen vigerende betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid in hun handelen realiseren. Het gaat hier om een thema dat juist in sociaal-wetenschappelijk onderzoek (weer) opduikt.

Een voorbeeld. De laatste tijd is er door een aantal onderzoeksters vraagtekens geplaatst bij de ontwikkelde sociologische en sociaal-culturele verklaringsmodellen voor sekseverschillen in de geestelijke gezondheidszorg. Of de gekte van vrouwen nu verklaard wordt vanuit hun maatschappelijke positie (sociaal isolement, conflictueuze rolverwachtingen) of vanuit de benoeming van hun gedrag als afwijkend van de gangbare (mannelijke) norm en dus als ziek, de 'omzetting' van sociale normen naar individuele klachtenpatronen blijft onuitgewerkt.¹⁵ Deze verklaringen voor verschuivingen in ziektepatronen onder vrouwen hebben bovendien een te globaal karakter om inzicht te verschaffen in de vraag waarom in hetzelfde tijdvak sommige vrouwen wel en andere niet aan een ziekte ten prooi vallen. Er dient, zo wordt betoogd, meer aandacht te komen

14. M. Foucault, 'Afterword. Subject and Power', in: H.L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics*. Chicago (The Harvester Press) 1982, pp. 208-226; 'On the genealogy of ethics: an overview of work in progress', in: Dreyfus en Rabinow, a.w., pp. 229-252; 'Foucault's interpretive analytic of ethics', in: Dreyfus en Rabinow, a.w., pp. 253-264.

15. C. Brinkgreve, 'Het taai ongerief der vrouwenklachten; programmatische notities over onderzoek en theorievorming', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 42, 11 (1990) nr. 2, pp. 118-127.

voor jeugdtrauma's, levenservaringen en psychische processen van individuele vrouwen.¹⁶

Verschillende sociale wetenschappers hebben de afgelopen jaren gepleit voor handelingsruimte voor het subject. Hieronder worden een paar voorbeelden beschreven van aanzetten tot theorievorming die ik als postmodern typeer aangezien 1. de sociale werkelijkheid als een verbeelde, talige werkelijkheid wordt begrepen, en 2. de notie van een vrij, autonoom en coherent subject wordt afgewezen. Deze typing wordt door de betrokkenen meestal expliciet gedeeld.

In Engeland heeft een aantal auteurs de psychoanalyse gebruikt om aan de (theoretische) determinatie van het subject door het maatschappelijk discours te ontkomen.¹⁷ De psychoanalyse wordt door Henriques e.a. en Hollway gepresenteerd als een theorie voor het verklaren van weerstand. Vanuit het onbewuste worden de verschillen in subjectiviteit binnen een zelfde discursieve ruimte verklaard: associaties uit het onbewuste die worden gevoed door wensen en de kronkelwegen van het verlangen, begeleiden betekenissen uit het discours.¹⁸ Handelingsruimte voor het subject ontstaat dan enerzijds doordat verlangens zich 'vastzetten' in betekenissen en deze tegelijkertijd ondermijnen. Anderzijds wordt gewezen op het naast elkaar bestaan van meerdere, vaak onderling tegenstrijdige, betekenisssystemen die soms als sedimenten in iemand zijn neergeslagen. In de ruis die dit oplevert zit de ruimte voor 'anders' handelen.

Ook voor Alcoff¹⁹ schuilt het belangrijkste probleem binnen het postmodernisme in het ontbreken van manoeuvreerruimte voor het individu: het vermogen van subjecten om te reflecteren op discoursen dient meer aandacht te krijgen. In haar betoog steunt Alcoff sterk op het werk van De Lauretis,²⁰ waaraan ze de notie ontleent dat subjectiviteit zich dynamisch ontwikkelt. Subjectiviteit is geen louter psychologisch gegeven, noch is het produkt van het externe discours. De Lauretis koppelt subjectiviteit aan (gehistoriseerde) ervaring, dat wil zeggen aan 'een complex van gewoontes die het resultaat zijn van semiotische interactie tussen "buiten-" en "binnenwereld", de voortdurende betrokkenheid van een zelf of een subject op de sociale werkelijkheid'.²¹ De wisselwerking tussen interne en externe realiteit opent 'subjectiviteit' voor verandering door reflectie. Alcoff voegt hieraan het debat omtrent 'identity politics' toe (de mo-

16. Zie ook M. Bekker en K. van Vliet, 'Klachtconstructie: een kritische beschouwing van het denken over de lichamelijke en geestelijke gezondheid van vrouwen', in: *Psychologie en Maatschappij* 49, 13 (1989) nr. 4, pp. 362-376; P.J. Draijer, *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gezinsachtergronden en de psychische en psychosomatische gevolgen*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage 1988.

17. W. Hollway, *Subjectivity and method in psychology. Gender meaning and science*. Londen (Sage) 1989; J. Henriques, W. Hollway, C. Urwin, C. Venn en V. Walkerdine, *Changing the Subject. Psychology, social relations and subjectivity*. Londen (Methuen) 1984.

18. Hollway, a.w., p. 52.

19. Zie noot 6.

20. T. de Lauretis, *Alice doesn't*. Bloomington (Indiana University Press) 1984; T. de Lauretis (red.), *'Feminist studies/critical studies'*. Houndmills enz. (MacMillan Press) 1986.

21. De Lauretis, *Alice doesn't*, a.w., p. 182.

gelijkheid die iemand heeft haar identiteit als vertrekpunt van politieke actie te nemen) en ook het concept 'plaatsbepaling' (positionality). Zodoende begrijpt Alcoff gender niet alleen als een positie die intentioneel door vrouwen kan worden ingenomen, maar tevens als een relatieve positie. In de relatie tussen gender en andere differentiatieprocessen als klasse, etniciteit, seksuele voorkeur enzovoort, krijgt 'vrouwelijkheid' betekenis. Als subjectiviteit geconceptualiseerd wordt in termen van plaatsbepaling, is het mogelijk politiek handelen te begrijpen zonder dat subjectiviteit een essentialistisch tintje krijgt. Vrouwen gebruiken, in de visie van Alcoff, hun positionele perspectief als een plaats van waaruit door het discours aangeboden betekenissen worden geïnterpreteerd en (opnieuw) geconstrueerd.

Zelf heb ik veel gehad aan het werk van Hall,²² Mouffe en Laclau²³ die een theoretisch raamwerk bieden waarbinnen subjecten als actief handelende actoren kunnen worden begrepen.²⁴ Deze auteurs onderscheiden verschillende niveaus van betekenisproductie: een discours is altijd gelaagd. Naast het niveau van maatschappelijke betekenissen zoals deze onder andere gestalte krijgen in geschreven teksten en in de publieke opinie, wordt onder meer de wijze waarop vrouwen en mannen aan de sociale werkelijkheid betekenis/zin geven, als een zelfstandig niveau benoemd.²⁵ Tussen dit niveau van betekenisproductie en het maatschappelijk discours bestaat een wisselwerking. Vrouwen en mannen interpreteren wat hun aan betekenissen wordt aangeboden en produceren in hun pogingen een zinvol geheel te vormen nieuwe betekenissen. Ook wat betreft de constructie van subjectiviteit kunnen aan een discours verschillende niveaus worden onderscheiden. Subjectiviteit wordt niet alleen door het maatschappelijk discours geproduceerd, maar tevens door individuen in een sociale context. Dit betekent bijvoorbeeld dat vrouwelijke subjectiviteit niet alleen begrepen moet worden vanuit het geseksueerde maatschappelijke discours. Subjectiviteit kan weliswaar op dat niveau op een bepaalde wijze sekse-gebonden worden gearticuleerd, maar het is belangrijk tevens de betekenissen die op individueel niveau functioneren in ogenschouw te nemen: hoe (gescheiden) worden daar vrouwelijkheid en mannelijk gearticuleerd? Veranderingen in vrouwelijke subjectiviteit situeer ik in de wisselwerking tussen productie en interpretatie. De sturende kracht achter de handeling van het interpreteren is niet alleen het zingeven aan

22. S. Hall e.a., *Policing the Crisis. Mugging, the State and Law and Order*. Londen (MacMillan Press) 1978; S. Hall, 'Recent Developments in Theories of Language and Ideology. A Critical Note', in: Hall e.a., *Culture media and language*. Londen (Hudginson) 1980, pp. 157-162; S. Hall, *The hard road to renewal*. Londen (Verso) 1988.

23. C. Mouffe, 'Hegemony and the Integral State in Gramsci. Towards a New Concept of Politics', in: G. Bridges en R. Brunt (red.), *Silver Linings*. Londen (Lawrence & Whithart) 1981, pp. 167-187; E. Laclau en Ch. Mouffe, *Hegemony and socialist strategy. Towards a radical democratic Politics*. Londen (Verso) 1985.

24. G. Tuender-de Haan en G. ten Dam, 'Ervaringen als kameleon. Een speurtocht naar de seksegebondenheid van ervaringen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 36, 9 (1988) nr. 4, pp. 408-422.

25. Gramsci spreekt in dit kader van 'common sense', Hall maakt daarnaast gebruik van de term 'maps of meaning' om de denk- en handelingsruimte van vrouwen en mannen aan te duiden.

de omgeving maar tevens de drang van mensen om zichzelf, ondanks alle conflicterende betekenissen, als een eenheid te ervaren.²⁶

Bij bovenstaande pogingen om (conceptuele) ruimte voor het handelen van vrouwen en mannen te creëren, heb ik een paar kanttekeningen. Gebruik van de psychoanalyse is aantrekkelijk voor zover de gedachte wordt ondersteund dat subjectiviteit niet zuiver rationeel is en ook vanwege de aandacht die besteed kan worden aan motivaties om 'anders' te handelen. Als sociaal-wetenschapster heb ik echter problemen met het (uitsluitend) situeren van handelingsruimte op het niveau van het onbewuste. Wordt daardoor de mogelijkheid van *intentioneel* handelen niet weggedacht? Juist voor het nadenken over verandering, een belangrijk thema binnen de sociale wetenschappen, lijkt me dit een cruciaal punt. In de betreffende psychoanalytische projecten wordt bovendien aanzienlijk meer werk gemaakt van de thematisering van de invloed van het sociale op individuele vrouwen en mannen en van de 'ontsnappingsmomenten' (het verlangen), dan van de weg terug: *hoe constitueert het individu het sociale?* Het handelen van individuen kan met het onderscheiden van verschillende niveaus van betekenisproductie niet alleen als een (deels) bewust en te beïnvloeden fenomeen geconceptualiseerd worden, maar ook meer als *tweerichtingsverkeer*. Het inzicht dat maatschappelijke betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid op individueel niveau worden getransformeerd, geeft echter nog geen antwoord op de vraag *hoe* dat proces *inter-psychisch en intra-psychisch* plaatsvindt. In dit kader is de nadruk die De Lauretis en Alcoff leggen op reflectie van belang. Reflectie wordt niet opgevat als een voor-sociaal gegeven, maar verbonden met het hanteren van tekensystemen.

De in deze paragraaf beschreven theoretische voorzetten zijn relatief onuitgewerkt. Ze geven echter waardevolle elementen voor een postmoderne kijk op handelen waar in onderzoek gebruik van kan worden gemaakt. Alvorens iets hiervan te laten zien, besteed ik aandacht aan het tweede element dat verantwoordelijk is voor het spanningsveld tussen postmodernisme en sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Verbeteren

Wetenschapstheoretisch hebben postmoderne wetenschappers zich vooral verzet tegen de gedachte dat kennis een weerspiegeling is van 'de werkelijkheid' en tegen het aanwijzen van één – Archimedische – positie van waaruit de waarheid kan worden gesproken. Het formuleren van criteria voor 'beter' handelen is daarmee een uiterst precaire aangelegenheid geworden. Het is echter de vraag of het noodzakelijk is om de sociale werkelijkheid als een rechtstreeks te kennen werkelijkheid op te vatten, om na te kunnen denken over de werkelijkheden

26. Zie ook B. Davies, 'The discursive production of the male/female dualism in school settings', in: *Oxford Review of Education* 15 (1989) nr. 3, pp. 229-242.

die we wensen en de eisen die vanuit dergelijke overwegingen gesteld moeten worden aan het wetenschappelijk discours.

De sociale wetenschappen beziend, constateer ik dat een groot deel van het onderzoek een normatief karakter heeft. In pedagogisch onderzoek wordt de aandacht voor 'het moederlijke' bijvoorbeeld vrijwel steeds gekoppeld aan het streven de opvoeding te verbeteren. Door vrouwenstudiesonderzoeksters is dit streven vanuit een postmoderne invalshoek met macht in verband gebracht. In voornamelijk historisch onderzoek is geanalyseerd hoe bepaalde opvoedingspraktijken betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid in- en uitsloten.²⁷ De pedagogiek produceert niet alleen betekenissen maar ook subjectiviteit, zo is betoogd. Normativiteit gaat hand in hand met normalisering.

Het is nu juist de gelijkstelling van normativiteit en normalisering die binnen vrouwenstudies een hypotheek heeft gelegd op het nadenken over verbeteringsgericht onderzoek. Ik herinner me nog levendig de discussies over hoe verwerpelijk empirisch onderzoek is aangezien het 'de positie van vrouwen stereotypeert en bevestigt'.²⁸ Binnen vrouwenstudies heeft Vintgens als eerste getracht normativiteit en normalisering van elkaar te onderscheiden.²⁹ Niet iedere nieuwe betekenisproductie rondom vrouwen en vrouwelijkheid kan volgens haar gekarakteriseerd worden als nieuwe normalisering en disciplinerend. Normaliserend zijn alleen die vertogen die 'trachten de waarheid over de vrouw te poneren of te achterhalen en (...) zich baseren op "wetenschappelijke" kennis over wat de vrouw is of wat haar kenmerken zijn (haar verlangens, haar onbewuste, haar lusten)'.³⁰ Alhoewel het gros van de vertogen daarmee als normaliserend en disciplinerend moet worden gekenmerkt, is het in principe dus wel mogelijk feministische subjectiviteit te ontwikkelen zonder het fundament van een essentieel vrouwelijk subject. In navolging van 'de latere' Foucault, hanteert Vintgens voor dergelijke normatieve en niet-normaliserende vertogen de term feministische bestaansethetica's.

Soortgelijke kanttekeningen bij de normaliseringstheorie maken Mol en Van Lieshout.³¹ In hun analyse van de geneeskunde constateren ze allereerst dat niet alles draait om het onderscheiden van normaal en afwijkend gedrag; niet iedere ordening die in de geneeskunde wordt gemaakt, is polair. Ten tweede zijn niet alle uitspraken over patiënten tegelijkertijd ook waarheidsuitspraken over

27. Zie noot 7.

28. Zie bijv. de samenvatting van de studiedag Vrouwenstudies Pedagogiek te Nijmegen door L. van Loosbroek, 'Vrouwenstudies pedagogiek. The state of the art: variaties op een thema', in: *Comenius* 34, 9 (1989) nr. 2, p. 133.

29. K. Vintgens, 'De verdwenen vrouw en stijlen van vrouwelijke subjectiviteit', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 27, 7 (1986) nr. 3, pp. 290-301.

30. Ibidem, a.w., p. 301.

31. A. Mol en P. van Lieshout, *Ziek is het woord niet. Medicalisering, normalisering en de veranderende taal van huisartsengeneeskunde en geestelijke gezondheidszorg, 1945-1985*. Nijmegen (SUN) 1989.

mensen. De normaliseringstheorie wordt door hen als te grofmazig gekarakteriseerd.

Ik pleit vanuit bovenstaande optiek voor een (her)waardering van het normatieve karakter van wetenschap. Het gaat om het *verbeteren* van de wijze waarop de wereld door middel van betekenisystemen wordt voorgesteld.³² Als postmoderne feministische wetenschapster wil ik me enerzijds richten op het identificeren en ter discussie stellen van vertogen die vormen van ongelijkheid tussen vrouwen en mannen produceren en anderzijds op het construeren van 'andere' niet-normaliserende werkelijkheden. Hoe die werkelijkheden eruit zouden moeten zien, lijkt me een waardevolle inzet van discussie. 'Verschillen zonder hiërarchisering' zou ik in ieder geval als een na te streven ideaal, als een utopisch moment, in stand willen houden.

In het tweede gedeelte van dit artikel laat ik zien hoe ik in empirisch (onderwijs)onderzoek heb getracht recht te doen aan de twee belangrijkste fundamente van het postmodernisme: het discursieve karakter van de sociale werkelijkheid en het sociaal geconstrueerde en gefragmenteerde karakter van het subject. Tegelijkertijd heb ik vrouwen en mannen als handelende subjecten geconceptualiseerd in de zin dat ze de hun aangeboden betekenissen interpreteren en daarmee transformeren. Het doel van onderzoek is steeds geweest het leveren van een bijdrage aan de positie van meisjes/vrouwen in het onderwijs. Het handelingselement noch het verbeteringselement acht ik strijdig met de uitgangspunten van het postmodernisme.

In het eerste voorbeeld – een onderzoek naar schooluitval in de volwasseneneducatie³³ – is het postmodernisme gebruikt voor het formuleren van de onderzoeksvragen en het interpreteren van de onderzoeksresultaten. In het tweede voorbeeld – een onderzoek naar leverschillen tussen meisjes en jongens bij het vak (vrouwen)geschiedenis³⁴ – zijn postmoderne inzichten tevens gebruikt om het zoeken naar een methode om de seksspecifieke producten van onderwijs op leerlingniveau op het spoor te komen.

Schooluitval in de volwasseneneducatie

In Amsterdam is het dagonderwijs voor volwassenen op initiatief van de vrouwenbeweging tot stand gekomen. Begin jaren zeventig begonnen vrouwengroepen er bij de gemeente op aan te dringen een 'moedermavo' te starten. In 1976

32. Voor W. Wardekker, *Wetenschapstradities en onderwijsvernieuwing*. Amsterdam (VU Uitgeverij) 1986, p. 16, is dit ook het doel van wetenschapsbeoefening.

33. G. ten Dam, *Vrouwen verschillen in de volwasseneneducatie. Sekse, etniciteit en leeftijd in een ideologie-theoretische benadering van schooluitval*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1989.

34. G. ten Dam, H. Farkas-Teekens en T. van Loosbroek, *Leverschillen tussen meisjes en jongens. Effecten van vrouwengeschiedenis in het voortgezet onderwijs*. Algemene Hogeschool Amsterdam, Pedagogiek Publikatie nr. 2, Amsterdam 1991.

ging de gemeente overstag. Aanvankelijk was de school een dependance van een avondscholengemeenschap. Na het eerste jaar werd de dagschool zelfstandig. Vanaf het begin is getracht het onderwijs af te stemmen op de groep vrouwen die de school bevolkte. De schooltijden werden aangepast, kinderopvang werd gecreëerd, leerkrachten trachtten de buitenschoolse ervaringen van de deelnemers in hun lesprogramma's te verdisconteren en door middel van voorzieningen als huiswerkklassen en opstapcursussen werd geprobeerd vrouwen (weer) te leren studeren. In 1982 kwam het streven naar een school voor vrouwen tot uitdrukking in de naamsverandering van de school: de Gemeentelijke Dag/avondscholengemeenschap voor Volwassenen werd de Joke Smit Scholengemeenschap. De geworteldheid van de Joke Smit Scholengemeenschap in de vrouwenbeweging geeft haar binnen het dagonderwijs voor volwassenen een speciale plaats.

Ik wilde weten of de school erin geslaagd is ongelijkheidsverhoudingen te doorbreken, of dat zij er ook zelf toe bijdraagt dat culturele verschillen tussen deelnemers worden omgezet in ongelijkheidsverhoudingen hetgeen zou kunnen blijken uit schooluitval van specifieke groepen deelnemers.

Geïnspireerd door het postmodernisme heb ik theoretisch verondersteld dat de school als maatschappelijke praktijk een actieve rol speelt in het construeren van de sociale werkelijkheid voor vrouwelijke en mannelijke cursisten en daarmee in de produktie van subjectiviteit. Relevante onderzoeksvragen zijn dan: vanuit welke vooronderstellingen omtrent hoe vrouwen zijn (of moeten worden) worden vrouwen op school aangesproken; worden vrouwen als groep anders aangesproken dan mannen; wordt er gedifferentieerd in de wijze waarop vrouwen worden aangesproken en zo ja, hoe? Kortom, de eigen rol van de school in de totstandkoming van sekseverschillen/-ongelijkheid moest zichtbaar worden door de school te begrijpen als een betekenisgevende praktijk. Ze is niet enkel de weerspiegeling van maatschappelijke structuren elders. In de wijze waarop het onderwijs wordt vormgegeven, worden beelden van de sociale werkelijkheid geconstrueerd. Deze 'werkelijkheid' heeft zowel betrekking op zoiets als de maatschappelijke waarde van het vak wiskunde, als op de voorstellingen die deelnemers zich van zichzelf maken. Met name de laatste betekenisproducten achtte ik in het kader van mijn studie van belang. De betekenissen die binnen een school functioneren ten aanzien van deelnemers construeren de beschikbare vormen van subjectiviteit waarin 'leren' plaats kan vinden. Het gaat om de verwevenheid van bijvoorbeeld 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' met 'gevoelsmatig'/'logisch denkend'/'intellectualiteit'/'leergierig' enzovoort. Met name leerkrachten hebben een belangrijke rol in de produktie van deze betekenissen. In mijn onderzoek heb ik mij dan ook op hen geconcentreerd.

Ik heb geen directe relatie verondersteld tussen de op schoolniveau aangeboden subjectposities en de wijze waarop deelnemers zich tot zichzelf als leerling verhouden. Individuele deelnemers zijn in het onderzoek geconceptualiseerd als actief handelende subjecten die ook zelf betekenis verlenen aan hun

omgeving en aan zichzelf. De vormen van subjectiviteit die op school aan hen worden toegeschreven, worden door hen op basis van eerdere leerprocessen geïnterpreteerd en getransformeerd. In de handeling van interpreteren spelen meerdere betekenissystemen een rol, bijvoorbeeld de buiten de school vigerende betekenissen ten aanzien van onderwijs, leren, vrouwelijkheid en mannelijkheid. De conceptualisering van subjectiviteit blijft op deze wijze in de postmoderne traditie, omdat het theoretisch ingekaderd wordt als het resultaat van eerdere aansprekingen c.q. leerprocessen in plaats van als voor-sociaal of authentiek.

De vormgeving van culturele verschillen tussen deelnemers heb ik niet 'zomaar' beschreven. Met het onderzoek is getracht een bijdrage te leveren aan de verbetering van de positie van vrouwen in het volwassenenonderwijs: hoe kan worden voorkomen dat zij het onderwijs voortijdig verlaten? Een verbetering leek me dan niet zozeer het invoeren van bijvoorbeeld strenge absentielijsten, maar veeleer het creëren van een schoolcultuur waarin verschillende groepen deelnemers zich positief bevestigd voelen en waarin verschillen niet hiërarchisch ten opzichte van elkaar geordend worden.

Dit leidde tot een uitwerking van de algemene probleemstelling in de volgende deelvraagstellingen:

1. Welke subjectopvattingen hebben deelnemers aan het dagonderwijs voor volwassenen van zichzelf als leerling en in hoeverre zijn deze gebonden aan sekse, leeftijd en etniciteit?
2. Welke subjectposities worden binnen het dagonderwijs voor volwassenen aangeboden en in hoeverre zijn deze gebonden aan sekse, leeftijd en etniciteit?
3. In hoeverre hangt de relatie tussen de subjectopvattingen en de aangeboden subjectposities samen met schooluitval?

Ondanks dat in de door mij gehanteerde theoretische oriëntatie sekse-ongelijkheid wordt gekoppeld aan processen van betekenisverlening, heb ik gewerkt met kwantitatieve methoden van data-verzameling en data-analyse. Ik wilde leerkrachten en deelnemers in hun betekenisgeving met elkaar kunnen vergelijken en uit de mate van afwijking tussen de subjectopvattingen van de deelnemers en de aangeboden subjectposities schooluitval kunnen verklaren. De constructiebenadering heeft hier dus wel geleid tot vooronderstellingen omtrent de fundamentele eigenschappen van het onderzoeksdomein, maar is niet sturend geweest ten aanzien van de manier waarop het domein onderzocht zou moeten worden (de empirische basis).

Samenvattend blijkt uit mijn onderzoek dat in de concepties van de docenten over specifieke groepen deelnemers de sekse van de deelnemer nauwelijks een relevant ordeningsprincipe is. In het onderzoek is één sekseverschil gevonden: vrouwen worden als leergieriger beoordeeld dan mannen. Het onderzoek laat hiermee een ander beeld zien dan eerder verricht onderzoek naar de beeldvorming van docenten ten aanzien van meisjes en jongens. In de onderzoe-

ken van bijvoorbeeld Jungbluth³⁵ of Stanworth³⁶ oordelen leerkrachten negatiever over het cognitief en sociaal functioneren van de meisjes dan over dat van de jongens. Ik interpreteer de verschillen in onderzoeksresultaten tegen de achtergrond van de verschillen in discursieve context tussen de onderzochte scholen.

De positieve³⁷ betekenisgeving ten aanzien van vrouwelijke deelnemers wordt echter toegeschreven aan een specifieke groep vrouwen, namelijk de oorspronkelijke doelgroep van het dagonderwijs voor volwassenen: oudere, autochtone vrouwen en (enkele) mannen. Jonge vrouwen en vooral Surinaamse en Antilliaanse (jonge) vrouwen krijgen andere subjectposities aangeboden. Een voorbeeld: zij zijn in de ogen van de leerkrachten slordiger en onverschilliger ten aanzien van de lesstof.

Het onderzoek laat voorts zien dat de wijze waarop de deelnemers aan zichzelf als leerling betekenis verlenen, niet samenvalt met de wijze waarop subjectiviteit binnen het onderwijs wordt geconstrueerd. De betekenisverlening van de deelnemers zelf is bijvoorbeeld wel duidelijk seksspecifiek: vrouwen zien zichzelf als leerling vooral als gevoelsmatig denkend en open, mannen zien zichzelf meer als logisch denkend en gesloten. Ik wil hier nogmaals benadrukken dat ik deze onderzoeksresultaten *niet* interpreteer als vaststaande leerlingkenmerken, maar als – per definitie tijdelijke en plaatsgebonden – sociale constructies.

Ik heb in het onderzoek tenslotte een duidelijke samenhang gevonden tussen schooluitval en beeldvorming. Voor schooluitvallers (voornamelijk jonge en zwarte deelnemers) is er sprake van een grotere afwijking in negatieve zin tussen de wijze waarop zij betekenis aan zichzelf als leerling verlenen en de subjectposities die binnen de school – via docenten – worden aangeboden, dan voor deelnemers die de school afmaken.

Leerverschillen tussen meisjes en jongens bij (vrouwen)geschiedenis

In het hiernavolgende voorbeeld is het postmodernisme niet alleen gebruikt als theoretisch kader voor het genereren van onderzoeksvraagstellingen en het interpreteren van de onderzoeksresultaten, maar tevens voor het zoeken naar een methode om de betekenissen van het sekseverschil in niet-historisch onderwijskundig onderzoek te bestuderen.

In onderwijsonderzoek is de laatste paar jaar steeds meer aandacht gekomen voor een op meisjes gerichte didactiek. De veronderstelling heeft postgevat

35. P. Jungbluth, *Docenten over onderwijs aan meisjes; positieve discriminatie met een dubbele bodem*. Nijmegen (ITS) 1982.

36. M. Stanworth, *Gender and schooling. A study of sexual divisions in the classroom*. Women's Research and Resources Centre, Londen 1982.

37. Wat in dit verband als positief en negatief gezien moet worden, is door docenten en deelnemers zelf aangegeven.

dat meisjes een speciale aanpak nodig hebben om tot dezelfde leerresultaten als jongens te komen. In een onderzoek naar leerverschillen tussen meisjes en jongens zijn we nagegaan wat de invloed is van zo'n didactiek op de leerervaringen van meisjes en jongens bij (vrouwen)geschiedenis in het voortgezet onderwijs.³⁸ Om 'een op meisjes gerichte didactiek' nader te omschrijven is in het onderzoek gebruik gemaakt van de didactische richtlijnen die door verschillende auteurs uit (voornamelijk) de socialisatietheorie van Chodorow zijn gedestilleerd:³⁹

1. meisjes/vrouwen leren beter indien de leerstof in een voor hen herkenbare context wordt aangeboden (bijvoorbeeld de leerstof vanuit een vraagstelling aanbieden; de leerstof open aanbieden, zodanig dat verschillende oorzaak-gevolgrelaties en conclusies mogelijk zijn; een probleem in zijn veelvoud benaderen; essay-vragen in plaats van multiple-choicevragen);
2. meisjes/vrouwen leren beter indien de leerstof door middel van concreet waarneembare voorbeelden wordt aangeboden waarmee zij een affectieve band hebben/kunnen opbouwen (bijvoorbeeld met voorbeelden werken die aansluiten bij de leefwereld van meisjes; meisjes actief laten zoeken naar toepassingen in hun eigen omgeving van het geleerde; meisjes de gelegenheid geven zich te involveren, identificeren, met de leerstof);
3. meisjes/vrouwen leren beter indien de leerstof op een zodanige wijze wordt aangeboden dat hun sociale competenties worden aangesproken en er tijdens de les ruime mogelijkheden voor communicatie aanwezig zijn (bijvoorbeeld opdrachten groepsgewijs laten uitvoeren; een competitief sfeer vermijden; samenwerkingsmogelijkheden creëren; de associaties van meisjes gebruiken om persoonlijke betekenisverlening te ontwikkelen en leerlingen de ruimte bieden hierover te spreken en te schrijven; gebruik maken van werkvormen waarin onderlinge communicatie in kleine kring tot stand komt).

Een 'vrouwelijke' didactiek gaat vergezeld van allerlei opvattingen over meisjes en jongens. Meisjes zouden bijvoorbeeld minder goed abstract kunnen denken en hebben liefst een persoonlijke band met het geleerde, enzovoort. Het is aanmerkelijk dat docenten hun leerlingen ook vanuit deze opvattingen bezien en aanspreken. Leerlingen hoeven zich natuurlijk niet zomaar positief te identificeren met deze wijze van aanspreking. Ze geven een persoonlijke inkleuring aan

38. Ten behoeve van het onderzoek zijn verschillende lespakketten voor 22 vóóreindexamenklassen mavo/havo geconstrueerd. Er is lesmateriaal 'vrouwengeschiedenis (1900-1929)' ontwikkeld en lesmateriaal 'traditionele geschiedenis (1900-1929)'. Van elk lespakket is vervolgens een versie gemaakt, vormgegeven volgens de bij het vak geschiedenis gangbare didactiek en een versie, vormgegeven volgens de op meisjes gerichte didactiek.

39. Zie bijv. M.T. Belenky, B.M.T. Clinch, N.R. Goldberger en J.M. Tarule, *Women's ways of knowing. The development of self, voice, and mind*. New York (Basic Books) 1986; R.D. Klein, 'The dynamics of the women's studies classroom: a review essay of the teaching practice of women's studies in higher education', in: *Women's Studies International Forum* 10 (1987) nr. 2, pp. 187-206; P.H. Collins, 'The social construction of black feminist thought', in: *Signs* 14 (1989) nr. 4, pp. 745-773; S.V. Rosser, 'Teaching techniques to attract women to science: applications of feminist theories and methodologies', in: *Women's Studies International Forum* 12 (1990) nr. 3, pp. 363-377.

de wijze waarop de werkelijkheid en hun eigen subjectiviteit in het leeraanbod worden geconstrueerd.

Voor het onderzoeken van de seksespecifieke produkten van onderwijs op leerlingniveau, zochten we naar een methode om het perspectief van de leerlingen zichtbaar te maken: welke betekenissen hechten zij aan de beelden van vrouwelijkheid en mannelijkheid in de inhoud en didactiek van de gegeven lessen? We kwamen uit op het *learner report*. De methodiek van het *learner report* is ontwikkeld met het oog op het evalueren van onderwijsdoelstellingen.⁴⁰ Gaandeweg is het steeds meer gebruikt als onderwijsevaluatie-instrument in bredere zin: wat/hoe rapporteren leerlingen over een onderwijsactiviteit? Het *learner report* is een aantrekkelijke methode om de betekenissen te onderzoeken die op leerlingniveau aan de geconstrueerde werkelijkheid in het leeraanbod worden gehecht.

De centrale vraag van het *learner report* is steeds: wat heb je (in deze cursus, van dit schoolvak, enzovoort) geleerd? In de 'open' versie van het *learner report* wordt de lerende gevraagd antwoord op bovenstaande vraag te geven in de vorm van zogenaamde leereffectzinnen. De leerlingen wordt verzocht zoveel mogelijk zinnen te formuleren die beginnen met 'ik heb geleerd dat' of 'ik heb gemerkt/ontdekt dat'. Met het gebruik van meer traditionele methoden van data-verzameling, bijvoorbeeld gestructureerde interviews, kan worden nagegaan in hoeverre de 'wereld volgens een "vrouwelijke" didactiek' terugkomt op leerlingniveau. De vraag welke (seksespecifieke) betekenissen leerlingen zelf aan het leerobject hechten, kan veel minder goed worden beantwoord. Een open vraagstelling laat toe dat leerlingen hun eigen verbindingen leggen. Niet alleen de bedoelde, maar misschien juist de onbedoelde, onverwachte leerervaringen kan men daardoor op het spoor komen.

Of de gerapporteerde leerervaringen rechtstreeks uit het gebruikte leer materiaal voortvloeien, is moeilijk te zeggen. Het was ons inziens ook geen interessante vraag. Betekenisgeving beschouwden we niet als een geïsoleerd proces. Het geheel van de binnen- en buitenschoolse context van de leerling functioneert als interpretatie- en als zingevingskader. Dit is niet zozeer een ongewenste, maar veeleer een gewenste vertekening: het is de ruis die we hoorbaar willen maken. De effecten van een onderwijsactiviteit op leerlingniveau kunnen niet bestudeerd worden los van de sociale context waarin het geleerde betekenis/zin krijgt. We beschouwden het tenslotte als een gegeven dat de leerervaringen van leerlingen worden gekleurd door de discursieve situatie (een klaslokaal) waarin naar leerervaringen wordt gevraagd. Op andere tijden en in andere plaatsen zullen wellicht andere verbindingen met het leerobject worden gelegd.

De met het *learner report* verkregen leerervaringen kunnen natuurlijk worden gekwantificeerd. We hebben echter gezocht naar een manier van om-

40. A.D. de Groot, 'The problem of evaluating national educational systems', in: H.F. Crombag en Dato N. de Gruyter (red.), *Contemporary issues in educational testing*. Den Haag (Mouton) 1974, pp. 9-27.

gaan met het materiaal waarin de eigen formuleringen van leerlingen intact blijven. Deze manier hebben we gevonden in het construeren van een serie van gezamenlijke opstellen.⁴¹ Per onderzoeksgroep zijn de gerapporteerde leerervaringen bijeengevoegd tot een tweetal opstellen: één waarin de meisjes en één waarin de jongens aan het woord komen. Op de aldus geconstrueerde teksten kan vervolgens een inhoudsanalyse worden gepleegd.

Uit de analyse van de *learner reports*, waarin leerlingen desgevraagd zowel zijn ingegaan op de inhoud van de gegeven lessen als op de gehanteerde didactiek, komt het volgende beeld naar voren. Vooral de meisjes identificeren zich positief met de volgende elementen van een 'vrouwelijke' didactiek: de leerstof wordt van verschillende kanten bekeken, de klas doet beter mee, het is gezelliger, er wordt veel naar je eigen mening gevraagd, over de leerstof wordt veel gepraat, de betekenis van begrippen is geleerd, er wordt in groepjes (samen)gewerkt en het is gemakkelijker. In de ogen van de meisjes is ook de gangbare geschiedenisinhoud ineens leuk en leerzaam, omdat 'we er nu nog steeds mee te maken hebben' en het 'leuk en interessant is om te weten hoe mensen dachten en leefden'.

Aan vrouwengeschiedenis hebben de leerlingen betekenis verleend in termen van onderdrukking en verzet. Vrouwengeschiedenis is opgevat als de geschiedenis van een groep in een achterstandssituatie, die zich aan het emanciperen is. In het geschiedbeeld dat bij de leerlingen is ontstaan, staat niet het verschil maar de gelijkheid tussen de seksen centraal: er is vooruitgang geboekt in de gelijkheid tussen de seksen ('vrouwen mogen nu meer in vergelijking tot vroeger', 'we leven nu in een leuke tijd, waar vrouwen en mannen vrijwel gelijke rechten hebben'). Alhoewel in het leermateriaal aandacht is geschonken aan de betekenisveranderingen die het begrip vrouwelijkheid in die tijd heeft ondergaan, maken veranderingen in de betekenis van het sekseverschil nauwelijks deel uit van het geleerde.

Tot slot

De moeizame verhouding tussen sociaal-wetenschappelijk empirisch onderzoek en postmodernisme heb ik in dit artikel toegespitst op de elementen 'handelen' en 'verbeteren'. Natuurlijk zijn er ook andere redenen waarom het maar niet wil vlotten tussen beide. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek is nogal eens beleidsgericht en toepassingsgericht opdrachtonderzoek waarin over het algemeen niet gewerkt wordt vanuit samenhangende theoretische oriëntaties. Theorie-ontwikkeling krijgt vaak weinig aandacht: opdrachtgevers zijn daar over het algemeen niet in geïnteresseerd. Maar er zijn ook vrouwenstudiesonderzoeksters binnen de sociale wetenschappen die in de luxe positie verkeren dat ze voor hun onder-

41. Zie J. Janssen, H. Bego en G. van der Berg, Tekst-tabel. Psychologisch Laboratorium KU, Nijmegen 1989.

zoeksactiviteiten niet afhankelijk zijn van externe financiering. Ook bij hen vind ik echter nauwelijks postmodern empirisch onderzoek.

Aan de hand van twee voorbeelden heb ik laten zien dat het postmodernisme een waardevol theoretisch kader biedt voor het ontwikkelen van onderzoeksvraagstellingen en voor het interpreteren van de resultaten van onderzoek, zelfs als deze met traditionele methoden zijn verkregen. Voor onderzoek naar het discursieve karakter van de werkelijkheid bleek het belangrijk verschillende niveaus van betekenisproductie te onderscheiden, waardoor plaats kon worden ingeruimd voor het handelen van vrouwen en mannen. In beide onderzoeken vielen de aangeboden subjectposities door respectievelijk docenten en het gebruikte leermateriaal niet samen met de constructie van gender op het niveau van de leerling. Vrouwengeschiedenisleermateriaal bijvoorbeeld, waarin aandacht werd geschonken aan veranderingen in het *sekseverschil*, werd door de leerlingen geïnterpreteerd in termen van *gelijkheid*: het gaat steeds beter met vrouwen. Ook Davies stuitte in haar onderzoek naar de perceptie van feministische sprookjes op onverwachtse interpretaties.⁴² Kinderen bleken naar een sprookje waarin een vrouwelijke heldin haar prins uit de problemen haalt, te luisteren alsof het een variatie betrof van de welbekende sprookjeslijn. Weinig kinderen waren in staat de prinses in kwestie als heldin waar te nemen en afwijkende keuzen (na afloop van het avontuur werd er niet getrouwd) positief te waarderen. 'Elizabeth wordt zo een "gewone" prinses (zonder interne tegenstrijdigheden, een eenheid) die de dingen net een beetje verkeerd begreep.'⁴³

Om terug te komen op onderwijsonderzoek: meer aandacht voor de handeling van interpreteren kan de verbetering van bijvoorbeeld leermiddelen ten goede komen. In plaats van de aandacht uitsluitend te richten op de verbeelding van vrouwen en mannen in het lesmateriaal, zou leren onderzocht moeten worden als 'een strijd om betekenissen': welke geseksueerde werkelijkheid wordt in het leeraanbod geconstrueerd, wat zijn de betekenissen op leerlingniveau en wat is de verhouding tussen beide?

42. Davies, a.w.

43. Davies, a.w., p. 231.

Besprekingsartikel

Liesbet van Zoonen
 Sekse en populaire cultuur

Mary Ellen Brown (red.), *Television and women's culture*. Beverly Hills (Sage) 1991

Christine Geraghty, *Women and soap opera. A study of prime time soaps*. Londen (Polity Press) 1991

Ellen Seiter, Hans Borchers, Gabrielle Kreutzner en Eva Maria Warth (red.), *Remote control. Television, audiences and cultural power*. Londen (Routledge) 1991

In het Angelsaksische taalgebied is populaire cultuur al enige tijd een belangrijk aandachtsveld, zowel binnen vrouwenstudies als binnen communicatiewetenschap. De vraagstellingen zijn de afgelopen jaren snel veranderd. Zo'n vijf jaar geleden ging de belangstelling vooral uit naar vraagstukken van verbeelding van vrouwen/vrouwelijkheid en ideologie.¹ Uit drie recente publikaties blijkt een duidelijke verschuiving naar een analyse van het plezier dat vrouwen aan soaps en andere vormen van populaire cultuur beleven, en de vraag of dergelijk plezier enige relevantie kan hebben voor een feministische strijd.

Mary Ellen Brown kenmerkt de door haar geredigeerde bundel *Television and women's culture* bijvoorbeeld als onderdeel van *resistance theory*: 'een verzameling van vraagstukken met betrekking tot de wijze waarop gewone mensen en subculturele groepen hegemoniale of dominante druk kunnen weerstaan, en aldus plezier kunnen ontleenen aan datgene wat het politieke, sociale en/of culturele systeem aanbiedt, ondanks de problematische positie van die systemen in hun dagelijks leven'.² Ook de samenstellers van de bundel *Remote Control* maken melding van het plezierige en potentieel subversieve karakter van populaire cultuur, maar waarschuwen voor te veel optimisme: 'De *soap opera* bijvoorbeeld maakt het wel mogelijk dat vrouwen plezier beleven aan de slechte hel-

1. Zij bijvoorbeeld Joke Hermes en Liesbet van Zoonen, 'Review Essay: vrouwen en media', *Massa-communicatie* 16 (1988) nr. 1, pp. 74-81.

2. Mary Ellen Brown, 'Feminist cultural television criticism – culture, theory and practice', in: Idem, *Television and women's culture*. Beverly Hills (Sage) 1991, p. 11-22.

din, maar ze laten geen hoofdpersonen zien die de ideologie van vrouwelijkheid radicaal ondermijnen.³ Christine Geraghty tenslotte, onderzoekt in haar boek *Women and soap opera* de wijze waarop vrouwenrollen en centrale thematieken van soaps mogelijkwerijs aanleiding geven tot het kijkplezier van vrouwen: 'Dit boek laat zien hoe dit plezier voortkomt uit de waardering voor de capaciteiten van vrouwen in de persoonlijke sfeer, en de vertaling van die waarden – zij het sporadisch – naar de openbare sfeer.'⁴

In dit artikel zal ik de wijze bespreken waarop de verschillende auteurs hun vragen naar seksespecifiek plezier en de politiek van het plezier beantwoorden. Tevens zal ik nagaan of en hoe de publikaties inzicht opleveren in de rol van populaire cultuur in de constructie van sekse-identiteiten.

Plezier en politiek

Uit de inzet van de drie boeken blijkt dat het voormalige geloof in de hegemoniale macht van de media herkenbaar in de kapitalistische en patriarchale normen en waarden van tv-programma's en populaire bladen, heeft plaatsgemaakt voor een veel genuanceerdere visie waarin het publiek de capaciteit toegeschreven wordt de dominante ideologie te weerstaan en zelf alternatieve betekenissen te creëren. Bij sommige auteurs heeft deze omslag wel heel dramatische vormen aangenomen. John Fiske betoogt bijvoorbeeld in Browns boek dat de voorkeur van vrouwen voor allerlei quiz-shows en spelletjesprogramma's voortkomt uit de oppositionele momenten die ze in zich dragen.⁵ Quizzen lijken de uitwassen *par excellence* van het kapitalisme: de doorsnee deelnemers en hun aanhangsters in het publiek laten zich meeslepen in een hebzuchtige jacht op grote geldsommen, auto's, wasautomaten en vakantiereizen. Verliezers slikken dapper hun teleurstelling weg: 'Het was maar een spelletje.'

Volgens Fiske is er met die quiz-shows echter meer aan de hand dan een simpele verheerlijking van kapitalistische consumptie. Leunend op theoretici als De Certeau en Bakhtin, interpreteert hij quiz-shows als tactieken (een term van De Certeau) om het dagelijks leven, tegen de verdrukking van de dominante ideologie in, draaglijk te maken. In een quiz als Prijzenslag (in Nederland uitgezonden door RTL 4) moeten deelnemers onder meer raden hoe duur bepaalde produkten zijn.⁶ Het gaat er met andere woorden om wie de beste *shopper* is. Deelnemers, studiopubliek en kijkers, voornamelijk vrouwen, worden op traditionele wijze aangesproken als consumenten, echter met dien verstande dat ken-

3. Ellen Seiter e.a., 'Introduction', in: *Remote Control*, a.w., p. 1-15.

4. Christine Geraghty, *Women and soap opera*, a.w., p. 195.

5. John Fiske, 'Women and Quiz shows: consumerism, patriarchy and resisting pleasures', in: *Television and women's culture*, a.w., pp. 134-143.

6. Fiske bespreekt een quiz onder de naam 'The new price is right' die overeenkomsten vertoont met Prijzenslag onder leiding van Hans Kazan. Dat programma wordt op werkdagen door RTL 4 om half zeven uitgezonden.

nis die gewoonlijk niet hoog gewaardeerd wordt en gevangen is in de privé-sfeer nu plotseling in de openbaarheid van een tv-programma verschijnt en daar als legitieme (en winstgevende) bron van kennis functioneert. De patriarchale strategie om vrouwenkennis onzichtbaar en onbelangrijk te maken, wordt in Prijzenslag ondermijnd, stelt Fiske. Het gedrag van het publiek draagt daartoe bij. Met luidkeels enthousiasme dat neigt naar histerie worden deelnemers aangemoedigd en voorgezegd. Volgens Fiske realiseert Prijzenslag zo twee vormen van 'bevrijding': 'De eerste behelst een openbare, luidruchtige toejuiching van vaardigheden die gewoonlijk het zwijgen worden opgelegd: de tweede geldt eenvoudig het luidruchtig zijn in het openbaar: een ontsnapping aan de zedige achtenswaardigheid en aan de grenzen van de goede smaak, geconstrueerd door het patriarchaat als wezenlijke elementen van het vrouwelijke.'⁷ En dat is nog niet alles; de consumentenkennis van vrouwen die gewoonlijk alleen maar zorgt dat er geld uitgegeven wordt, brengt nu geld binnen en bevrijdt vrouwen dus ook nog eens van hun economische bindingen, al is het misschien slechts symbolisch en tijdelijk.

Mary Ellen Brown toont zich een goede leerling van Fiske en introduceert het begrip *feminine discourse* om aan te geven dat het gewone dagelijkse leven van vrouwen eigenlijk een grote verzetstactiek is. *Feminine discourse* verwijst naar een wijze van praten en handelen tussen vrouwen die naast de dominante cultuur bestaat en die vaak ironisch en parodiërend is, en in feite een kritiek op de patriarchale orde inhoudt. Concrete voorbeelden ervan geeft Brown nauwelijks, maar ik stel me voor dat de goedmoedige grapjes die mijn vriendinnen en ik over de mannen in ons leven maken en die soms uitmonden in scherpe kritiek, tot *feminine discourse* behoren. Ook Brown heeft zich laten inspireren door Bakhtin en koppelt *feminine discourse* aan het carnavaleske, waar een speelse omdraaiing of bespottung van de dominante cultuur aan de orde is, die slechts begrepen en gewaardeerd kan worden vanuit de positie van de onderdrukte groep wier subjectiviteit er tevens mee bevestigd wordt. Soap opera's zijn volgens Brown een integraal onderdeel van *feminine discourse*, omdat ze qua thematiek (relaties en het dagelijks leven) en stijl (daar eindeloos over praten) aansluiten bij de traditionele cultuur van vrouwen. Kennis van en plezier in soaps ondermijnen dus – als onderdeel van *feminine discourse* – per definitie de dominante orde.⁸

Al is het op zichzelf wel eens leuk om Hans Kazan en Zuster Reini⁹ voor te stellen als revolutionaire voortrekkers en niet als de obligate rattenvangers

7. Fiske, a.w., p. 136.

8. Browns ideeën komen uit haar drie bijdragen aan *Television and women's culture*: 'Feminist culturalist television criticism – culture, theory and practice', pp. 11-25, 'Motley moments: soap opera, carnival, gossip and the power of utterance', pp. 183-200, en 'Consumption and resistance – the problem of pleasure', pp. 201-210.

9. Hans Kazan is de presentator van Prijzenslag, Nederlands populairste spelprogramma. Zuster Reini is een van de centrale figuren in Medisch Centrum West, Nederlands populairste tv-serie. Naar beide programma's kijken gemiddeld meer dan twee miljoen mensen.

van de kapitalistische en patriarchale orde, toch leveren de analyses van Fiske en Brown meer problemen op dan ze oplossen. Beide auteurs zeggen televisie als onderdeel van de hegemonie te beschouwen, wat in de oorspronkelijke Gramsciaanse termen zo ongeveer staat voor het proces waarmee de normen en waarden van de heersende (economisch gedefinieerd) klasse vertaald worden als de natuurlijke gang van zaken, als *common sense*. Daartegenover bestaat volgens Fiske en Brown een tegendraadse, alledaagse cultuur van weerstand die tot uiting komt in (onder andere) het genieten van populaire cultuur. Brown en Fiske interpreteren hegemonie echter als dominante cultuur per se, zonder veel aandacht meer te besteden aan een eventuele oorsprong van die dominantie. Beide auteurs laten de sociale context van zowel produktie als receptie van populaire cultuur bijna volledig verdwijnen. Machtsprocessen worden zo slechts op het niveau van het culturele gelocaliseerd, waardoor het voor Fiske en Brown mogelijk wordt om elke mening, interpretatie of vorm van plezier die niet binnen die dominante cultuur valt, op te vatten als daad van verzet. Als er zoveel subversieve lezingen en pleziertjes in omloop zijn als Fiske en Brown suggereren, is het echter de vraag of men überhaupt nog wel van één dominante cultuur en een tegendraadse cultuur – bijvoorbeeld de *feminine discourse* van Brown – kan spreken. In Fiskes en Browns benadering is ondanks het veelvuldig gebruik van begrippen als macht en hegemonie uiteindelijk slechts sprake van een culturele pluriformiteit waarin vele verschillende opvattingen, interpretaties en voorkeuren bestaan, elk met een eigen waarde. Dat vrouwen op een bepaalde manier plezier aan *soaps* en quizen beleven wordt daarmee misschien wel begrijpelijker en ‘normaler’, maar nog geen daad van verzet. Wat overblijft van Fiskes en Browns ogenschijnlijk vernieuwende aanpak, is slechts een liberaal getinte, populistische viering van de voorkeuren van vrouwen voor populaire cultuur, waarbij het vooral gaat over vrouwen uit de witte, heteroseksuele middenklasse. Op het simplistische genderbegrip van Fiske en Brown, en van andere hier besproken auteurs, kom ik later nog terug.

Vrouwen en soaps

Fiskes en Browns krampachtige pogingen om plezier als politiek te definiëren, zijn begrijpelijke reacties op het tekstueel determinisme waar veel kritische en feministische mediastudies tot voor kort mee behept waren. De ideologische betekenis van populaire cultuur werd vastgesteld op basis van haar tekstuele kenmerken, en daarmee was dan ook vaak de betekenis voor het publiek vastgelegd. Tegen een dergelijke passieve publieksopvatting komen de laatste jaren steeds meer (feministische) critici van populaire cultuur in het geweer, zij het met wisselende resultaten. Zoals gezegd draaien Fiske en Brown de zaken radicaal om, de meeste auteurs hebben echter minder pretenties en stellen zich slechts ten doel aan te tonen dat vrouwen niet passief met de media omgaan.

Alexis Colby in Dallas

Dorothy Hobson werkt bijvoorbeeld aan een groot project over de wijze waarop televisieseries en soaps in het bijzonder bijdragen aan de arbeidscultuur en het arbeidsplezier van vrouwelijke werknemers.¹⁰ Ze interviewt groepen vrouwen die nauw met elkaar samenwerken, en voor wie televisie en soaps dagelijkse gespreksonderwerpen blijken te zijn. Hobson signaleert een afstandelijke en een betrokken manier van kijken naar en praten over soaps die meestal gelijktijdig voorkomen. Kijksters speculeren over de vraag wat er in de volgende afleveringen zal gebeuren en gebruiken daarvoor hun eigen opvattingen over een realistische plotontwikkeling. Tegelijkertijd functioneren soaps als middel

10. 'Soap operas at work', in: *Remote Control*, pp. 150-168, en 'Women, audiences and the workplace', in: *Television and women's culture*, pp. 61-74.

Brooke Logan in *The Bold and the beautiful* (met dank aan RTL-4)

om over hun eigen leven na te denken en te praten, wat anders misschien te pijnlijk en bedreigend zou zijn, aldus Hobson. Dergelijke gesprekken maken het werk leuker en scheppen een band tussen de werknemers.

Al is Hobsons project bijzonder omdat ze niet – zoals zo vaak in dit soort onderzoek – de gehuwde thuiswerkende middenklasse vrouw maar doorsnee werkende vrouwen uit verschillende klassen en etnische groepen als uitgangspunt neemt, toch zijn de gerapporteerde resultaten tot nu toe teleurstellend en beperkt. Hobsons voornaamste doel is aan te tonen dat kijksters naar soap niet

passief zijn, en met het bewijs dat er zowel afstandelijk als betrokken gekeken en gesproken wordt, stelt ze zich tevreden. Onbesproken blijft hoe het praten over soaps dan precies functioneert in een arbeidsomgeving, wat de verschillen tussen vrouwen onderling zijn, wat er gebeurt als een vrouw niet of niet op een geaccepteerde wijze aan deze gesprekken deelneemt, hoe het kijken naar soaps en het bespreken ervan bijdragen aan de constructie van sekse-identiteiten, en hoe we het belang van soaps in de context van een bredere sociale en cultuurkritiek moeten zien. Met andere woorden, hoe we de specifieke receptie van soaps moeten interpreteren en waarom we dit allemaal moeten weten, blijft een onduidelijke zaak.

Het soap-opera-project dat Ellen Seiter in *Remote Control* rapporteert, is in theoretisch en empirisch opzicht veel interessanter.¹¹ Seiter deed onderzoek naar de betekenis van *day-time soaps* in het leven van Amerikaanse huisvrouwen. Voor vrouwen die hun huishouden als een goed georganiseerd bedrijfje runnen met vaste tijden voor bepaalde werkzaamheden, functioneert de soap bij wijze van spreken als de bel voor de lunchpauze. 'Mensen weten dat ze me tussen half een en drie niet moeten bellen, tenzij het om een verschrikkelijk noodgeval gaat. Als er echt iets is, kunnen ze me om half twee bellen, want dan is Capitol en daar kijk ik niet echt naar... Al mijn vrienden weten dat ze me tussen de middag niet kunnen bellen. Mijn man ... als hij binnenkomt, houdt hij zich muisstil en gaat meteen weer weg.'¹² Deze vrouwen gebruiken de soaps om een grens te creëren tussen werk en vrije tijd, een grens die bij buitenshuis werkende mannen en vrouwen door het verschil in plaats gemarkeerd wordt. Voor huisvrouwen die chaotischer werken of wier planning door kleine kinderen doorkruist wordt, functioneren soaps meer als behang waar alleen op hoogtepunten even naar gekeken wordt: 'Ik *luister* naar ze, godallemachtig, ik zit nooit!' Dergelijk kijkgedrag kenmerkt zich door een hoge mate van selectiviteit en vereist een grondige kennis van het genre omdat anders de complexe verhaallijnen volstrekt onbegrijpelijk worden. Vriendinnen en familie zijn daarbij onmisbare bronnen om op de hoogte te blijven en opheldering aan te vragen. Veel vrouwen in Seiter's onderzoek zijn in soaps 'terechtgekomen' onder supervisie van hun moeder of een andere deskundige kijker. Het schuldgevoel over voorliefde voor soaps, zo bekend in Europese en Britse context, is bij deze vrouwen ook geheel afwezig.¹³ Integendeel, ze vertellen volgens Seiter hun verhalen met enthousiasme en trots en bewegen zich eveneens tussen een afstandelijk-kritische en een betrokken, referentiële houding. Hun plezier lijkt vooral samen te hangen met de wijze waarop in soaps de traditionele gezinsstructuur voortdurend bedreigd en ondermijnd wordt. 'Vrouwen komen er openlijk en enthousiast voor uit zich te verlustigen in soaps als verhalen van vrouwelijke transgressies die de

11. Ellen Seiter e.a., 'Don't treat us like we're so stupid and naive: towards an ethnography of soap opera viewers', in: *Remote Control*, pp. 223-247.

12. Ibidem, p. 230.

13. Zie bijvoorbeeld Ien Ang, *Watching Dallas*. Londen (Methuen) 1985.

ideologische kern van de tekst – de heiligheid van het gezin – vernietigen.’¹⁴ De altijd aanwezige slechte heldin wordt van harte toegejuicht en de vrouw die aan een ongelukkig huwelijk ontsnapt door een buitenechtelijke affaire te beginnen kan op grote steun rekenen: ‘Oh Bruce, mijn man wordt zo boos op me als ik naar de show kijk en ze zijn getrouwd en ik moedig de affaire van harte aan. Het is alsof [ze imiteert de stem van Bruce] “Ik vind dit niks, ik weet het niet met jou...” en ik zeg: “Dump him!”’¹⁵

‘Gender’ en authenticiteit

Wat opvalt aan de de boven samengevatte onderzoeken en andere bijdragen aan *Remote Control* en *Television and Women’s Culture*, is de onproblematische inzet van gender. Men gaat na wat voor plezier vrouwen aan soaps beleven omdat vrouwen de meest fervente kijksters blijken te zijn. Maar ook mannen houden van soaps getuige de kijkcijfers, en tal van vrouwen houden helemaal niet van soaps. Dat verdwijnt bij het huidige onderzoek uit het blikveld. Impliciet wordt een causaal model aangelegd dat er als volgt uitziet: soaps gaan vooral over problemen uit het privé-leven, vrouwen horen bij het privé-leven, dus vrouwen houden van soaps. Daaruit spreekt een nogal traditionele opvatting van gender, namelijk als iets dat voorafgaat aan cultuur en maatschappelijke voorkeuren. Een meer eigentijdse vraagstelling die zich buigt over de wijze waarop soaps vrouwelijke subjectiviteiten construeren, blijft achterwege, met uitzondering van een bijdrage van Ien Ang aan *Television and women’s culture*, waarin zij stelt dat soaps vrouwen de gelegenheid geven op het niveau van de fantasie te experimenteren met verschillende subjectiviteiten.¹⁶ In een later artikel met Joke Hermes is die gedachte uitgewerkt.

Hermes en Ang pleiten voor onderzoek waarin het gaat om de wijze waarop vrouwelijkheid en mannelijkheid gearticuleerd worden in bepaalde media-praktijken: ‘Het is tijdens en door middel van de daadwerkelijke praktijken van mediaconsumptie en de posities en identificaties die ze oproepen, dat seksidentiteiten gevormd worden, terwijl tegelijkertijd die praktijken zelf een proces van “gendering” ondergaan.’¹⁷ Een bepaald mediagebruik in een specifieke context komt in die optiek niet simpelweg voort uit vrouw of man zijn, maar produceert/construeert juist een bepaalde vorm van vrouwelijkheid of mannelijkheid

14. Seiter, a.w., p. 240.

15. Ibidem.

16. Met uitzondering van Ien Angs ‘Melodramatic identifications: television fiction and women’s fantasy’, in: *Television and women’s culture*, pp. 75-88. Verscheen ook als ‘Melodramatische identifications; televisiefictie en vrouwenfantasie’, in: Liesbet van Zoonen (red.), *Tussen plezier en politiek*. Amsterdam (SUA) 1988, pp. 59-77.

17. Joke Hermes en Ien Ang, ‘Gender and/in media consumption’, in: J. Curran en M. Gurevitch (red.), *Mass media and society*. Londen (Edward Arnold) 1991, pp. 307-328.

die gepast lijkt in die context.¹⁸ Onderzoek kan daarom niet volstaan met simpelweg vrouwen en mannen te ondervragen over hun seksespecifieke media-voorkeuren, maar zal ook veel radicaler dan nu gebeurt de alledaagse context waarin dat mediagebruik plaatsvindt moeten analyseren en interpreteren.

Daarmee kan dan tegelijkertijd een tweede probleem van het hedendaagse receptieonderzoek aangevat worden, namelijk de illusie van de authentieke publieksreactie. Charlotte Brunsdon stelt in *Remote Control* dat de postmoderne erkenning van oneindige en meervoudige processen van betekenisgeving resulteert in een onwenselijke overtuiging van tekstuele betekenisloosheid waaraan alleen de oprechte, alledaagse interpretaties van het publiek nog ontsnapping bieden: 'In deze context heb ik de jacht op het publiek gekarakteriseerd als een verlangen naar authenticiteit, naar een ankerplaats in de zee van betekenisgeving.'¹⁹ Het onderzoek in de twee besproken bundels wordt gedreven door de behoefte te weten te komen hoe publieken nu *werkelijk* mediateksten interpreteren. Men acht het niet meer bevredigend om alleen nog maar de tekst te analyseren, omdat het geprivilegieerde moment van betekenisproductie zou liggen bij de interactie tussen tekst en publiek, bij de daadwerkelijke receptie. Nu is dat in theoretisch opzicht een respectabel uitgangspunt. Het betekent echter niet dat men in empirisch opzicht makkelijk toegang krijgt tot dat geprivilegieerde moment. De hier genoemde onderzoekers lijken het veld ingegaan te zijn met de illusie dat het geïnterviewde publiek hun zonder meer relevante antwoorden zou geven op vragen naar hun media-ervaringen. Het reeds genoemde onderzoek van Hobson is er een prima voorbeeld van. De interviewcitaten zijn aardig en soms grappig om te lezen, maar weinig opzienbarend. Omdat Hobson zelf nalaat een interpretatieve ingreep op het materiaal te doen, blijft men na haar onderzoek met de dringende vraag zitten waarom we hier iets over moeten weten. Van alle genoemde auteurs is Press eigenlijk de enige die toegeeft dat haar respondenten een beetje tegenvielen: 'Jammer genoeg waren er veel interviews die weinig waardevolle informatie voor het onderzoek opleverden.'²⁰ Alle andere auteurs willen ons doen geloven dat een simpele vraag aan het publiek hun authentieke interpretaties van mediateksten als vanzelfsprekend naar boven brengt, zonder dat de onderzoeker daar nog veel in moet bemiddelen of interpreteren.

In een bijdrage aan *Remote Control* wijst Ien Ang op de gevaren van een dergelijke 'empiricistische' overtuiging: 'Tenslotte levert het "empirische", in kwantitatieve dan wel kwalitatieve vorm, geen zelf-evidente betekenissen op; het is slechts door het interpretatieve kader geconstrueerd door de onderzoeker,

18. Vergelijk Liesbet van Zoonen, 'Feminist perspectives on the media', in: Curran en Gurevitch, a.w., pp. 33-54.; Liesbet van Zoonen, 'Feminist theory and information technology', in: *Media, culture and society* 14 (1992) nr.1, pp. 1-33.

19. Charlotte Brunsdon, 'Text and audience', in: *Remote control*, pp. 116-129.

20. Andrea Press, 'Class, gender and the female viewer: women's responses to *Dynasty*', in: *Television and women's culture*, pp. 158-182, aldaar p. 163.

dat betekenissen van “het empirische” duidelijk worden.²¹ Het gaat in empirisch onderzoek dan ook niet om een steeds verfijndere methode van dataverzameling en -analyse, maar om *de politiek van de interpretatie*, de wijze waarop de onderzoekster de gegevens inzet en relevant maakt. Zijn publieksuitspraken dan ook niet meer dan teksten die geïnterpreteerd moeten worden, en valt het schijnbaar principiële verschil tussen tekstanalyse en publieksanalyse weg? Ook hier kan echter een radicale contextualisering van de interviewuitspraken tegen de achtergrond van individuele levensgeschiedenissen, en -omstandigheden, voorkeuren, bezigheden, enzovoort een gedeeltelijke oplossing bieden, en meer inzicht geven in de complexe en tegenstrijdige betekenissen van media in het dagelijks leven.²²

Nogmaals plezier

Dergelijk onderzoek heeft echter niet het alleenrecht op interessante en relevante resultaten. Integendeel, Christine Geraghty's boek over de tekstuele kenmerken van Engelse en Amerikaanse *prime time soaps* is verreweg het overtuigendste van de hier besproken boeken. Geraghty vraagt zich af welke elementen van soaps het voor vrouwen mogelijk maken om plezier aan het genre te beleven, en waar dat plezier dan uit kan bestaan. Zoals vele anderen zoekt zij de aantrekkingskracht van soaps in de centraliteit van thema's uit het persoonlijk leven en in de dominante aanwezigheid van verschillende typen vrouwelijke hoofdpersonen. Wat dat laatste betreft onderscheiden Amerikaanse soaps zich opvallend van Britse. Amerikaanse soaps zijn volgens Geraghty *patriarchaal* omdat het verhaal er in principe om draait hoe het gezinshoofd de familie bij elkaar houdt. Vrouwen zijn daarbij bijna altijd een bedreiging, bijvoorbeeld omdat Alexis blijft proberen Blake's gezin uit elkaar te drijven, of omdat Sue Ellen overspel pleegt en dus de wettelijkheid van erfopvolger John Ross in twijfel brengt. In Amerikaanse soaps draait het om het patriarchale gezin en vrouwen dienen zich daar moeiteloos in in te passen zonder aan de regels en de grenzen te tornen. In feite zijn de Amerikaanse hoofdrolspeelsters echter steeds de ontbindende factoren en dat levert niet alleen blijvende emotionele spanning op, maar ook de bevredigende en plezierige erkenning dat mannenmacht dus nooit volledig is en continu ondermijnd kan worden. Bij Engelse *matriarchale* soaps houden vrouwen juist het gezin bij elkaar en is het plezierige karakter van de soap eerder gebonden aan de machtspositie die (vaak oudere) vrouwen zelf innemen.

Beide soorten soaps hebben gemeen dat thema's uit het persoonlijk leven de overhand hebben. Zelfs de zakenwerelden van JR en Blake worden voortge-

21. Ien Ang, 'Wanted: audiences; on the politics of empirical audience studies', in: *Remote Control*, pp. 96-114.

22. Deze passage over de authentieke publieksreactie is geïnspireerd door het dissertatie-onderzoek van Joke Hermes naar leeswijzen van vrouwenbladen. Daarin spelen alle hier besproken thema's een belangrijke rol.

jaagd door de persoonlijke ruzies die de heren met respectievelijk hun broer en hun ex hebben. Volgens Geraghty bieden deze thema's vrouwelijke kijkers bij wijze van spreken de mogelijkheid met hun soaps in het vizier te oefenen op hun eigen problemen. Als ze er niet uitkomen, zullen ze zich gesterkt voelen door de gedachte dat het anderen ook niet lukt. Bovendien, stelt Geraghty, vertonen de vrouwelijke hoofdpersonen in de soaps in de context van hun persoonlijkheid en omstandigheden allemaal begrijpelijk en rationeel gedrag, en dat is in andere tv-programma's wel anders. Ook worden de contacten en vriendschappen van vrouwen onderling als de normaalste zaak van de wereld voorgesteld. Dat zijn elementen die een grote betrokkenheid van het vrouwelijk publiek op kunnen leveren.

Volgens Geraghty is er echter nog een andere, meer afstandelijke bron van plezier. Om een soap te kunnen begrijpen heb je drie soorten kennis nodig: van het genre soap in het algemeen, van de specifieke soap waar het om gaat, en van de gangbare wijze waarop mensen met hun emotionele problemen omgaan. Bij elkaar levert die kennis de mogelijkheid op om 'mede-auteur' van je favoriete soap te worden, dat wil zeggen verhaallijnen te evalueren en af te maken. Dergelijk co-auteurschap wordt bevorderd door de informatie die fervente kijkers uit populaire bladen opdoen over contracten en wensen van hoofdrolspelers of over teruglopende kijkcijfers. Het vertrek van een hoofdpersoon naar verre landen – hoe dramatisch ook binnen het soap-verhaal zelf – kan worden verklaard uit de stukgelopen contractonderhandelingen. Zo biedt een soap niet alleen de mogelijkheid om helemaal op te gaan in de emotionele problemen van alledag, maar ook de kans om met veel kleine stukjes steeds een nieuwe puzzel te maken. Die elementen van betrokkenheid en afstand zijn volgens Geraghty centraal voor het plezier in soaps en worden ondersteund door narratieve en esthetische middelen.²³

Sekse, plezier en politiek

Zoals gezegd blinken de drie publikaties niet uit in theoretisch raffinement waar het conceptualiseren van gender betreft. In Browns boek wordt dat probleem niet opgeheven door de kwaliteit van de gerapporteerde onderzoeken, maar in *Remote Control* daarentegen weegt het empirische materiaal op tegen de theoretische armoede. De mogelijkheden die soaps bieden tot *betrokkenheid* en *distantie* komen zowel uit het receptie-onderzoek naar soaps als uit Geraghty's tekstuele analyse naar voren als verklaringen voor het plezier dat vrouwen aan soaps beleven, en ondergraven definitief de gedachte dat vrouwen zich laten verdoven door een dagelijkse portie pulp. Daarmee is het probleem van het mogelijk sub-

23. Geraghty besteedt twee hoofdstukken aan de wijze waarop de organisatie van tijd, ruimte en hoofdpersonen, en de in soaps aanwezige tegenstrijdige esthetica's van licht entertainment, melodrama en realisme dat proces van betrokkenheid en afstandelijkheid mogelijk maken.

versieve, politieke of maatschappelijk (on)belangrijke karakter van soap plezier echter nog niet opgelost. Dat hoeft op zichzelf geen probleem te zijn, omdat men ervoor kan kiezen populaire cultuur te beschouwen als het relatief onafhankelijke domein van de fantasie, waarvan het plezier nu juist bestaat uit het gebrek aan maatschappelijke relevantie, zoals Ien Ang betoogt in haar boek *Watching Dallas*: 'Fictie en fantasie veraangenamen het hier en nu, of maken het leven op zijn minst draaglijk. Dit sluit echter de mogelijkheid tot een radicale politieke activiteit of bewustzijn niet uit.'²⁴ De meeste hier besproken auteurs zetten de maatschappelijke relevantie en implicaties van populaire cultuur echter expliciet op hun onderzoeks- en feministische agenda. Vervolgens maken ze zich er gemakkelijk vanaf door de interpreterende activiteiten die vrouwen ontplooiën bij het consumeren van populaire cultuur op te vatten als uitingen van subversief bewustzijn (zoals Fiske en Brown) of als een prestatie op zichzelf (Hobson). Geraghty komt in haar slotwoord bij *Women and soap opera* tot de nogal voor de hand liggende, maar waarschijnlijk enige zinvolle conclusie dat 'de kwaliteit van soaps om kijkers zowel op te nemen als op een afstand te houden, om ons te betrekken in een verhaal en er kritisch naar te laten kijken, betekent dat het plezier en gebruik ervan afhangt van de kijker.'²⁵

De waarde van deze drie publikaties ligt dan ook niet in hun bijdrage aan theorievorming rond sekse, of aan een vergroting van het inzicht in de maatschappelijke implicaties van populaire cultuur. De gerapporteerde receptie-onderzoeken bieden echter het bijna voyeuristische genoegen van een kijkje in het dagelijks leven van 'gewone' vrouwen, en voor de liefhebsters van soaps betekent Geraghty's boek vooral een uitbreiding en verdieping van het kijkplezier. Met Geraghty's analyses worden de complotten en problemen van 'The Bold and the Beautiful' en 'Neighbours' weer net iets begrijpelijker, voorspelbaarder en nog leuker.

24. Ang, *Watching Dallas*, a.w.

25. Geraghty, a.w., p. 198.

Opinie

Margo Brouns

Kwaliteit en krediet

De vakgroep Vrouwenstudies van de Universiteit van Amsterdam is geëvalueerd; de voortrekster van de feministische interventie in de wetenschappen is zelf onderwerp van een kritische beschouwing en blijkt niet zo onkwetsbaar als jaren is gedacht. Integendeel, het beoordelingsrapport heeft vele zwakke plekken opgespoord, en in enkele gevallen zelf gecreëerd door een bepaalde interpretatie en ordening van beschikbare gegevens. Ik wil het hier niet hebben over de integriteit van het rapport cq. de rapporteurs. Ik ga uit van een wetenschappelijk 'te goeder trouw', hoewel dat in sommige gevallen naïef kan blijken te zijn. Ik ga ook niet in op de noodzaak om eens een bezem te halen door een vakgroep die al vele jaren in min of meer dezelfde samenstelling doorgaat op een reeds lang geleden ingeslagen weg. Ik wil het zelfs niet hebben over de ongelijke verdeling van kritiek over enerzijds vakgroep en anderzijds de haar omringende omgeving die staat toe te kijken en soms zelfs saboterend optreedt. Dit zijn 'incidenten', hoe tragisch ook voor betrokkenen.

Ik zou iets anders aan de orde willen stellen, namelijk het mogelijk effect van deze en andere evaluatie-praktijken op toekomstige ontwikkelingen van het vakgebied. Maar voordat ik deze vraag uitwerk, eerst nog een enkel woord over de wijze waarop de media zich wellustig op deze zaken storten en daarmee een kwestie 'Vrouwenstudies' construeren. Hoe moeten we dit beoordelen, en wellicht nog belangrijker, hoe moeten we dit beantwoorden? Ik aarzel tussen 'geen aandacht aan besteden' en 'koelbloedig attaqueren', met als selectie criterium 'wat kost de minste energie?' Wat mij betreft doen we hier verder niet kinderachtig over. Stereotiepe beelden hebben vooral succes op die plaatsen waar mensen geen bemoeienis hebben met vrouwenstudies. Dat is hinderlijk, maar niet onoverkomelijk. Op plaatsen waar wel bemoeienis met vrouwenstudies bestaat, en met name op politiek gevoelige posities, zijn legio kanalen om ook andere beelden van vrouwenstudies te produceren. De beeldvorming in de pers heeft mijns inziens op lange termijn nauwelijks invloed op gremia en geldstromen. Aangezien dagbladen niet de aangewezen tegenpartij zijn in discussies over het wetenschappelijke belang van vrouwenstudies, is een koelbloedig attaqueren wellicht ook niet zo zinvol. Ik voel er in ieder geval niets voor om als een Don Quichotte te figureren in een strijd tegen de media die volgens hun eigen wetten functioneren. Beter lijkt het mij om de perikelen te interpreteren in de context van Elias' model van gevestigden en buitenstaanders. Juist daar waar de gevestigden iets van hun machtspositie kwijtraken aan de buitenstaanders

ontstaan processen van stereotypering, buitensluiting en dergelijke. Wat mij betreft is de mediamangel een teken dat vrouwenstudies daadwerkelijk tornen aan de verhoudingen binnen de universiteiten en andere wetenschappelijke instituten; het blijkt toch meer te zijn dan een kortstondige modegril.

Meer zorg gaat uit naar de mogelijke effecten van de verschillende evaluaties (met name Tilburg en Amsterdam) die onlangs zijn voltrokken. Het vakgebied bevindt zich in zeker opzicht in een belangrijke periode. Nog enkele jaren zijn extra gelden beschikbaar voor een verankering die vrouwen/genderstudies in staat moet stellen om op reguliere schaal te participeren in, en te profiteren van, de wetenschappelijke instituties en geldstromen. Dit betekent dat het vakgebied op tweeërlei wijze herkenbaar moet zijn; vrouwen/genderstudies moeten door relevante actoren gezien worden als *wetenschappelijk* vakgebied, maar tevens als een *specifiek* en te onderscheiden vakgebied. Dat betekent enerzijds een permanente druk van het verwerven c.q., behouden van wetenschappelijke legitimiteit en anderzijds een permanente druk om het vakgebied te onderscheiden van andere onderzoeksvelden. Dit laatste gebeurt onder andere door selectie van kernen van het vakgebied (bijvoorbeeld de drie aandachtsgebieden '(Re)productie van gender in tekst', 'Gender en Zorg' en 'Tijdsallocatie en Sekse'), en dan bij voorkeur die kernen die een bijdrage leveren aan de wetenschappelijke legitimiteit. Deze legitimeringskwestie vormt een gunstige voedingsbodem voor velerlei disciplineringsmechanismen. Tegen deze achtergrond moeten mijns inziens de evaluatiepraktijken worden beoordeeld. Niet met het doel evaluatie of disciplineren te vermijden — dat zou immers impliceren dat we de historische loop der dingen kunnen trotseren — maar om alert te zijn, om waar nodig discussies aan te gaan met elkaar; met andere woorden, om ons niet over te geven aan de historische loop der dingen.

Legitimiteit en kwaliteit

Evaluaties zijn bij uitstek momenten waarop definities van vakgebieden worden geconstrueerd, geproblematiseerd of gereproduceerd. De recente evaluaties hebben, gezien bovenstaande situationele context, niet alleen een effect op direct betrokkenen, maar ook potentieel een brede uitstraling. Immers, in het proces van verankering en de daaruit volgende legitimiteitsdruk ontstaat een verhoogde alertheid inzake normen voor wetenschappelijkheid. Wat dit betreft wacht ik met spanning op mogelijke effecten van de evaluatie van de vakgroep Vrouwenstudies i.o. in Amsterdam. Twee punten in het herijkingsrapport verdienen een nadere beschouwing; de indicatoren voor kwaliteit en de (impliciete) definities van wetenschappelijkheid c.q. stijlen van wetenschap.

De vakgroep vrouwenstudies UvA heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van seksevraagstukken zoals die tegenwoordig deel uitmaken van de wetenschappelijke agenda. Daarmee heeft zij wetenschappelijke

praktijk en politieke visie op een vruchtbare wijze aan elkaar weten te koppelen. Het uitstralingseffect van deze inhoudelijke ontwikkeling beperkt zich niet tot vrouwen/genderstudies, maar is ook traceerbaar in de reguliere disciplines. Door het ontbreken van een bruikbaar meetinstrumentarium is het echter niet goed mogelijk om het criterium van 'impact' en inspiratie — een van de belangrijkste uitingsvormen van wetenschappelijke kwaliteit — mee te wegen in de beoordeling.

De commissie constateert dat de vakgroep heeft gefaald in het tweesporenbeleid, en stelt dat in de toekomst krachtige initiatieven moeten worden ontplooid in de richting van de disciplines. Een vanzelfsprekende norm in de richting van een tweesporenbeleid voor iedereen kan echter op lange termijn contra-productief zijn. Vrouwenstudies hebben ook als zelfstandig vakgebied, zonder integratie met andere disciplines, bestaansrecht. Juist de voortgaande ontwikkeling van de eigen (theoretische en wetenschapspolitieke) vraagstukken kan van grote betekenis zijn voor de kennisontwikkeling, en in tweede instantie ook vruchtbaar inwerken op de integratie van seksevraagstukken binnen de reguliere disciplines. Het is niet noodzakelijk dat een tweesporenbeleid van een vakgebied tegelijkertijd een tweesporenbeleid voor een werkeenheid is. Vooralsnog lijkt het niet aanbevelenswaardig om het specifieke karakter van de vakgroep te niet te doen door het aantrekken van 'praktisch' onderzoek. Een exclusieve positie van één of meerdere kernen vrouwenstudies is niet per definitie ongewenst, zeker niet wanneer landelijke differentiatie en taakverdeling ook een goede strategie kunnen zijn. Bovendien is het van belang onderscheid te maken tussen wetenschappelijke kwaliteiten en wetenschappelijke stijlen. Een praktische en empirische wetenschapsbenadering is niet beter of 'echter' dan een historisch-sociologische en meta-theoretische benadering. In de tekst van het rapport wordt de historisch-sociologische variant binnen de wetenschappen indirect en wellicht onbedoeld gediskwalificeerd door het te benoemen als 'het exclusivisme op het gebied van wetenschapsbenadering' dat moet worden 'doorbroken'.

Het zou mijns inziens bijzonder treurig zijn wanneer het doorwrochte theoretische werk dat de vakgroep zo lange tijd heeft geproduceerd, en dat een inspiratiebron is geweest voor vrijwel een hele generatie feministische intellectuelen en onderzoekers, niet meer zou kunnen voortbestaan omdat het niet beantwoordt aan dominante wetenschapsopvattingen. En dat niet alleen; in het licht van bovenstaande disciplineringsmechanismen kan deze herijking wel eens veel verder strekkende effecten hebben. Immers, vrouwenstudies-medewerkers die zich primair richten op een monodiscipline vinden het voordeel aan hun zijde. Het is daarom niet ondenkbaar dat de recente evaluaties kunnen leiden tot een verschraling van het vakgebied vrouwen/genderstudies, als gevolg van een slechte honorering van de inter/trans/metadisciplinaire aspiraties.

Proefschriftfragmenten

Els Maeckelberghe Desperately seeking Mary A feminist appropriation of a traditional religious symbol

Els Maeckelberghe promoveerde op 3 oktober 1991 aan de Rijksuniversiteit Groningen tot doctor in de theologie. Haar proefschrift is verschenen bij Kok, Pharos Publishing House te Kampen. Een bewerking en vertaling in het Nederlands van het proefschrift verschijnt in de serie *Op reis... feministisch-theologische verkenningen* bij Kok te Kampen. In het boek probeert de auteur aan te geven hoe vrouwen zich traditionele, schijnbaar totaal uitgeholde en verminkte religieuze symbolen kunnen toeëigenen.

Voorwoord

Connie Palmen schrijft in *De Wetten*:

‘Op een dag was de ziel geen ding, de zonde geen uitwisbaar woord en God geen man meer. Zonder er nog een voorstelling bij te hebben ben ik blijven hechten aan de woorden zelf. Het zijn hardnekkige metaforen uit de allereerste verhalen die mij ter ore kwamen. Ze vormen de topografie van mijn oerverhaal, waarin de grote vragen over het leven en de dood toevallig deze vorm hadden gekregen en geen andere. Ik schuw ze niet. Ik zie er de zin niet van in ze te vervangen door andere woorden die toch op hetzelfde neerkomen.’ (C. Palmen, *De wetten*, 1991, pp. 114-115)

Wat Connie Palmen hier beschrijft is herkenbaar. Aan de ene kant zijn er de eeuwenlange religieuze tradities die, elk op hun eigen manier, hebben geprobeerd een omgangsvorm te formuleren met betrekking tot vragen van leven en dood. Dit is vastgelegd in teksten, gebaren en rituelen die altijd weer herhaald worden. Door de eeuwen heen worden dezelfde gebeden gepreveld, dezelfde liederen gezongen, dezelfde gebaren gemaakt ... tot het erop lijkt dat dit alles is versleten. De gebeden die duizenden en duizenden gelovigen voor jou hebben gezegd en die je gisteren zelf nog vol overtuiging uitsprak zijn ineens uitgehold, zonder betekenis. Wat betekent het woord God nog? Waarom steken mensen een kaarsje aan?

Aan de andere kant zorgen de formules van de traditionele religies ook voor een vertrouwde omgeving. Het bidden van bijvoorbeeld het Onze Vader kan geruststellend zijn hoe kritisch je ook ten opzichte van het God-vader-beeld

staat. Het zijn de woorden die je als kind reeds hebt geleerd. Ze zijn als een oude trui met vale kleuren en lappen op de ellebogen. De trui is al lang niet meer in de mode en toch blijf je hem dragen. Je verstand zegt je de trui weg te gooien, maar toch hou je hem want hij hoort gewoon bij je.

Als twintigste-eeuwse Europese vrouw met een christelijke achtergrond word ik geconfronteerd met de vraag of de woorden, concepten, gebaren die gebruikt worden in de christelijke traditie nog wel betekenis hebben. Is het christendom misschien een ouderwetse trui die je in de prullenmand moet gooien of bezit het de kracht om het geloof levend te houden? Blijven wij bepaalde concepten gebruiken omdat ze vertrouwd zijn of omdat ze betekenis dragen?

Leven in een maatschappij die beweert geseculariseerd te zijn maar die doordrongen is met christelijke elementen is verwarrend. Zijn deze christelijke elementen er enkel nog ter versiering of helpen ze ons bij het formuleren van de fundamentele vragen over leven en dood? Een van de personages in de roman van André Brink *The Ambassador* maakt naar aanleiding van een kerkdienst met Kerstmis een scherpe observatie:

'Het is heel erg stil nu. Ieder woord en ieder gebaar is in code gesteld, puur symbool. En ik ben de sleutel kwijt. Is dit de enige manier waarop wij kunnen overleven – door een eindeloze reeks van symbolen? Want dingen zijn uniek; het kleinste gebeuren kan nooit meer herhaald worden; zelfs de emotie die gisteren werd gevoeld is vandaag afwezig bij de herhaling van dezelfde ceremonie. En omdat het onmogelijk is dat twee ervaringen ooit gelijk zouden zijn is de enige oplossing de zoektocht naar een gemeenschappelijke noemer, symbolen om het leven inzichtelijk te maken. We kunnen niet zonder ze. Toch houdt deze gewoonte ons weg van de essentie, van de waarheid, van de dingen zelf!' (Brink, *The Ambassador*, 1985, p. 221, vertaling van mij, E.M.)

Deze observatie is dodelijk. Zijn wij inderdaad veroordeeld tot een eindeloze herhaling van symbolen die ons verhinderen waarheid te vinden? Of zijn het juist symbolen die ons tot waarheid brengen?

De citaten van Connie Palmen en van André Brink zetten de toon voor de vragen die de achtergrond vormen van dit boek. Het zijn algemene vragen rondom de mogelijkheid tot overleven van traditionele religies in een twintigste-eeuwse geseculariseerde samenleving; rondom de vraag of wij niet los kunnen van de tradities waarin we zijn geboren; rondom de kwestie of symbolen ons weg leiden van waarheid of juist waarheid dichterbij brengen. Meer in het bijzonder is dit boek ontstaan uit meer persoonlijke vragen. Ik heb een ambigue houding ten opzichte van de christelijke traditie waarin ik ben opgegroeid: mijn ambivalentie betreft enerzijds de beperkende en soms fnuikende doctrines die het christendom heeft voortgebracht, in het bijzonder waar het vrouwen aangaat. Anderzijds word ik aangetrokken door de kennelijk inherente levensbevorderende kracht van datzelfde christendom. Hoe is het mogelijk dat het christendom tegelijkertijd onderdrukkend en bevrijdend kan zijn?

De aanzetten voor dit boek zijn gegeven in mijn feministische betrokkenheid bij vrouwen. Door de jaren heen heb ik veel verhalen gehoord, al te vaak verhalen van pijn en boosheid. Verhalen waarin het geweld vrouwen aangedaan centraal staat. Verhalen die enkel beantwoord kunnen worden met stilte. Ik wil niet dat deze stilte voortduurt. Daarom ben ik op zoek gegaan naar een manier om de buitengewoon weerbare kracht van vrouwen die in deze verhalen tot uiting kwam te verwoorden, te symboliseren zodat ook anderen deze kracht kunnen ervaren. Het probleem is dat de woorden en symbolen die traditioneel gezien deze ervaringen uitdrukten beladen zijn met een erfenis van patriarchaal misbruik. We kunnen echter geen nieuwe woorden of symbolen *ex nihilo* creëren. Ze zijn altijd verbonden met het verleden. Zijn we dan toch veroordeeld tot stilte?

Inleiding

De laatste tientallen jaren zijn vrouwen heel bewust op zoek gegaan naar beelden en symbolen die niet onderdrukkend zijn. Ik meen dat dit een van de belangrijke evoluties is in de hedendaagse religieuze reflectie. Er zijn verschillende wegen bewandeld. Sommige vrouwen menen dat traditionele religies door en door corrupt zijn, geïnfecteerd met het patriarchaat. Het patriarchaat blijkt een ongeneeslijke ziekte te zijn zodat je beter kunt gaan zoeken naar andere, nieuwe, onaangetaste beelden en symbolen. Ikzelf word gefascineerd door de dubbelheid van de oude religies. Ze kunnen tegelijk mensen verzoenen met het leven en mensen klein houden, de symbolen die ze voortbrengen kunnen zowel zoethoudertjes zijn als oproepend tot bevrijding.

De bundel *Immaculate and powerful* van Atkinson uit 1985 heeft deze dubbelzinnigheid gethematiseerd. Het presenteert artikelen die de werking van religieuze beelden in diverse culturen en religies exploreren en onderzoeken. Gemeenschappelijk uitgangspunt voor de artikelen is dat religieuze beelden een belangrijke rol spelen in het totstandkomen van culturele patronen en sociale structuren. Vooral als je het leven van vrouwen bestudeert wordt duidelijk dat religieuze beelden en sociale rol niet losgekoppeld kunnen worden. De centrale these van *Immaculate and powerful* is dat het domein waar religie en cultuur samenkomen een interessant uitgangspunt vormt voor het exploreren van vrouwenlevens. Religie kan vrouwen namelijk een kritisch perspectief bieden op haar conditionering als lid van een bepaalde maatschappij; het kan haar ook alternatieven met betrekking tot de voorgeschreven rol aanreiken. Religie zorgt echter niet alleen voor instrumenten om een zekere graad van spirituele, politieke en persoonlijke autonomie tot stand te brengen die niet aanwezig zijn in de seculiere cultuur. Religie draagt ook bij tot de conditionering van vrouwen (Atkinson, *Immaculate and powerful*, p. 2).

De artikelen in deze bundel zijn mij blijven intrigeren: hoe is het toch mo-

gelijk dat religieuze symbolen zowel onderdrukkend alsook bevrijdend kunnen zijn? De auteurs die tot *Immaculate and powerful* hebben bijgedragen tonen elk op haar eigen terrein aan dat symbolen deze capaciteit hebben, maar nergens komt een antwoord op de vraag hoe het mogelijk is. De 'hoe'-vraag is mij blijven prikkelen. Ik meen dat de theorievorming rond symbolen zoals Paul Ricoeur dit heeft uitgewerkt hierop een antwoord kan vinden. In hoofdstuk twee zal ik hier uitgebreid op ingaan.

In de zoektocht van vrouwen naar niet-onderdrukkende religieuze symbolen viel het mij op dat de figuur van Maria regelmatig opdook. Het lijkt voor vrouwen belangrijk te zijn dat er vrouwelijke figuren het religieuze universum bevolken. Denk maar aan de aandacht voor godinnen. Eeuwenlang is Maria gebruikt als voorbeeld voor vrouwen. Vanuit rooms-katholieke hoek is het niet zo gek dat feministische theologes zich uiteenzetten met Maria. Het is vooral in deze traditie geweest dat het onmogelijke voorbeeld van maagd en moeder vrouwen werd voorgehouden. Feministische theologes uit deze traditie proberen dan ook te achterhalen of Maria vandaag nog wel een plaats kan krijgen in het geloofsleven. Catherine Halkes heeft in diverse artikelen gepleit voor de positieve betekenis van Maria voor vrouwen. Maria confronteert mensen met hun vrouwelijke kant en reveleert de vrouwelijke dimensie van een androgyne God. Rosemary Radford Ruether plaatst Maria binnen een ecclesiologische context. Maria is het model van de nieuwe Kerk, een Kerk waarin wederkerige relaties centraal staan. Net zoals Maria volmondig ja zei op Gods heilsaanbod bij de Annunciatie – de boodschap van de engel – zo moet ook de Kerk antwoord geven. Elisabeth Schüssler Fiorenza ziet Maria als een mythe die ontdaan moet worden van haar patriarchale wortels. De mythevorming rond Maria is vooral het produkt van een mannelijke, klerikale, ascetische cultuur en theologie. Voor Schüssler Fiorenza blijft de vraag staan of Maria vrouwen ooit een visie van gelijkheid en heelheid heeft kunnen verschaffen.

Een geheel andere benadering van Maria krijgen we bij Mary Daly. Zij heeft een ommekeer doorgemaakt en heeft het christendom volledig achter zich gelaten. Ze concentreert zich nu vooral op het ontwikkelen van nieuwe wijzen van zijn, liefhebben, en leven die bevorderend voor vrouwen zijn. Daarbij behoort ook het ontmaskeren van Maria. Het patriarchaat heeft Maria bedekt met vele lagen mannelijke fantasieën, statisch en hiërarchisch denken. Daly wil de grote stilte die de universeel matriarchale wereld bedekt doorbreken. Door onder andere Maria los te weken uit het eeuwenlange misbruik is het mogelijk een glimp op te vangen van de Archimage, de grote Originele Heks in Iedere Vrouw. De interpretaties van deze auteurs laten mij met een onvoldaan gevoel achter. Op een intellectueel niveau kan ik de door hen gecreëerde constructies wel volgen en appreciëren. Het blijven echter constructies.

Ik wil in dit boek proberen aan te geven hoe het interpretatieproces van een religieus symbool, in dit geval Maria, verloopt. Ik zal dit doen door te vertrekken van een film, namelijk *Gebroken Spiegels* van Marleen Gorris. Ik meen

dat deze film een religieuze lading heeft. Ik gebruik deze film omdat hij voor mij aangeeft dat in een gesecculariseerde cultuur religieuze symbolen op de meest onverwachte momenten hun verwijzende kracht terugkrijgen.

Renée C. Hoogland
From Marginality to Ex-centricity
 Feminist Critical Theories and the Case of Elizabeth Bowen

Op 29 november 1991 promoveerde Renée Hoogland aan de Universiteit van Amsterdam bij vrouwenstudies letteren/Engels. De handelseditie van het (Engelstalige) proefschrift verschijnt binnenkort bij New York University Press.

Materiële werkelijkheid, geschiedenis, en verhaalverloop

Ondanks zijn losse structuur was *The Heat of the Day* (HD) (1949) Elizabeth Bowens tot dan toe ‘meest “narratieve” roman’.¹ Het verhaal is gesitueerd in een afgebakende historische periode en ontvouwt zich als een reeks scènes in ruimtes die functioneren als toneeldecors. De ruimtes spelen een dragende rol vergelijkbaar met die van de *dramatis personae*. De roman opent in september 1942 en eindigt precies twee jaar later bij het begin van de geallieerde overwinning in Europa. Door een groot aantal verwijzingen naar klokken en horloges, het veelvuldig vermelden van het verglijden van dag en nacht, en een evocatieve weergave van seizoenswisselingen, is *De Tijd* steeds nadrukkelijk aanwezig. Hierdoor ontstaat een sfeer van volgehouden spanning. Het strakke tijdschema wekt een schijnbaar realistisch effect dat merkwaardig aandoet tegen de surrealistische ruimtelijke achtergrond. *De Tijd* en de inscriptie van het individu in de geschiedenis treden aldus nadrukkelijk op de voorgrond.

Recente narratologische feministische theorieën werpen een veelzeggend licht op de tastbare aanwezigheid van zowel cyclische als historische tijd in HD. In ‘Desire in Narrative’ onderzoekt Teresa de Lauretis de functie van het seksverschil in de manieren waarop narratieve tijd werkt. Zij gaat in op de samenhang tussen betekenis, verhaal, en verlangen. Zij beroept zich op Jurij Lotmans plot-theorie, die plot definieert als ‘een tekstgenerend mechanisme (...) dat in werking treedt op hetzelfde moment dat we van cultuur kunnen gaan spreken’. De ‘mythische’ teksten die door dit mechanisme worden geproduceerd zijn ‘on-

1. In verband met de ruimte heb ik noten weggelaten. Zie voor verwijzingen en bibliografische informatie mijn proefschrift.

derworpen aan een uitsluitend cyclisch-temporeel verloop-schema', waarbij het leven wordt opgevat als een 'steeds terugkerend, zichzelf herhalende cyclus'. Aangezien 'mythische' teksten een 'beeld van de wereld' dienden te 'scheppen waarin de meest uiteenlopende verschijnselen nauw met elkaar samen leken te hangen', kregen ze de 'rol van wetenschap': zij creëerden 'onveranderlijke beelden' of vastliggende onderscheidingen waar alle verschillen en variabelen in konden worden ondergebracht. Wat ook maar 'indruisde tegen (...) de mythisch bepaalde orde der dingen' vroeg om een mechanisme dat kon functioneren als 'tegenhanger' van dit centrale principe. Zo'n 'tegen-mechanisme' resulteerde in wat Lotman noemt 'plot-teksten', verhalen waarin verschijnselen worden 'geordend volgens een lineaire en tijdgebonden opeenvolging van gebeurtenissen'. Lotmans analyses laten zien dat het 'mythisch-tekstuele mechanisme' de wereld in kaart brengt volgens een 'simpele keten van twee functies die, open aan elke kant, eindeloos te herhalen zijn: "het betreden van een gesloten ruimte en er weer uit te voorschijn komen"' ('Desire in Narrative', p. 118). Aangezien deze 'gesloten ruimte' onveranderlijk als 'vrouwelijk' wordt aangemerkt is de mythische held per definitie, zo stelt De Lauretis, mannelijk. Het basisondercheid waarop mythisch denken rust is dus het sekseverschil. Lotman ziet de moderne narratieve tekst als het eindprodukt van de 'wederzijds op elkaar inwerkende invloed van die twee typologisch oudere soorten teksten'. Deze aspecten functioneren in een relatie van wederzijdse afhankelijkheid: plot 'bemiddelt, integreert, en verzoent' uiteindelijk het 'mythische en het historische, norm en exces', en de moderne narratieve tekst neemt de taak van het mythisch subject over in het scheppen van verschillen. De Lauretis beweert dan ook dat verhalen 'verschillen in kaart te brengen', en dat zij bovenal dienen om het 'sekseverschil in elke tekst' in te schrijven. De spanning die het gevolg is van het gelijktijdig opereren van zowel cyclisch/mythische als lineair/historische tijd in de tekst van HD legt een verband tussen de in elkaar grijpende plots en de inscriptie van het sekseverschil in het verhaalverloop – met alle implicaties vandien.

Elizabeth Bowen heeft eens gezegd dat het 'middelpunt' van HD wordt gevormd door een 'liefdesverhaal' waaraan de 'rest van de plot ontspruit'. Zij voegde hieraan toe dat de 'liefde, juist wanneer zij gekoppeld is aan angst, wat voor angst dan ook, haar eigen toneel maakt, het landschap opnieuw schept (...) overdreven, uiterst precies, en misschien enigszins los van de echte wereld'. De vertelster van de roman maakt echter duidelijk dat de liefdesrelatie tussen Stella Rodney en Robert Kelway bepaald niet 'los van de echte wereld' staat. De minnaars hebben elkaar ontmoet tijdens de eerste dagen van de oorlog: zij hadden 'op een beter moment niet meer van elkaar (...) kunnen houden' want 'op geen ander moment zouden zij zichzelf zijn geweest' (p. 195). Als 'voortbrengels van de geschiedenis'

'waren ze niet alleen, noch waren ze alleen geweest aan het begin, aan het begin van hun liefde. Hun tijd nam de derde plaats aan hun tafel in. (...) De manier waar-

op ze bij elkaar gekomen waren was niet mogelijk geweest in een andere tijd – de tijd was inherent aan die manier. Hetgeen altijd waar moet zijn geweest met betrekking tot minnaars, ook al was dat pas nu zichtbaar geworden. De relaties tussen mensen zijn altijd onderworpen aan hun respectieve relaties met de tijd, met wat er gebeurt... Hoe dwingender de liefde, hoe dieper de wissel die zij trekt op menselijke wezens, tot zij alles wat hen ooit heeft gemaakt tot wat zij zijn aan zich getrokken heeft, en, wat zichzelf, puttend uit datgene waarmee zij zich voedt, is...'

Door het lineaire verloop van de geschiedenis te doorbreken verwoest de oorlog niet alleen de materiële werkelijkheid, maar stelt ook de eraan ten grondslag liggende samenhangsideologie ter discussie. Omdat de geschiedenis geschreven wordt vanuit dezelfde behoefte aan betekenisvolle integratie als elke andere vorm van verhalen, legt de oorlog de tegenstrijdigheden bloot die in de wederzijds afhankelijke operaties van mythische en historische tijd besloten liggen. De teloorgang van de Wet, het organisatieprincipe van de symbolische orde, betekent dat zowel historische als mythische begrippen moeten worden herzien. Dat het brandpunt van de tekst wordt gevormd door de mythe van de (heteroseksuele) liefde bevestigt de centrale plaats van het sekseverschil zowel in de plot van de roman als in de historische tekst. HD problematiseert de seksebepaaldheid van 'het verhalen' op verschillende, elkaar doorsnijdende niveaus.

Als 'werktuig van haar eeuw' wordt Stella Rodney gedwongen haar aansprakelijkheid onder ogen te zien als vrouwelijk subject in een 'echte wereld' waarvan de (mannelijke) plot haar tevens heeft gemaakt tot wat zij is (p. 25). Op het eerste gezicht lijkt de roman het mythische plot-model te volgen, of beter, zich te houden aan het patroon dat als de moderne variant van deze plot-structuur wordt gezien, de zogenaamde 'bewustwordingsroman'. Stella's queeste begint wanneer ene Harrison zich bij haar aandient, zich bekend maakt als contraspion en Robert Kelway ervan beschuldigt voor de Duitsers te spioneren. Harrison belooft deze informatie voor zich te houden op voorwaarde dat Stella hem als minnaar zal nemen. Dit voorstel wijst ons onmiddellijk op de complicaties die de werking van sekse in tekst met zich meebrengt zodra het subject van het verhaal niet een man maar een vrouw is. We hebben hier te maken met een vrouwelijke hoofdpersoon wier zoektocht naar zichzelf de motor van het verhaal vertegenwoordigt. Genre-conventies zouden ons doen verwachten dat de roman zal eindigen met een soort resolutie in de vorm van Stella's 'bewustwording'. Immers, zoals Jonathan Culler heeft betoogd, de 'hermeneutische code' in klassiek-realistische teksten functioneert voornamelijk door middel van spanning of raadselachtigheid. Culler stelt dat 'wanneer we van het begin tot het eind door de tekst heen gaan, alles wat maar onvoldoende lijkt te worden uitgelegd, problemen opwerpt, of een verlangen de waarheid te kennen oproept, zouden kunnen onderbrengen onder deze categorie [raadselachtigheid]'. De cruciale functie van het moment van onthulling in een dergelijk verhaalverloop wordt nog eens versterkt doordat Stella's zoektocht wordt geplaatst binnen een spionage-plot. Al is het verlangen tot weten de 'structurende kracht' in haar psycholo-

gische ontwikkeling, de 'hermeneutische code' wordt tegelijkertijd in de war geschopt doordat Stella wordt meegesleurd in een raam-plot waarin niet zij maar twee *mannelijke* personages de rol van handelend subject uitoefenen. In plaats van het verhaal 'te leiden naar een onafwendbaar *slot* dat tegelijkertijd het *ontsluitingsmoment* is, de oplossing van het raadsel door herstel van orde', maakt de verdeling van sekse-rollen in HD de oplossing van zowel Stella's queeste als van het spionage-plot onmogelijk. Dat de 'hermeneutische code' op zo'n manier gedwarsboomd wordt is geen toevalligheid. De tekst bedient zich immers op nadrukkelijke wijze van twee andere vertel-strategieën die kenmerkend zijn voor het klassieke sociaal-realisme, te weten '*illusionisme*' en een '*hiërarchische vertoogopbouw*' (Belsey, p. 70). Het feit dat beide verhalen onopgelost eindigen vertegenwoordigt een opzettelijk subversieve daad. Door de oplossing van het mannelijke plot irrelevant te verklaren, richt de tekst de aandacht op de tweeledige rol van de vrouwelijke hoofdpersoon in de mythe van de mannelijkheid: in deze plot-structuur is zij zowel subject als object.

Harrisons snode plan vloeit voort uit mannelijk verlangen. Zoals we al hebben gezien, construeert de doorgang van het mythische subject naar zijn mannelijkheid de Vrouw in haar rol als topos van obstakel of object. De queeste naar (zelf)kennis, die zowel in de tekst van de roman als in die van de geschiedenis is ingeschreven, laat zien dat de symbolische orde, berustend op de Zelf/Ander-oppositie, een eenheidseconomie is. Het 'hom(m)oseksuele systeem', om Luce Irigaray aan te halen, vertaalt de functie van de Vrouw als Ander tot de status van vrouwen als voorwerp van (symbolische) uitwisseling tussen mannen. In maatschappelijke termen is het juist de beperkte toegang van vrouwen tot kennis en macht die de bestaande orde in stand houdt. In HD worden dominante sekse-ideologieën zowel heringeschreven als ondermijnd. Ondanks haar tegenzin wordt Stella meegesleept in Harrisons plot, zodat zij, terwijl ze enerzijds het subject blijft van de narratieve queeste, anderzijds wordt gemaakt tot object van het mannelijke ruilsysteem. Door haar in deze tegenstrijdige functies te positioneren slaagt de tekst erin het mannelijk verlangen zowel te bevestigen als te saboteren. Hoewel het verlangen uiteindelijk wordt gefrustreerd doordat ons een sluitend einde wordt onthouden, impliceert het discursieve karakter van subjectiviteit dat Stella's zoektocht onvermijdelijk deel uitmaakt van de 'hom(m)oseksuele economie' waaraan de mannelijke personages hun macht ontnemen.

Stellingen

Het feit dat Hermione Lee en Victoria Glendinning het noodzakelijk achten herhaaldelijk te impliceren dan wel met nadruk te verklaren dat Elizabeth Bowen niet lesbisch was, wijst op de hetero-seksistische basis van zowel de hedendaagse literair-kritische als de maatschappelijke praktijk.

Bij de (re)constructie van de auteursfiguur door de individuele lezer/es spelen sekseverschillen een centrale, zometer overwegende rol.

Wanneer Elizabeth Bowen een personage zich achter de schrijfmachine laat zetten 'to see (...) what it was about to tell her', geeft zij uitdrukking aan een gevoel dat door menig schrijfster/ver van een proefschrift gedeeld wordt.

De omstandigheid dat het merendeel der vrouwen in westerse culturen een heteroseksuele objectkeuze maakt dient vooral te worden toegeschreven aan de psychische effecten van dominante geslachts- en seksevertogen.

Marianne Braun

De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis

Op 10 april 1992 promoveerde Marianne Braun aan de Universiteit van Amsterdam in de politieke en sociaal-culturele wetenschappen. In haar proefschrift, uitgegeven bij Het Spinhuis te Amsterdam, 'herschrijft' zij de Nederlandse politieke en sociale geschiedenis van de periode 1870-1922 door een antwoord te geven op de volgende reeks onderzoeksvragen. Wat waren de rechtsgevolgen van de huwelijkswetgeving van 1838 en hoe belangrijk waren die voor de toenmalige Nederlandse rechtsorde? Met welke inzet en machtsmiddelen werd het feministische protest tegen de huwelijkswetgeving gevoerd? En tenslotte: wat was de politieke reikwijdte van dit verzet en van de reacties daarop in de formele politieke sfeer? Heeft het feminisme invloed gehad op de politieke 'uitdrukking' van enkele toenmalige, brandende maatschappelijke conflicten en op de politieke uitkomsten daarvan? Heeft het met andere woorden met zijn eigen dynamiek het raderwerk van de rechtsorde kunnen veranderen? De onderstaande fragmenten komen uit de conclusies.

In het laatste kwart van de vorige eeuw ontbrandde een politieke strijd om rechtvaardiger sociale verhoudingen. Nieuwe politieke groeperingen wilden de bestaande rechtsorde veranderen. Ze meenden dat de staat de plicht had het recht aan te passen aan de veranderde maatschappelijke werkelijkheid. De 'zwakken' zouden door nieuwe wetgeving beschermd moeten worden tegen de schaduwzijden van het vrije spel van maatschappelijke krachten.

De vrouwen van de eerste feministische golf meldden zich in het debat aan als woordvoersters van de vrouwelijke helft van de bevolking. Ze betoog-

den in alle toonaarden dat het bestaande recht ten aanzien van de vrouw even onrechtvaardig als onhoudbaar was. Maar ze deden meer. Ze 'organiseerden' in de loop van de tijd het levende bewijs dat de maatschappelijke verhoudingen inderdaad gewijzigd waren. De vrouwenbeweging voerde in haar gehele optreden de vrouw ten tonele als een ontwikkeld en bekwaam, verantwoordelijk en mondig wezen, tegen het geschreven en ongeschreven recht in.

De inzet van het feminisme was de erkenning van de vrouw als volwaardig mens en burgeres. In hun strijd voor haar ontvoogding stuitten feministen op de rechtsgevolgen van het wettelijk huwelijk die zich tot ver buiten de 'privé-sfeer' uitstrekten. Zij zagen dat gehuwde vrouwen helemaal niet in een vrij spel van maatschappelijke krachten leefden, maar het object waren van een rigoureuus gereguleerd staatsingrijpen. De over hen toegekende maritale macht van de man bond hen thuis en in het rechtsverkeer op vele fronten met handen en voeten. Ook zagen ze dat, op grond van het aldus vastgelegde huwelijk als norm, alle vrouwen in hun maatschappelijk en politiek bestaan werden gedepriveerd.

En tenslotte zagen ze nog iets anders, waarvan de ongerijmdheid hun ijsselijk voorkwam. In de idee van het huwelijk als norm voor de vrouw bleek de opvatting verscholen dat zij slechts 'volkomen mensch' werd door zich aan een man te 'geven'. Dat was één. De prijs van de – wettige – liefde was voor haar, dat ze een groot deel van haar burgerlijke vrijheid verloor. Dat was twee. Zij kon het dus tot volkomen vrouw brengen door onvolwaardig burger te worden.

Bij vrouwen die niet aan deze norm voldeden lag het andersom. Ongehuwde vrouwen vormden een restgroep van onvolkomen vrouwen, doordat zij de liefde hadden 'gemist'. Maar bij de gratie van hun onvolkomen zijn, van het gegeven dat er geen man wettelijk aan hen was verbonden, hadden zij het formele recht zichzelf te beschermen, net als de andere sekse dat in beginsel in het burgerlijk recht was toegekend. Ze konden dat zo houden door onvolkomen vrouw te blijven.

Er was maar één conclusie te trekken uit dit, naar feministisch rechtsgevoel, akelige samenstel van rechtens gepleegde aanslagen op de vrouwelijke waardigheid. Er moest afscheid worden genomen van de letter van het bestaande huwelijksrecht en het op de geest daarvan geschoeide huwelijk als norm voor de vrouw. Dat zou niet alleen de negatieve gevolgen van de tweedeling in vrouwelijke burgerlijke staat opheffen maar ook seksegelijkheid brengen. Hoewel de actievoersters tot de zwakke sekse behoorden, en als zij getrouwd waren tot de nog zwakkere *personae miserabiles*, bleken ze nog heel wat machtsmiddelen te bezitten om hun eisen voor een nieuwe rechtsorde kracht bij te zetten.

Allereerst deden zij, zoals 'verworpenen der aarde' vroeg of laat doen, eenvoudigweg ongevraagd hun mond open. Ze konden daarbij gebruik maken van de ook voor hen geldende politieke verworvenheden van de nieuwe tijd: het recht op vrije meningsuiting, het recht van vereniging en vergadering en het recht van petitie. Het zijn de wettelijke instrumenten voor politieke protestbe-

wegingen om aanhang te kunnen verwerven en tot machtsontplooiing te komen. Hun kritiek op het huwelijksrecht was zowel 'rationeel' als 'moreel' van aard. Als logisch redeneertalent beschouwd kan worden als een politiek machtsmiddel, hadden ze ook dat in huis. In hun feministische tegenspraak toonden ze zich ware meesteressen in het blootleggen van de tegenstrijdigheden in het onderscheid tussen de seksen enerzijds en tussen gehuwde en ongehuwde vrouwen anderzijds. Een beroep op morele normen kan eveneens een middel zijn om macht te ontplooien. De macht van het woord op dit punt, tot in romans toe, had een politiek mobiliserende werking, zowel buiten als in het parlement.

De eerste feministische golf was een optelsom van allerlei verenigingen en individuen. Van 'doorholsters' als de om gelijke rechten vragende vrije vrouwen van Wilhelmina Drucker tot de 'echt vrouwelijke', slechts om 'recht' vragende protestants-christelijke Bond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn. Ze bestond uit partijloze, liberaal georiënteerde, sociaal-democratisch georiënteerde en christelijke vrouwen.

De vrouwen die zich georganiseerd hadden in de SDAP zijn moeilijker te plaatsen. Ze lieten het partijbelang onmiskenbaar prevaleren boven het seksebelang. Maar in de loop van de tijd waren ze toch ter plaatse om de confessionelen en liberalen en, zij het intern, ook hun eigen partij te confronteren met het vrouwenbelang. Dat zij dit deden met dezelfde argumenten van de 'burgerlijke' vrouwenbeweging, is de ironie van de geschiedenis van de sociaal-democratie.

De rijk gemêleerde vrouwenbeweging was net zo verdeeld als dat ze één was in haar wraking van het huwelijksrecht als belemmering voor het volkomen burgerschap van vrouwen. Die verdeeldheid maakte de feministische tegenspraak alleen maar sterker, politiek interessanter en veelomvattender. Ook christelijke vrouwen bleken, als het om de rechten van de vrouw en burger ging, 'moderner' te kunnen zijn dan de moderne levensbeschouwing ter linkerzijde.

In de geschiedschrijving van de wording van de Nederlandse democratische en sociale rechtsstaat is aan de strijd tussen de drie bekende politieke '-ismes' om de sociale kwestie en het kiesrecht een historische betekenis toegekend. Het belang van het eerste boek van het Burgerlijk Wetboek voor deze kwesties, en dus ook de politieke reikwijdte van het feministische protest daartegen, is daarbij over het hoofd gezien. Maar het feminisme heeft, als vierde '-isme' in het politieke krachtenveld, de uitkomst van die strijd mede bepaald. In deze 'overgangstijd van liefdadigheid naar het onweersprekelijke recht' hebben de vrouwen van de eerste feministische golf een essentiële bijdrage geleverd aan de vernieuwing van de Nederlandse rechtsorde.

De geschiedschrijving zoals die in deze studie is bekritiseerd, is géén verleden tijd. Wie een halve eeuw staatkundige vormgeving in Nederland interpreteert en evalueert vanuit de specifieke invalshoek van 'vrouwenstudies', moet constateren dat men het in de politieke geschiedschrijving van de periode 1870-1922

nog steeds voor elkaar krijgt de vrouwelijke helft van de bevolking niet te zien staan. Valt de geschiedenis van die halve eeuw in twee, seksspecifieke verhalen uiteen, hier wordt alleen het ene verhaal verteld. In de beschrijving van de sociale kwestie en de politieke strijd daarover gaat het alleen over mannen en 'arbeidersgezinnen'. En wat betreft de kiesrecht kwestie: in het beste geval wordt, ná de beschouwingen over de ontwikkelingen in 'de' kiesrechtstrijd en de betekenis daarvan, het vrouwenkiesrecht als apart, wormvormig aanhangsel besproken of genoemd.

Moeten we, gezien de onmacht om de vrouwelijke factor te integreren in de politieke en sociale geschiedenis, de 'algemene' vaderlandse geschiedenis toch maar gewoon 'mannengeschiedenis' gaan noemen?

De conclusie dringt zich in elk geval op, dat alleen 'vrouwengeschiedenis' de bronnen van het andere seksspecifieke verhaal kan ontsluiten. De beperkte benadering die in deze term zelf besloten ligt, is misleidend. Vrouwengeschiedenis gaat in het geheel niet alleen over vrouwen, als uitzondering op, of interessante variatie van, het algemene historische beeld. Het is een 'specialisme' van de geschiedbeoefening, dat de mogelijkheid biedt afscheid te nemen van het 'mensen en vrouwen'-model van de mannengeschiedenis. Dit, zonder daarbij te vervallen in de omgekeerde wereld van een 'mensen en mannen'-model, hoe aardig dat ook even, bij wijze van feministische wraak, zou zijn.

In die kwaliteit heeft vrouwengeschiedenis het vermogen de twee verhalen tot een integraal geheel te maken, dat méér en anders is dan de som der delen.

Stellingen:

Voor democratische beginselvastheid in de kiesrechtstrijd moet men het zoeken bij de feministische critici van het huwelijksrecht; de toenmalige vrouwenbeweging trad als eerste politieke stroming op voor individueel, hoofdelijk kiesrecht.

Het kwasi-geleerde gepraat van falende politici over dat het gezin – samen met andere verzuilde maatschappelijke verbanden als kerken en speeltuinverenigingen – is verdwenen of uit elkaar gevallen, is kwetsend voor moeders.

Er is slechts een raadsel dat nog raadselachtiger is dan het 'eeuwige raadsel vrouw': het raadsel man.

Verslagen van bijeenkomsten

Marrie Bekker

*Prenatale diagnostiek en
erfelijkheidsonderzoek*

Verslag van een symposium van de Dutch
Foundation of Women and Health
Research

Utrecht, 24 oktober 1991

In nummer 47 van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* is uitvoerig aandacht besteed aan moderne reproductietechnologieën en hun implicaties voor vrouwen. Verschillende auteurs die aan dit nummer een bijdrage leverden, waren ook vertegenwoordigd op een interessante en belangwekkende studiedag over prenatale diagnostiek, georganiseerd door de recentelijk opgerichte Dutch Foundation of Women and Health Research. Een van hen, Dymphie van Berkel, voorzitter van het symposium, commentarieerde in haar openingswoord opnieuw de twee extreme feministische posities die kunnen worden ingenomen ten aanzien van technologische ontwikkelingen op dit gebied. Enerzijds kan het standpunt dat vrouwen zelf goed weten wat ze willen, leiden tot een kritiekloze voortgang van de technologie. Anderzijds impliceert de stellingname dat 'wij feministes' wel weten wat goed is voor vrouwen – vaak een stellingname tegen de technologische ontwikkelingen – gemakkelijk een respectloze betutteling. Van Berkel opteerde voor een tussenoplossing, namelijk per techniek en per geval nagaan welke techniek op welk moment eventueel wenselijk is. Verder bracht zij onder de aandacht hoezeer prenataal onderzoek een nieuwe bron van schuld- en angstgevoelens kan vormen, zowel wanneer het wél als wanneer het niet wordt verricht. Zij illustreerde dit met termen die onder invloed van de ontwikkelingen binnen dit onderzoek in zwang zijn geraakt zoals 'prenatal bonding' en 'echo-bonding'

(de ontwikkeling van contact vóór de geboorte van het kind), en zelfs: '(prenatale) verwaarlozing en mishandeling'.

In de eerste lezing deed psychologe Petra Frets verslag van haar studie naar het beslissingsproces dat zich voltrekt na erfelijkheidsonderzoek. Dergelijk onderzoek vindt dus plaats vóór een eventuele risicovolle zwangerschap, met als doel om de beslissing wel of geen kind geïnformeerd te kunnen nemen. De vrij rationele stappen die in de beslis-kunde worden beschreven, waren door Frets niet teruggevonden. Het beslissingsproces bleek 'ongestructureerd' te verlopen, en in de uiteindelijke beslissing gaf niet de kans op een aandoening de doorslag, maar de sterkte van de kinderwens. Klaartje Wakker, coreferente, vond het jammer dat Frets in het onderzoek geen onderscheid had gemaakt tussen de rol van de vrouw en die van de man. Zo bleef bijvoorbeeld buiten beschouwing wie van beiden het grootste aandeel in de beslissing heeft. Ook miste ze aandacht voor de maatschappelijke context waarbinnen de beslissing wordt genomen. Welke rol spelen bijvoorbeeld de bezuinigingen in de zorg voor gehandicapten? Gynaecologe Gunilla Kleiverda, die ook optrad als co-referente, bracht naar voren dat het retrospectieve karakter van Frets' onderzoek de resultaten daarvan beïnvloed zou kunnen hebben. Daarnaast besprak ze, op basis van haar praktijkervaring, een aantal redenen tot bezorgdheid over de ontwikkelingen in de prenatale diagnostiek. Ze signaleerde dat onder invloed van de zich steeds verder ontwikkelende technologie steeds meer mensen een 'kind op bestelling' wensen; het kind moet geboren worden op het moment dat de ouders dat wensen en de eigenschappen bezitten die de ouders het hadden toegedacht. Prenatale screening laat echter onverlet dat sprake kan zijn van onterechte geruststelling. Bovendien stelde Kleiverda de vraag wie eigenlijk precies gebaat is bij het 'vroege weten'. Rouwprocessen ten gevolge van abortus van door puncties geïdentificeerde mongooltjes zijn vergelijkbaar hevig met de rouw die volgt op het vroege sterven van baby's. Bovendien spelen schuldgevoelens een aanzienlijke rol. Tot slot wees Kleiverda op het risico dat ziektekostenverzekeraars gebruik kunnen gaan maken van het meer ingeburgerd raken van

prenatale diagnostiek; de mogelijkheid tot (prenatale) beschikbaarheid van bepaalde informatie kan verworven tot argument om extra kosten ten gevolge van een handicap niet langer te vergoeden.

Irma van der Ploeg, sociaal filosoof, kiest beleidsrapporten tot onderzoeksobject. In genoemd nummer van *TVV* wijst Van der Ploeg rond KID en IVF op het feit dat het vrouwelijk lichaam in deze rapporten tot medisch object wordt geconstrueerd, zelfs als oorspronkelijk van een disfunctie in het lichaam van de man sprake is. In haar lezing over prenataal onderzoek liet ze zien hoezeer de foetus in toenemende mate als 'patiënt' wordt beschreven en er een verschuiving van problemen plaatsvindt ten nadele van de vrouw. Een sprekend voorbeeld vormen beschrijvingen van behandelingsmogelijkheden van een hazelip bij het kind dan wel bij de ongeboren vrucht (dus bij de vrouw!): wordt bij de foetus, dus in het lichaam van de vrouw, een hazelip behandeld, dan ontstaan bij het (latere) kind geen littekens, terwijl een behandeling na de geboorte wél littekens oplevert. Aan de implicaties van dergelijke behandelingen voor de desbetreffende aanstaande moeder wordt echter geen aandacht besteed. Zo leiden de toenemende mogelijkheden tot onderzoek naar en behandeling van de ongeboren 'patiënt' tot een toename van de morele druk op zwangere vrouwen, die bovendien een grotere kans lopen op het ondergaan van operatieve ingrepen. Ook de coreferenten bij de lezing van Van der Ploeg, Eva Roelofsen en Inge Kamerbeek, brachten, vanuit dezelfde bezorgdheid over de positie van vrouwen, enkele vertooganalytische wetenswaardigheden naar voren. Zo wezen zij op het gebruik van termen als 'secundaire preventie' waarmee abortus wordt bedoeld (de patiënt wordt voorkomen!), 'geanticiperde beslissingsspijt' waarin doorklinkt hoezeer het vergrote aanbod tot meer verantwoordelijkheid en schuldgevoelens leidt, en zelfs de term 'intra-uterien transport', transport van de 'patiënt'-in-de-baarmoeder terwijl het hier in feite ging om het transport per helikopter van een zwangere vrouw van de ene stad in Nederland naar de andere wegens de dreiging van een vroeggeboorte. Zij lieten zien dat de keuzemogelijkheden weliswaar als verworvenheid en uiting van autonomie worden beschouwd, maar dat deze keuzes an-

derzijds voor een belangrijk gedeelte voortvloeien uit de interactie tussen technologische mogelijkheid en individu(en). Zo bleek uit hun eigen onderzoek dat bloedscreening, dat kan indiceren dat van een vergrote kans op een mongooltje sprake is, in geval van zo'n verhoogde kans bij het desbetreffende paar haast automatisch leidde tot de beslissing om een vruchtwaterpunctie te laten doen. Een dergelijke punctie gaf bij de uitslag 'mongooltje' weer vrijwel altijd aanleiding tot de beslissing 'abortus'; 'want waarom anders al dat vooronderzoek', was hierbij hun leidraad. Aan psychosociale aspecten werd bij dit proces echter weinig aandacht besteed.

Fransje van der Waals, huisarts en auteur van het boek *Wij willen een kind*, plaatste enkele relativerende opmerkingen bij de bezorgdheid omtrent de vlucht van de technologische ontwikkelingen. Zij wees op het historische verschijnsel dat *alle* technologie, zoals op medisch gebied de keizersnede, anesthesie enzovoort, aanvankelijk met veel scepsis werd begroet, ook dus die technologie waarmee na gewinning de nodige tevredenheid bestaat. Verder pleitte Van der Waals voor centra waar meerdere problemen op het gebied van anti-conceptie, infertiliteit en reproductie tegelijk zouden kunnen worden aangepakt. De eventuele verbanden tussen de verschillende problemen zouden daardoor gemakkelijker zichtbaar kunnen worden. Zij benadrukte dat naar oorzaken van infertiliteit bij mannen nog nauwelijks onderzoek is gedaan.

De discussie na afloop spitste zich toe op de wisselwerking tussen maatschappelijke processen en de ontwikkeling van technologie op dit gebied. Geconcludeerd werd dat technologische ontwikkeling zelf voor een deel opgevat kan worden als maatschappelijk proces. Zowel vóór het moment van een 'uitvinding' als daarna, wanneer voor een uitvinding toepassingsmogelijkheden worden ontwikkeld, is van beïnvloeding vanuit de samenleving sprake. Waakzaamheid en bijsturing vanuit feministische hoek in deze processen zijn geboden.

Christa Stevens en Odile Verhaar
 Verslag colloquium *Formes nouvelles de
 l'anti-féminisme contemporain*
 Parijs, 28 en 29 november 1991

In het Centre Georges Pompidou (Beaubourg) te Parijs werd op 28 en 29 november 1991 een tweedaags congres georganiseerd rond nieuwe vormen van hedendaags (postmodern) anti-feminisme, met als grote publiekstrekkingen Catherine Clément, Elisabeth de Fontenay, Elisabeth Badinter en Alain Finkielkraut.

Volgens *Le Monde* was er moed voor nodig om over het thema van het feminisme en zijn directe tegenhanger, het anti-feminisme, een congres te organiseren. En waarom was er moed voor nodig: 'Omdat de term feminisme verdoemd is, voor altijd, omdat het feminisme geluk en vooruitgang belooft, en omdat we weten waartoe dat leidt', zo haalde de krant instemmend een van de deelnemers aan. Het feminisme is minder dan ooit in de mode, vervolgt de krant, omdat het als 'historische beweging van sociale verandering' de prijs betaalt van de ineenstorting van de totalitaire systemen!

Hoewel men de analyse van *Le Monde*, dat er binnen het feminisme sprake is van totalitaire tendensen, natuurlijk ter discussie kan stellen, leek de congresorganisatie dezelfde mening toegedaan. Zo openden de filosofe Elisabeth de Fontenay en de filosofe, literatuurwetenschapster en schrijfster Danièle Sallenave met een aanval op de tendens om het moederschap tot norm te verheffen in de publieke sfeer. De Fontenay gebruikte het argument dat moederschap een organische metafoor is, en moraal en natuur van elkaar gescheiden dienen te zijn wil men niet terechtkomen in de valstrik van het totalitarisme. De scheiding tussen de publieke en de privé-sfeer, c.q. tussen moraal en natuur, diende volgens haar in ere gehouden te worden. Net als Fontenay fulmineerde ook Sallenave tegen de 'moederschapsplicht'; alsof mannen en kindloze vrouwen (zoals zijzelf) niet in staat zouden zijn tot 'liefde en openheid voor de ander' die het vernieuwd burgerschap naar moederschapsmodel vereist. Sallenave zag hierin een nieuwe vorm van (seksuele) intimidatie van de kant van vrouwen.

Met name differentiedenkers als Irigaray moesten het hierbij ontgelden. Het feit dat het moederschap steeds meer vertechnologiseerde (*la technoscience*) bracht volgens De Fontenay bovendien het gevaar van een 'techno-ethiek' met zich mee. Zij sloot af met een waarschuwing voor een 'despotisme van de baarmoeder' en een 'moraal van de buik'. Opmerkelijk was dat geen van beide sprekers naar relevante (vrouwenstudies-)discussies in het buitenland verwezen, hoe voor de hand liggend ook. Deze nationale oriëntatie die grensde aan een welhaast xenofobische eenkennigheid, zou typerend blijken te zijn voor de hele conferentie. Als er al aandacht besteed werd aan buitenlandse discussies, gebeurde dat alleen voor zover deze Frans georiënteerd waren, zoals vrouwenstudies in de Verenigde Staten bijvoorbeeld.

Een ander centraal thema was dan ook het *politically correct thinking* (PC) aan de Amerikaanse universiteiten; dit kwam in maar liefst drie lezingen aan bod. Hierin kwam de angst voor sterk normatief en in extremo totalitair denken het heftigst en meest ondubbelzinnig naar voren. Gaandeweg werd duidelijk dat de feministische 'tekst- oftewel ideologiekritiek' die hieronder geschaard werd, als exemplarisch voor vrouwenstudies in het algemeen werd beschouwd. In de hoedanigheid van *linguistic turn* moesten deze het zwaar ontgelden. De filosofe Jacqueline Lichtenstein, zelf werkzaam geweest aan een Amerikaanse universiteit, leverde als eerste felle kritiek op de Amerikaanse (feministische) receptie en interpretatie van Franse filosofen als Foucault, Derrida en Kristeva. Bij deze interpretatie kon zij zich niets voorstellen: iedereen wist toch dat deze 'fout' was en dat het hierbij ging om masculinistische filosofieën? Enige moeite de Amerikaanse interpretatie te begrijpen door haar in tijd en context te plaatsen, getroostte Lichtenstein zich niet. De reductie van vrouwenstudies tot tekstkritiek en haar arrogantie ten spijt, was haar kritiek echter interessant en het overdenken waard. De Amerikaanse vrouwenstudies typeerde ze als een *méthode de lecture*, en zij hekelde deze om haar 'theoristisch' en linguïstisch karakter: 'Le féminisme Américain est *sur* la langue et *est* de langue.' Zij vond de vrouwenstudies zoals zij die daar aan de universiteit had leren kennen 'absurd'. Ook om-

dat deze de literatuur als een verdachte in de beklagenbank zet en deze 'haar waarheid wil laten bekennen'. Bovendien werden, aldus Lichtenstein, alleen maar vragen gesteld waar men het antwoord reeds op weet. Deze 'juridisering' van vrouwenstudies zou te wijten zijn aan de misvatting om taal te beschouwen als directe expressie van 'het ware zeggen', van de ideeën van de geest. Het is deze 'politiek van de transparantie', die volgens haar de basis vormt voor het *politically correct thinking*.

De felle kritiek op dit type vrouwenstudies kan overigens direct in verband worden gebracht met een aversie tegen het constructivisme, die bij de spreeksters vrij algemeen bleek. Opmerkelijk is dat deze van origine Franse theorievorming inmiddels in het land zelf verguisd lijkt, zij het lang niet altijd met de sterkste argumenten. Uit de uitspraken van Badinter maar ook uit De Fontenays verwerping van het idee van 'zovele seksen' (in plaats van twee) met het argument 'dat we anders niet meer weten waar we aan toe zijn', bleek dat deze aversie minstens even politiek-pragmatisch als theoretisch geïnspireerd is (hetgeen misschien geen wonder mag heten gezien de marginalisering van het feminisme in het Franse sociale en politieke leven).

Langzamerhand werd het vermoeden bevestigd dat het nieuwe postmoderne anti-feminisme dat zorgen baarde – zij het meer bij de organisatoren en spreeksters dan bij het publiek – paradoxaal genoeg vooral het *feministische* anti-feminisme was. Wat dat betreft was de filosofe Françoise Collin met haar exposé getiteld 'Le philosophe travesti ou le féminin sans femmes', een vreemde eend in de bijt. Het anti-feminisme van de filosofie (tot op heden) achtte zij evident en flagrant. Haar stelling was dat de hedendaagse Franse filosofie een gemaskeerd anti-feminisme was, een 'feminisme in travestie'. Over het project van Derrida en de zijnen zei ze: 'Het is *la pensée homme* die vrouwelijk is geworden, maar met verwijdering van vrouwen.' Als voorbeeld noemde zij Derrida, die zichzelf een 'bijna-vrouw' noemt. Collin hekelde het selectieve en opportunistische karakter van dit project: 'voor zover vrouwen goed zijn, ben ik vrouw'. 'Een toekomst van vrouwen, een "vrouwelijke toekomst" kan zich nu dus ook voltrekken zonder vrouwen', zo concludeerde Collin cynisch, die in feite de ar-

gumenten leverde voor het 'afwijzen' van het gedachtengoed van filosofen als Derrida c.s. voor feministische doeleinden, zoals nogal gratis door Lichtenstein was bepleit.

De eenzijdige en dubieuze aandacht van de organisatie voor feministische vormen van anti-feminisme, werd meer dan duidelijk gemaakt in de persoon van de filosoof Alain Finkielkraut, die – nota bene als enige mannelijke spreker – de conferentie mocht afsluiten. Wat een aanval werd op wat hij het 'feministisch seksisme' noemde, begon als een cultuurfilosofische beschouwing over 'onze postmoderne cultuur' in wel zeer algemene en retorische termen. Hij had het over het kwaad van het hedendaags individualisme (door hem synoniem gesteld met narcisme en egoïsme), over 'de hypermoderne wereld waar alle culturen op de markt zijn' en waar het bijbehorend relativisme maakt 'dat die alle evenveel waard zijn' (waar 'Madonna en Mozart even gewaardeerd zijn'), en waar 'het narcisme van de kleine verschillen heerst'. Hij verdedigde het moderne, rationele denken tegen de postmoderne feministische kritiek die, volgens hem ten onrechte, daar het masculinisme in zocht. 'Deze minachting voor de beheersing', zoals hij deze kritiek omschreef, vond hij even ridicul als gevaarlijk. Nadat een vrouw uit de zaal hem luidkeels tot de orde geroepen had met de kreet 'Et les femmes!', richtte zijn kritiek zich specifiek op de postmoderne literatuurkritiek, waarmee vrouwenstudies opnieuw gereduceerd werd tot een literatuurbenadering. Met de literatuur hadden feministen een verkeerd doelwit gekozen, zo meende hij. Hij bepleitte de soevereiniteit van de literatuur tegen het totalitarisme, met het argument dat ons '*face à la barbarie* alleen de literatuur rest'. 'Feministen zoeken alleen bevestiging, en de literatuur die hun (politieke) waardering verdient is slechte literatuur', zo meende hij. Zijn stelling dat er geen vrouwelijke auteurs deel uitmaken van de canon, hetgeen hij logisch verklaarde uit het feit dat zij een achterstand op mannen hadden (zij hebben immers geen *room of their own*), ging tenslotte ten onder in het luid geloei van de zaal. En zo vond deze gepassioneerde conferentie met dit uiterst controversiële exposé haar einde in een complete chaos.

De welhaast totale vereenzelviging van nieuwe, postmoderne vormen van anti-feminisme met feministisch (lees: totalitair) denken, is behalve verbaazingwekkend ook zeer misplaatst. En des te meer in de Franse context waar het feminisme nauwelijks een voet aan de grond heeft gekregen in het sociale, wetenschappelijke en politieke leven en waar een anti-feministische houding *bon ton* is. Met Badinter en De Fontenay is kennelijk een nieuwe generatie no-nonsense feministen opgestaan, relatieve buitenstaanders, die zich met voorbijgaan van de 'historische (differentie-)feministen' opwerpen als de verdedigers van het moderne erfgoed van de Verlichting. Daarbij hebben zij het slechte gezelschap gezocht van andere no-nonsense filosofen zoals de modieuze Finkielkraut, wiens holle retoriek het gebrek aan precisie moet verhullen. Wil vrouwenstudies Frankrijk zoals hier gepresenteerd voor ons ook nog op andere wijze interessant zijn dan als fenomeen en anti-reactie, dan zal zij niet alleen *rücksichtslos* met haar verleden moeten afrekenen, maar het ook in haar – op zichzelf interessante – kritiek moeten 'verwerken'. Wellicht dat Franse vrouwenstudies onder die voorwaarde inspirerend kan zijn voor vrouwenstudies in Nederland. Niet alleen wat betreft vrouwenstudies als interdisciplinair terrein, waar de constructivistische benadering inmiddels aan vernieuwing toe is, maar ook voor vrouwenstudies in haar discipline-gerichte variant die zich in Nederland lijkt te ontwikkelen.

Irma van der Ploeg en Monique Stavenuiter

Het sekse/gender-onderscheid op de helling?

Verslag van de studiedag *Sekse in*

Veelvoud. Vrouwen, vrouwelijkheid en de biologische wetenschappen,

georganiseerd door de sectie vrouwenstudies in de

natuurwetenschappen, RUU

Utrecht, 1 april 1992

Het denken in de polariteit sekse en gender, het natuurlijke en het sociale verschil tussen vrouwen en mannen, is afkomstig uit de antropologie en werd al snel overgenomen door feministische onderzoeksters in andere sociaal-wetenschappelijke disciplines. Deze onderzoeksters gebruikten het sekse/gender-onderscheid om biologisch-deterministische verklaringen van sekseverschillen te ontzenuwen. Zolang vrouwenstudies sociale wetenschappen en letteren zich op dit sekse/gender-onderscheid baseerden, leek voor vrouwenstudies biologie maar weinig manoeuvreerruimte over te blijven. Het onderzoeksobject van hun discipline bleef door de impliciete gelijkstelling van 'biologie' aan 'het lichaam' immers gevangen in a-historiciteit en 'harde' materialiteit. Dit maakte het voor feministische biologen moeilijk om aansluiting te vinden bij vrouwenstudies van andere disciplines.

Met het constructivisme lijken feministische biologen echter een onderzoeksperspectief te hebben gevonden, waarmee zij niet alleen voor zichzelf de nodige ruimte herwonnen hebben, maar tevens een uitwisseling met de 'gender-specialisten' mogelijk hebben gemaakt. Een mooie demonstratie hiervan was de studiedag 'Sekse in Veelvoud', waarop in verscheidene, kwalitatief goede lezingen de door de gender-specialisten gebezigde notie van 'de biologie' op verschillende manieren ondergraven werd. Op deze studiedag werden vragen aan de orde gesteld welke betekenissen de bio-medische wetenschappen aan sekse en sekseverschillen hebben gegeven, hoe deze betekenissen tot stand komen en of het uiteindelijk mogelijk en wenselijk is om gender als analytische categorie af te schaffen. Dergelijke vragen zijn tekenend voor de verschui-

ving binnen bèta-vrouwenstudies, waarin niet langer primair gezocht wordt naar verklaringen voor sekseverschillen, of de 'male bias' in natuurwetenschappelijk onderzoek.

Illustratief voor deze nieuwe benadering was de presentie van Ineke van Wingerden, die verslag deed van haar analyse van het osteoporose-debat. Voor osteoporose (botafbraak) bestaan al een halve eeuw twee verschillende verklaringsmodellen: de een in termen van calciumtekort en de ander in termen van veranderingen in de hormoonhuishouding. Deze controverse is nog altijd niet beslecht, waardoor er twee verschillende vrouwenlichamen naast elkaar zijn komen te staan: het zogenaamde 'minerale' en het 'hormonale' lichaam. Deze constructies bestaan niet alleen op conceptueel niveau, maar hebben bovendien geleid tot twee zeer verschillende therapeutische praktijken. In het ene geval wordt een extra glas melk voorgeschreven, in het andere geval een hormoonkuur. Van Wingerden vroeg zich vervolgens af of, nu blijkt dat ook het 'biologische' vrouwenlicham geconstueerd is, het sekse/gender-onderscheid kan verdwijnen. Het antwoord op deze, zowel in het kader van de studiedag als het bredere sekse/gender-debat, belangrijke vraag, liet zij helaas achterwege.

Rosi Braidotti bood in haar bijdrage een breed historisch perspectief op vertogen over het lichaam. Zij schetste een geschiedenis van 'monsters' (hedendaags gedefinieerd: mensen met aangeboren misvormingen) van de oudheid tot en met de moderne, wetenschappelijke tijd. Representaties van monsterlijke lichamen zijn, aldus Braidotti, verbonden met die van vrouwenlichamen, omdat beide tegenover normaliteit geplaatst worden. Bovendien is er een verband omdat ideeën over het ontstaan van monsters gerelateerd zijn aan theorieën over vrouwenlichamen. Zo werden monsters in de periode voor het ontstaan van de moderne bio-wetenschappen gezien als indrukwekkende en tegelijk beangstigende bewijzen van de verbeeldingsmacht van de moeder. De geboorte van monsters zou veroorzaakt worden door ervaringen, gedachten of dromen van de moeder tijdens de zwangerschap. In de moderne periode worden monsters nog slechts als te elimineren probleem ('therapeutische abortus') gezien. Deze overgang wordt gemarkeerd door de

intrede van de anatomie, en vormt volgens Braidotti het moment waarop het geweld zijn intrede doet: refererend aan de psychoanalyse van Irigaray noemt zij het openen van het lichaam voor de medische blik 'masculien sadisme en voyeurisme'.

Een dergelijke veroordeling van de 'bio-wetenschappen' als geheel bleef achterwege in het verhaal van Marianne van de Wijngaard, die juist aandacht besteedde aan de bijdrage van feministische onderzoeksters aan de biologische constructie van sekseverschillen. Zij beschreef de lotgevallen van de zogenaamde organisatietheorie, de theorie die prenatale blootstelling aan hormonen aanwijst als oorzaak van het ontstaan van vrouwelijke of mannelijke hersenen, en derhalve van vrouwelijk of mannelijk gedrag. Opvallend was echter hoe Van de Wijngaard in de loop van haar verhaal van niveau wisselde. In plaats van de door haar aangekondigde 'overstijging van de sekse/gender-natuur/cultuur-dichotomieën' raakte ze, door de inhoud van haar casus, juist verzeild in het 'nature/nurture'-debat. Daardoor bleek 'het overstijgen van de dichotomieën' aan het einde van haar verhaal neer te komen op een weinig opwindende aanvulling op het verklaringsschema voor het ontstaan van sekseverschillen: naast sociale ('omgevings-') en biologische ('lichamelijke') factoren zou 'gedrag' als derde factor ons van de dichotomieën kunnen bevrijden. Hiermee wordt in feite de hele winst van een constructivistisch perspectief, waarmee juist de gelijkstelling van 'de biologie' aan 'het (onveranderlijke) lichaam' ontzenuwd wordt, weer ongedaan gemaakt!

De verhalen van de andere sprekers (Nelly Oudshoorn, Annemarie Mol en Christien Brouwer) vormden ook mooie illustraties van de wijze waarop een constructivistische aanpak kan bijdragen aan de naturalisering en historisering van biologische sekse. De standpunten van deze sprekers zijn al eerder in dit tijdschrift aan de orde gekomen.

Wat wij op deze interessante dag misten, was een expliciete behandeling van een van de centrale vragen, namelijk wat we nu met het sekse/gender-onderscheid aan moeten. Zou een plenaire discussie over deze voor de hele discipline vrouwenstudies actueel geworden vraag niet interessant geweest zijn, of gaat het wellicht al om een retorische

vraag. Tot slot nog een vraag van deze twee belangstellende buitenstaanders: moeten wij concluderen dat vrouwenstudies biologie identiek geworden is aan wetenschapsonderzoek van de biologie, of heeft vrouwenstudies ook een taak in de productie van biologische kennis?

Recensies

Marion de Zanger

Fehler Fallen Kunst. Zur Wahrnehmung und Re/Produktion bei Unica Zürn

Sabine Scholl

Athenäum Monografien,

Literaturwissenschaft Band 97

Frankfurt am Main (Hain) 1990

282 blz., f 78,20

De schrijfster en beeldend kunstenaar Unica Zürn (1916-1970) is momenteel in feministische kringen een fenomeen. Velen hebben het in het Nederlands vertaalde *Der Mann im Jasmin, Eindrücke aus einer Geisteskrankheit* of andere autobiografisch getinte teksten gelezen en (pen)tekeningen in reproductie gezien. Sommigen zijn zelfs begonnen te experimenteren met de anagrammen-techniek die Zürn zo fanatiek had beoefend. Deze enthousiaste ontvangst kenmerkt zich niet alleen door een bewondering voor Zürns literaire kwaliteiten, maar ook door een betrokkenheid met de tragische kanten van haar leven, met Zürns waanzin en zelfmoord. Unica Zürn lijkt een (hedendaags?) vrouwendilemma te personifiëren: hoe als vrouw binnen een fallocratische maatschappij intellectueel en kunstzinnig tot eigenzinnige en indrukwekkende resultaten te komen, zonder psychisch in de knel te raken?

Deze grote belangstelling in Nederland is vanaf het eind van de jaren zeventig gevoed door de feministische literaire activiteiten in Berlijn en Wenen, met name van uitgeverij Lilith. Uit deze hoek komt nu ook de eerst gepubliceerde monografie over het leven en het werk van Unica Zürn. De auteur, Sabine Scholl, is een bekende van de oprichters van Lilith Verlag en heeft voor de uitgeverij Brinkmann en Bose het eerste deel van het verzameld werk van Unica Zürn, de band met Zürns

anagrammen, verzorgd en van een nawoord voorzien. *Fehler Fallen Kunst* is echter een merkwaardige monografie. Sabine Scholl wil namelijk vooral het enthousiasme voor het leven en werk van Unica Zürn temperen. Haar betoog kan worden samengevat met de woorden: Hüte dich! Binnen de genoemde feministische kringen in het Duitstalig gebied is dit een nieuw geluid. De monografie van Scholl markeert dan ook een ommekeer in de ontvangst van Zürns werk. De euforie is omgeslagen in deceptie.

In *Fehler Fallen Kunst* is een verzorgde bio- en bibliografie te vinden. De literatuurlijst bevat naast historische bronnen en de noodzakelijke literair-wetenschappelijke, psychoanalytische en psychiatrische literatuur, vele titels van theoretische en filosofisch-kritische auteurs als Jacques Derrida, Julia Kristeva, Jean Starobinski, Gilles Deleuze, Leo Navratil en de minder bekende Eva Meyer.

De doelstelling van de monografie omschrijft Scholl als volgt:

‘Het onderzoek moest niet beperkt blijven tot de beschrijving van een klinisch-pathologisch fenomeen in vergelijking met de moderne literatuur, maar het moest de gebeurtenis ook sociaal- en cultuurhistorisch in aanmerking nemen. Daarvoor was het noodzakelijk de figuur Unica Zürn als buitenstaander, krankzinnige en kunstenaar onder spanning en in botsing met de haar omgevende systemen, zoals het late surrealisme, te bekijken.’ (p. 11)

De formulering van de doelstelling geeft een goede indruk van Scholls taalgebruik en abstracte aanpak, en maakt ook duidelijk dat Scholl wil analyseren en niet wil interpreteren. Haar aandacht gaat vooral uit naar het *fenomeen* Zürn, de *figuur* die Zürn encsceneerde, de *problematiek* rond Zürn.

In het eerste hoofdstuk ‘Voraussetzungen’ schetst Scholl aan de hand van een artikel van Hugo Ball uit 1927 de mythe van de kunstenaar in onze cultuur. In ‘Die Schreibmaschine des Herrn (Breton)’ stipt Scholl de intellectuele en kunstzinnige verlangens van de surrealisten aan. In ‘Das Gedicht als Rechnung und Raum’ gaat Scholl in op de anagrammen-techniek. En in het hoofdstuk ‘Fehler’ beschrijft Scholl het denkmechanisme

waarmee de mens zich ideaalbeelden (en/of het on-eindige) voorstelt.

Via deze abstracte onderwerpen presenteert Scholl Unica Zürn als een vrouw die zich naar het toenmalige kunstenaarsconcept voegde, haar gekte in scène zette, de werkelijkheid ontvluchtte, en die met haar passie voor het lijden in het christelijk denken was blijven steken. Zürn zou slechts in een man haar ideaal willen zien en zich teveel door het dubieuze denken van haar kunstenaarsvriend Hans Bellmer hebben laten beïnvloeden. Scholl schetst heel nadrukkelijk een beeld van een vrouw die slechts binnen de haar omringende sociaal-culturele kaders leefde en werkte om Zürn voorgoed haar toebedeelde voorbeeldfunctie te ontnemen.

Scholls werkwijze resulteert in een onttakeling van Zürns literaire werk. In het laatste hoofdstuk over Zürns tekst *Im Hinterhalt* hanteert Scholl weliswaar nog de lovende woorden ‘een geslaagde dialoog tussen waanzin en waarheid’ (p. 216), maar zonder overtuigingskracht. Zürns literaire werk is inmiddels van haar betovering ontdaan.

Scholls studie draait om Zürns literaire gebruik van *ich*, *Du* und *sie*. Zürn schrijft namelijk over haarzelf niet in de eerste, maar in de derde persoon. Deze zij/sie zou de plaats van de werkelijke ik/ich zijn gaan innemen en tegenover zich een imaginair Jij/Du hebben. Het verbeelde tegenbeeld (Jij/Du) zou het gecreëerde zelfbeeld moeten begrenzen en haar idealen moeten spiegelen, maar bewerkstelligde het tegendeel.

Deze encsceneringen zouden Zürn fataal zijn geworden. Aangestoken door de levens- en kunstenaarsopvattingen van haar partner Hans Bellmer zou Zürn haar denkbeeldige creaties meer waarheid en betekenis dan de werkelijkheid hebben toegerekend, haar fantasma’s over haar lichaam belangrijker vinden dan het lichaam zelf. Om deze destructieve denkwijze te illustreren heeft Scholl haar studie niet geïllustreerd met Zürns beeldende kunst, maar met werk van Bellmer: foto’s van Zürns (ingesnoerde) lichaam en reproducties van Bellmers sculpturen, Bellmers *Poppen*.

Scholl brengt Zürns manier van denken ook in verband met haar geestesziekte en andere denksystemen. Het verstoren van de grenzen tussen binnen en buiten verbindt Scholl met schizofrenie. Een an-

der aspect, Zürns neiging achter de werkelijkheid een verborgen waarheid of tekensysteem te zoeken, brengt Scholl in verband met de kabbala, de kunst van de waarzeggerij en de psychoanalyse; en Zürns behoefte zich met een goddelijk ideaalbeeld te verenigen met de mystica's Hildegard van Bingen en Theresa van Avila.

Zürns streven naar een bovenmenselijk ideaal wordt door Scholl ook verankerd in haar tijd, in het surrealistische denken. Zürn zou evenals Bataille een goddelijke ervaring nastreven door van haarzelf als subject los te komen. Bovendien zou Zürn, evenals bijvoorbeeld André Breton, naar een *reine Präsenz*, naar de *prima Causa* hebben gezocht. Deze surrealistische idealen zouden echter bij voorbaat tot mislukken zijn gedoemd, want Scholl neemt van Derrida aan dat er geen sprake is van een oorsprong, dus ook niet van een *reine Präsenz* en gelijksoortige oorzaken. Bovendien zou het surrealistische Jij/Du-ideaal weliswaar op de plaats van God voorgesteld zijn, maar in de hoedanigheid van een *Nicht-Gott* (p. 196) en als zodanig kan het zijn functie (de idealen afspiegelen en het denken afbakenen) niet vervullen. Zürn zou uiteindelijk zo met haar literaire producties verstrengeld zijn geraakt, dat zij er bewust voor gekozen heeft dit serieuze spel tot het einde toe uit te spelen door zich in het literaire circuit als een waanzinnige te laten inschrijven. Volgens Scholl zou Zürn zich welgevalig geschaard hebben bij de geschiedenissen van de Artaud, Nerval en Nadja (de vrouw wier waanzin André Breton had geromantiseerd).

Scholl past er zodoende voor zich zoals zovelen door het leven en werk van Zürn te laten imponderen. Niet alleen Zürn had zich een rad voor de ogen laten draaien, Zürns lezerspubliek evenzeer. Een sprekende c.q. schrijvende Nadja bestaat niet!

Na het lezen van *Fehler Fallen Kunst* zijn het werk en het leven van Unica Zürn niet tot de normale proporties maar tot een cultureel ziektebeeld teruggebracht. Het lijkt erop alsof Scholl voor altijd met Zürn heeft willen afrekenen. Zürn is door deze psycho-kritische analyse van een identificatiefiguur in een schrikbeeld veranderd. Om Zürns geheimzinnige anagrammen, fascinerend proza en raadselachtige tekeningen niet samen met het fenomeen ten onder te laten gaan zal Zürns oeuvre in de toe-

komst minder emotioneel en meer historisch benaderd moeten worden.

Hein Groen

Mary Ann Caws en de vrouwen van
Bloomsbury

Women of Bloomsbury

Mary Ann Caws

New York/Londen (Routledge) 1990

218 blz., f 34,20

Wie op zondagmorgen graag naar Marijke Fergusons eigenzinnige programma 'Musica religiosa et profana' luistert, zal waarschijnlijk ook de persoonlijke toon van Mary Ann Caws kunnen waarderen. Beide dames leggen op identieke wijze hun ziel en zaligheid in lange zinnen die zich wenden en keren; dralen en op hol slaan; geen eind lijken te nemen en dan toch nog onverwacht als een nachtkaaars uitgaan.

Caws presenteert haar boek *Women of Bloomsbury* als een voorbeeld van 'personal criticism'. Het is waarschijnlijk het enige eigentijdse boek met academische pretenties waarin regelmatig zinnen voorkomen die met drie puntjes eindigen. Dit obsoleete stijlmiddel vervult verschillende functies. Soms valt het als een uiting van onuitgesproken consensus te lezen (iedereen begrijpt wat hier wordt bedoeld), dan weer als een vorm van taalscepsis (woorden schieten te kort) maar vaak ook als een verzuchting. Het vele dat zich bij de schrijfster aandient als materiaal om te laten zien dat alles met alles te maken heeft, wordt haar soms bijna te veel: 'how all is interwoven...'

Virginia, Vanessa and Carrington luidt de ondertitel, waaruit al afgeleid kan worden dat Caws de afstand tot haar onderwerp zo klein mogelijk wil houden. Onder het kopje 'Rolverdeling' kan de lezer die niet onmiddellijk weet om wie het hier gaat te weten komen dat Virginia de schrijfster Virginia (Stephen) Woolf was; dat Vanessa (Stephen) Bell

schilderes was en de zuster van Virginia Woolf en dat Carrington ook schilderde en eigenlijk Dora heette maar zich bij haar achternaam liet noemen. Ook degenen met wie zij hun leven deelden worden vermeld. In drie afzonderlijke hoofdstukken wordt vervolgens een idiosyncratische poging gedaan te laten zien wat deze vrouwen zo bijzonder maakte en hoe de relaties onderling lagen. Vanessa en Carrington blijken weinig met elkaar te maken te hebben gehad, maar hun levensverhaal vertoont onmiskenbaar opzienbarende parallellen. Beiden kozen voor een leven lang schilderen zonder in succes voor zichzelf te geloven en beiden bleven tot het eind van hun leven verliefd op homofiele mannen die ze in alle opzichten superieur achtten aan zichzelf.

Women of Bloomsbury is een uiterst curieus boek. Zelfs de index wekt verwondering. Er staan net geen lidwoorden in, maar dat scheelt niet veel. Waarom lemmata als 'blurring', 'essay', 'interrelations', 'interweaving' en 'relating' erin moesten worden opgenomen mag een raadsel heten. Om van een woord als 'intensity' maar te zwijgen want dat komt bijna op elke bladzijde voor – niet als topos maar als kwalificatie voor het gedrag van iedereen die besproken wordt. Almaar die intense gevoelens, die warme affectie, dat diepe begrip, dat zou menig lezer wel eens teveel kunnen worden.

Mary Ann Caws zegt een boek te hebben willen schrijven over 'understanding' (vreemde ommissie: dit woord komt niet in de index voor) en loopt inderdaad zelf over van begrip. Ook haar vrouwen begrijpen elkaar zo verschrikkelijk goed dat dit zelfs bij de meest goedgelovige lezer wel argwaan moet wekken. Zo wordt Virginia Woolf als ongeveer de beste vriendin die Carrington ooit heeft gehad gepresenteerd. Niets is minder waar. Ook de allesbehalve spanningsloze relatie tussen Virginia Woolf en haar zuster Vanessa Bell wordt totaal glad gestreken. Wie echt wil weten hoe ingewikkeld het tussen die twee zat, doet er goed aan *A Very Close Conspiracy* (1990) van Jane Dunn te lezen.

Het probleem waar elk nieuw boek over een veelbesproken onderwerp mee te maken krijgt is: voor wie is het geschreven? Wil men er een nieuw publiek mee aantrekken of wordt er voor de reeds

ingewijden een nieuw licht op de zaken geworpen? Mary Ann Caws lijkt beide doelgroepen te hebben willen bedienen en dat veelal in dezelfde beweging.

Al op bladzijde vijf gaat dat mis. Daar wil Caws het alleszins valide punt maken dat er een hoop verklaringen te verzinnen zijn waardoor we leven en werk van haar drie vrouwen beter menen te begrijpen, maar dat geen van die verklaringen als determinerend mag worden opgevat. Om dat duidelijk te maken stopt zij in één lange zin zoveel biografische gegevens dat er sprake is van totale constipatie. De zin zwakt van het seksueel misbruik dat van Virginia en Vanessa gemaakt zou zijn naar de vader van Carrington die een heel leven aan een zwaar dominante vrouw geketend was waardoor Carrington haar moeder haatte en in Lytton Strachey een substituut zocht voor haar vader. Vervolgens zwakt de zin naar de manisch-depressieve geardheid van de familie Stephen en naar allen die daar doodgingen waarna Caws het nodig vindt nog een keer op de emotionele kilte van Carringtons moeder terug te komen. En zo had ze nog uren door kunnen gaan want ze eindigt deze aan alle kanten uit zijn voegen barstende zin met: 'and so on'.

Ook inhoudelijk gaat het fout. Caws noemt in de reeks overledenen waar Virginia en Vanessa in hun jeugd mee te maken hebben gekregen hun halfzusje Stella de stiefmoeder. Aangenomen mag worden, dat Caws weet dat Stella niet echt de stiefmoeder was. Als oudste van het gezin nam zij na de dood van hun moeder die rol wel op zich. Maar hoe kan iemand die voor het eerst via deze 'short cut' van de familieomstandigheden hoort dit weten?

Bij het schrijven over anderen, zegt Caws, was het onontkoombaar dat zij ook over zichzelf schreef, zij het impliciet. Dat is wat zij onder 'personal criticism' verstaat: geïnvolveerdheid in plaats van afstand, een schrijven *met*, in plaats van schrijven *over*. Een subjectieve rangschikking van bekende feiten zou inderdaad een prachtig nieuw verhaal hebben kunnen opleveren. Met haar uitgangspunt lijkt aanvankelijk niets mis. Alleen de uitwerking roept vragen op. Zijn onderwerpen wel zo onuitputtelijk als we onszelf wijsmaken? Moe-

ten we ons werkelijk zo nodig steeds weer opnieuw in dezelfde teksten inspreken? Want hoe gebeurt dat inweven van Caws 'self' in de verhalen van anderen? Een paar voorbeelden. Aan het woord is iemand die Carrington goed heeft gekend. 'Behandel haar niet tegelijk met anderen, zei hij tegen me, zij was iemand die op zichzelf stond.' Daar voegt Caws tussen haakjes aan toe: 'En zo zie ik haar ook, hoewel ze hier in gezelschap is van...' De consensuspuntjes. Als Caws vertelt dat Carrington van plan is een patchwork spreiden voor haar levensgezel Lytton Strachey te maken van wel driehonderd stukjes, verzucht ze, wederom tussen haakjes, dat ze van het idee alleen al doodmoe wordt. Over de kleuren in een schilderij van Carrington – oranje, roze en groen – merkt ze op: 'Niet alleen zijn dat bij lange na niet mijn lievelingskleuren maar ik had nooit kunnen denken dat ze bij elkaar zouden passen: misschien doen ze dat ook niet, evenmin als Carrington zelf ergens bij paste.'

Is alles in dit boek even tenenkrommend van onbelang? Nee, er zitten hier en daar zelfs hele aardige gedachten in. Dat het concipiëren van een kunstwerk veelal de opwindendste fase van het kunstenaarschap is, om maar eens iets te noemen, blijft vaak onderbelicht. Vooral met betrekking tot Carrington, die nooit exposeerde en haar werk ook in de privé-sfeer nauwelijks aan anderen durfde te laten zien, is het belangrijk om daar nog eens goed van doordrongen te raken. Een vervuld bestaan is niet te meten aan succes in de buitenwereld. Voor Virginia Woolf, de enige die tijdens haar leven beroemd werd, gold eigenlijk hetzelfde. Alleen laat Caws deze interessante verbinding nu juist liggen. Woolf was het gelukkigst als ze schreef. Zodra haar werk af was betrad ze de hel van de openbaarheid. Als de kritieken goed waren legde ze die onmiddellijk naast zich neer. Alleen een slechte of lauwe receptie bleef aan haar knagen. Tot ze zich weer onder kon dompelen in haar volgende project.

Het accent valt in *Women of Bloomsbury* zozeer op Carrington dat gaandeweg de vervelende indruk ontstaat dat de anderen er met de haren zijn bijgesleept – vooral Virginia Woolf – om het boek wat meer gewicht te geven. Caws vertilt zich aan Woolf. Exemplarisch voor de reductieve aanpak die kenmerkend is voor het hele boek, is de manier

waarop Caws in de 'Rolverdeling' Woolfs oeuvre presenteert. Zij wordt de schrijfster genoemd van: *To the Lighthouse*, *The Waves* en *Three Guineas*. Door toevoeging van 'onder meer' was deze voorstelling van zaken nog aanvaardbaar geweest, nu wordt de indruk gewekt dat het hier haar hele oeuvre betreft. Nog merkwaardiger is de omschrijving van Leonard Woolf, Virginia's man, die als schrijver van *Downhill all the Way* wordt neergezet. Terwijl dit niet meer is dan de titel van het vierde deel van zijn vijfdelige autobiografie.

Michael Holroyd – die een schitterende biografie over Lytton Strachey schreef (waarin Carrington zo prachtig uit de verf komt dat er, op het lezen van haar eigen geschriften na niets meer aan toe te voegen lijkt) – schijnt Mary Ann Caws, zo blijkt uit de dankbetuigingen, in de door haar gekozen richting te hebben aangemoedigd. Ook hij is een schrijver die zich 'in zijn onderwerp voegt', zoals hij meermalen in interviews te kennen heeft gegeven. Het valt niet te zeggen of hij *Women of Bloomsbury* ooit in de uiteindelijke vorm in handen heeft gehad. Maar een typische Holroyd-opmerking, als het hem al gelukt was om tot de 'Beteugelde Bibliografie' door te lezen, zou geweest kunnen zijn: Ik wou dat haar beteugeling zo ver was gegaan dat ze het boek niet geschreven had.

Jeannette Doornenbal en Greetje
Timmerman

*Macht en Onbehagen. Veranderingen in de
verhoudingen tussen mannen en vrouwen*

Carolien Bouw e.a. (red.)

SISWO-publikatie

Amsterdam (SUA) 1991

253 blz., f 45,-

Confrontaties tussen vrouwenstudies en gevestigde wetenschap vinden niet dagelijks plaats. Als zodanig mag het een unieke gebeurtenis heten dat 'de sociologendagen' van 19 en 20 april 1990 gewijd werden aan het onderwerp 'Vrouwen/Mannen, veranderingen in maatschappelijke verhoudingen' met als doel een uitwisseling van onderzoekresultaten

en het entameren van vruchtbare discussies tussen onderzoek(st)ers uit de wereld van vrouwenstudies en uit die van de meer gevestigde sociale wetenschappen.

De bundel *Macht en Onbehagen* vormt de neerslag van dit congres, dat wil zeggen het bevat een selectie van de gepresenteerde papers gegroepeerd rond de drie hoofdthema's, 'werken en belonen', 'besturen en beslissen' en 'verzorgen en genezen'. Daarnaast zijn de plenaire lezingen in het boek opgenomen.

Alle auteurs geven een beschrijving van de resultaten van hun eigen onderzoek. In combinatie met de verschillende theoretische posities en wetenschappelijke jargons maakt dit de bundel tot een gevarieerd geheel. De brede opzet van de bundel en de grote variatie hebben echter ook een minder aantrekkelijke kant. Hoewel de titel anders suggereert, is er in de bundel eigenlijk geen centrale noemer, die de verbindende schakel tussen de diverse bijdragen vormt. 'Macht' noch 'onbehagen' is in de artikelen een centraal begrip en opvallend is het vrijwel ontbreken van machtstheorieën en aandacht voor 'macht' op conceptueel niveau. Dit bevreemdt te meer daar het hier een sociaal-wetenschappelijk congres betreft dat veranderingen in de verhoudingen tussen de seksen tot hoofdthema heeft.

In de openingslezing van de socioloog Johan Goudsblom speelt 'macht' echter een belangrijke rol. Goudsblom stelt zich in deze lezing tot doel het 'raadsel van de mannenmacht' te verklaren. Voorwaar een niet geringe taak. Allereerst wil hij 'in vogelvlucht' laten zien 'welke verklaringen er in onze cultuur zoal beschikbaar zijn' (p. 21). Diverse verklaringstradities passeren de revue (godsdienst, wijsbegeerte en – in de huidige tijd – wetenschap, met name socio-biologie en antropologie), maar een bevredigend antwoord op de vraag waarom mannen altijd en overal domine(e)r(d)en over vrouwen geven deze niet. Het zijn ook eigenlijk maar scenario's, stelt Goudsblom, 'hypothetische reconstructies, waarvan de bekendste bovendien niet geschreven zijn door vakspecialisten maar door amateurs, zoals Robert Ardrey, de zoöloog Desmond Morris, de socioloog Lionel Tiger en de televisieschrijfster Elaine Morgan' (p. 23). Deze kwalificatie belet Goudsblom echter niet om dergelijke 'ver-

klaringen' tot hoofdmoot van zijn lezing te maken. Daarnaast is het op z'n minst merkwaardig te noemen dat Goudsblom volstrekt voorbijgaat aan wat enkele decennia vrouwenstudies met betrekking tot het vraagstuk van de machtsongelijkheid tussen de seksen hebben opgeleverd. Niet gehinderd door enige kennis van vrouwenstudiesonderzoek concludeert Goudsblom dat het van de drie door hem genoemde machtsbronnen: lichaamskracht, kennis en organisatie, het 'organisatie' is, waardoor de machtsongelijkheid tussen de seksen het meest wordt bepaald. Het zou interessant zijn geweest wanneer Goudsblom zich op dit punt zou hebben verhouden tot het in dezelfde bundel opgenomen artikel van Jantine Oldersma, waarin zij een aantal kritische kanttekeningen plaatst bij 'organisatie' als machtsbron voor vrouwen. Nee, de openingslezing van dit congres is bepaald geen voorbeeld van integratie tussen vrouwenstudies en sociologie.

Onder het thema 'werken en belonen' zijn daarentegen wel interessante voorbeelden van een dergelijke integratie te vinden. Voor hun onderzoek naar mogelijkheden voor vrouwen in de zoetwarenindustrie om hun veelal marginale arbeidspositie te verbeteren, combineren Poutsma en Trommel inzichten uit de arbeidsprocesdiscussie met ideeën over de sociale constructie van kwalificaties (skill). Aan de hand van case-studies laten zij zien op welke wijze aan de inhoud van het werk betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid worden toegekend wanneer het ontwerp van banen verandert ten gevolge van de invoer van nieuwe techniek (automatisering). Vooral het kwalificeren van taken als 'technisch' heeft tot gevolg dat voor deze (kern)functies mannelijk personeel wordt gerecruteerd. Poutsma en Trommel wijzen er echter op dat de introductie van nieuwe techniek voor vrouwen niet altijd negatief hoeft uit te pakken. Op basis van hun studie naar vier functieverbeteringsprojecten in industriële bedrijven constateren zij dat verbetering van de kwaliteit van vrouwenarbeid mogelijk is wanneer emancipatorische doelstellingen verbonden worden met technische en organisatorische vernieuwing. Ook het artikel van Ellen van Oost is een aardig voorbeeld van de wijze(n) waarop denkbeelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid het arbeidsproces, i.c. het ontstaan van nieuwe auto-

matiseringsfuncties, vorm geven. Het thema 'werken en belonen' omvat verder nog artikelen van Aafke Komter (over de beleving van rechten en plichten van vrouwelijke en mannelijke werknemers in een drietal beroepen), van Marjolein Morée (over de waarde die vrouwen zelf toekennen aan economische zelfstandigheid) en van Jeroen Smits en Fred Huijgen (over geslachtsspecifieke ongelijkheid in de werkgelegenheid).

Binnen het thema 'verzorgen en genezen' zijn vooral de artikelen van Sonja van 't Hof en van Marta Kirejczyk en Irma van der Ploeg interessant. Beide zijn geslaagde voorbeelden te noemen van de machtheffecten van vertogen over ziekte en gezondheid. Zo kritiseert Van 't Hof de in vrouwenstudies veel gehanteerde verklaring dat anorexia nervosa dramatisch is toegenomen als gevolg van veranderingen in traditionele rolpatronen, waarvan vooral vrouwen en meisjes de nadelige gevolgen ondervinden. Volgens Van 't Hof is deze verklaring gebaseerd op 'mannelijke principia' (p. 137). Waarom zou de ene helft van de bevolking te lijden hebben van dergelijke culturele veranderingen en de andere helft (mannen) niet? Zij formuleert een verrassende, maar ook wat samenzweerderige verklaring voor de toegenomen wetenschappelijke en maatschappelijke aandacht voor deze vrouwenziekte. Het zou vooral samenhangen met de toegenomen onderwijsparticipatie en het gestegen opleidingsniveau van meisjes de afgelopen drie decennia, waarvan 'een bepaalde dreiging uitging, die werd bewerkt tot de indruk dat het aantal gevallen van anorexia nervosa toenam' (p. 131). Een dreiging die eruit bestaat dat de steeds beter opgeleide jonge vrouwen van nu op de arbeidsmarkt gaan meedingen naar de schaarse begerenswaardige maatschappelijke functies. Van 't Hof draagt historische en sociologische argumenten aan ter onderbouwing van de stelling dat deze emancipatie van meisjes wordt gehinderd door hen als kwetsbare groep te definiëren.

Volgens Kirejczyk en Van der Ploeg ondervinden vooral vrouwen negatieve gevolgen van de medisch-technologische constructies van onvruchtbaarheid en voortplanting en het ontnemen van vrouwen het zicht op andere reële alternatieven. Uit hun analyse van een aantal publikaties van diverse beleids-

adviesorganen over moderne geboortetecnologie, zoals In Vitro Fertilisatie (reageerbuisbevruchting) blijkt dat onvruchtbaarheid aan *paren* gekoppeld wordt met als gevolg dat de asymmetrische verschillen tussen de seksen verdwijnen. Effecten hiervan zijn bijvoorbeeld dat vrouwenlichamen, of beter vrouwelijke organen, als object van medisch-technologisch ingrijpen worden opgevat en dat daarmee het vrouwelijk subject verdwijnt. Ten tweede, dat mannen in het medisch-technologische vertoog de beslissingsbevoegdheid over het lichaam van de vrouw hebben. Het is hun kindereens die wordt geprivilegieerd. Ten derde, dat uitsluitend heteroseksuele paren voor behandeling in aanmerking komen. Lesbische paren en alleenstaande vrouwen worden buitengesloten.

Onder het thema 'besturen en beslissen' vallen de artikelen van Veenis over het universitair ouderschapsbeleid, van Visser, Kersten, Van Rij en Saris over de vraag waarom zo weinig vrouwen lid zijn van de vakbeweging, het al eerder genoemde artikel van Oldersma over de politieke macht van vrouwen en de bijdrage van Bussemaker over de bijstandswet. Dit thema wordt afgerond met de lezing waarmee Joyce Outshoorn het congres afsloot. Expliciet gaat zij in op de politieke *toekomst* van de vrouwenbeweging. Nu het onbehagen van vrouwen (naar analogie van Joke Smit) niet meer, zoals aan het begin van de vrouwenbeweging, eenduidig is, maar uiteen is gesprongen, is het tijd de politieke strategie op deze diversificatie van onbehagens toe te snijden. Nieuwe politieke strategieën voor de jaren negentig moeten gebaseerd zijn op verschillende belangen van vrouwen, hetgeen inhoudt: 'meer lobbies, meer juridische procedures, een zakelijke pragmatische aanpak, fondsen werven, een professionele propaganda, een public-relationsbeleid met pittige acties als back up' (p. 217). Zo gedefinieerd wordt de vrouwenbeweging een professionele, nonsens, zakelijke beweging die de kinderschoenen is ontgroeid. Outshoorn vraagt zich af of de vrouwenbeweging dan nog bestaansrecht heeft. De proliferatie van belangen leidt immers tot een proliferatie van de beweging.

Twee slotopmerkingen. In de inleiding van de bundel zegt de redactie het te betreuren dat er betrekkelijk weinig onderzoek is verricht naar de ver-

deling van de onbetaalde zorgarbeid binnenshuis en de machtsconflicten die zich tussen vrouwen en mannen rond dit terrein afspelen. Dit is inderdaad een opvallende lacune. Te meer omdat uit de lijst van gepresenteerde papers valt op te maken dat in het thema 'verzorgen en genezen' wel degelijk een aantal bijdragen is te vinden.

In de tweede plaats kan geconstateerd worden dat vrouwenstudies en sociale wetenschappen nog gescheiden wegen bewandelen. De meeste integratie is te vinden bij het thema 'werken en belonen'. In ieder geval zijn er aanwijzingen dat de eerste stappen op het pad der wederzijdse kruisbestuiving tussen vrouwenstudies en sociale wetenschappen zijn gezet.

Els Maeckelberghe

Wordt vervolgd. Vrouwenstudies theologie als vervolghverhaal

Proeven van vrouwenstudies theologie II

IIMO Research Publication 32

J. Bekkenkamp, F. Dröes, A.-M. Korte en M. Papavoine

Voorburg (Publivorm) 1991

309 blz., f 56,40

In 1989 kwam het eerste deel van *Proeven van vrouwenstudies theologie* (in de wandelgangen kortweg *Proeven* genoemd) uit. De bundel verzamelde *work in progress*, fragmenten van proefschriften van theologes uit Nederland. In een recensie in *Tijdschrift voor Theologie* (28, 1989, nr. 4, p. 417) uitte ik destijds mijn frustraties over de bundel: 'We mogen even *proeven* en net als we de smaak te pakken hebben, houdt het op.' Sommige auteurs uit de eerste bundel beantwoordden mijn verzuchting en presenteren een volgend hoofdstuk in *Proeven II*. De bundel verzamelt vier artikelen. Bekkenkamp, Dröes en Van Dijk-Hemmes bouwen verder op hun eerdere artikelen, Seldenrath schrijft een eerste artikel.

Commentaren op bijbelteksten, of die teksten nu tot de Hebreeuwse bijbel behoren of tot het Nieuwe Testament, hebben mij nooit erg kunnen enthousiasmeren. Het pieteputerig analyseren van enkele verzen en er dan bladzijden lang over doorzeuren kon mij niet bekoren. Met enige tegenzin begon ik dan ook het lange artikel van Fokkeliën van Dijk-Hemmes, 'Sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel', te lezen. Ik had het artikel bewaard tot het laatst, maar ik wil het hier als eerste bespreken. Van Dijk is er namelijk in geslaagd om een vooringenomen lezer te boeien. Haar speurtocht naar vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel levert 83 bladzijden lang spannende lectuur op. Ze vertrekt met de vaststelling dat in het bestaande oudtestamentische vrouwenstudiesonderzoek relatief weinig aandacht wordt besteed aan 'de vraag of en in hoeverre er sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel te vinden zijn' (p. 161). De opinie dat de Hebreeuwse bijbel een verzameling geschriften is van mannen in een door mannen gedomineerde maatschappij is algemeen aanvaard. Toch vindt Van Dijk deze veronderstelling te gemakkelijk. Het is namelijk voorstelbaar dat vrouwen ook een en ander hebben opgeschreven. Koningin Izebel (1 Koningen 21:8) en Esther (Esther 9:29) schreven in ieder geval brieven. Verder zijn de bijbelse geschriften de uitkomst van een langdurige overlevering, zowel schriftelijk als mondeling. Vrouwen hebben in ieder geval bijgedragen tot de mondelinge overlevering, zo tonen ons de bijbelse verwijzingen naar door vrouwen gezongen liederen. Op minutieuze en evenwichtige wijze weegt Van Dijk haar argumenten. Ze slaagt erin, in samenspraak met de auteur S.D. Goitein die reeds in 1957 een artikel schreef over vrouwen als scheppers van bijbelse genres, een aanzienlijk corpus van teksten te verzamelen. Ze haalt de monddood gemaakte verhalen boven tafel. Het concept 'cultuur van vrouwen' (Showalter) is een sleutelbegrip samen met het begrip *double voiced* dat aangeeft dat in het literaire werk van vrouwen zowel een dominant als een monddood gemaakt verhaal valt te ontdekken. Aan het einde van het artikel betekenen 'vrouwenteksten' niet langer 'teksten geschreven door vrouwen' maar 'teksten die door (vermoedelijk) mannelijke auteurs zodanig zijn ge-

formuleerd dat zij een “herkenbare indruk” geven van deze mondelinge vrouwen tradities’ (p. 238). Het vrouwelijk auteurschap is niet langer de centrale kwestie, maar wel de vraag of de vrouwenstem gehoord kan worden in de besproken teksten. Zo laat Van Dijk een ‘koor van vrouwenstemmen’ (p. 238) horen. De discussie over dit artikel laat ik over aan bijbel- en literatuurwetenschappers. Ik raad het artikel echter aan eenieder aan die kan genieten van zorgvuldig opgebouwde argumentatie en weloverdachte zinnen.

Deze raad wil ik ook Joanne Seldenrath, auteur van het artikel over Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama (1792-1807), meegeven. Met een beroep op een citaat van Elaine Showalter wordt in veertien regels het vrouwelijk schrijven in een dominant mannelijke cultuur afgeraffeld. Dit lijkt me wat weinig als je het hebt over een van de weinige vrouwen van wie een gezang in het Liedboek van de Kerken (1973), bij uitstek door mannen gedomineerd, is opgenomen. De relatie tussen taalgebruik, godsbeeld en de maatschappelijke positie van vrouwen en mannen wordt op vergelijkbare wijze snel afgehandeld (p. 156). Zo wordt bijvoorbeeld gesteld: ‘Een vrouwelijk godsbeeld zou dan het zelf-verstaan van vrouwen kunnen versterken’ (p. 156), terwijl er onmiddellijk volgt dat deze these lijkt te worden bevestigd door één zinnetje van Clara. Heel terecht zegt Seldenrath dat ze geen bewijs vindt voor een direct verband tussen vrouwelijke beelden voor God en een sterker zelfbewustzijn van vrouwen. Maar uit deze twee zinnetjes blijkt niet dat ze gepoogd heeft om de these echt te onderbouwen. Het artikel bezit veel interessant materiaal maar mist een doordacht theoretisch kader.

Freda Dröes richt zich eveneens op één vrouw, dr. Nicolette Bruining, de ‘*grand lady* van de vrijzinnigheid in Nederland’ (p. 71). Bruining is vooral bekend als radiopredikante en als voorzitter van de VPRO, en minder als theologe. Bij Dröes krijgt ze aandacht in het kader van haar onderzoek naar de voorgeschiedenis van vrouwenstudies theologie in Nederland. In haar artikel in *Proeven I* introduceerde ze verschillende generaties gepromoveerde theologes in Nederland. Bruining behoort tot de eerste generatie die Dröes ‘pioniersters in kerk en theologie’ (1913-1918) noemt. Het verhaal van

Bruining is tegelijk tragisch en bemoedigend. Ze kan na haar studie theologie geen predikante of hoogleraar in de theologie – een familietraditie – worden. ‘Zij kon als vrouw per definitie niet gewoon aansluiten in de rij van haar voorvaderen.’ (p. 84) Maar Bruining zoekt haar eigen weg. Opvallend hierbij is dat ze steeds weer grenzen verlegt. Ze is geïnteresseerd in geestelijke stromingen buiten het christendom zoals blijkt uit haar populair-wetenschappelijk boek *Geestelijke stromingen*. In haar radiopreken richt ze zich tot rand- en buitenkerkelijken. Theologie is voor haar niet het bestuderen van God of Het Christendom, maar de studie van het geestelijke met bijzondere aandacht voor de maatschappelijke praxis.

Wat mij bijzonder intrigeerde aan de figuur van Bruining is hoe ze eerst in het spoor van haar vader treedt en later kennelijk een eigen weg bewandelt. Bruining maakt namelijk haar proefschrift bij haar vader, duidelijk aanleunend bij zijn interesses. Na zijn dood verzorgt ze ook nog zijn verzameld werk. Zou Dröes niet net als ik staan te popelen om een psychoanalytische theorie op deze verhouding los te laten? Misschien het onderwerp voor een volgend artikel over Bruining?

Zowel bij Seldenrath als bij Dröes spelen opvattingen over wat theologie is, en meer in het bijzonder hoe vrouwen theologie definiëren een belangrijke rol. Over wat theologie is circuleren nogal wat verschillende ideeën. Het debat hierover blijft gaande. Jonneke Bekkenkamp levert mijns inziens een belangrijke bijdrage tot dit debat. Ze vraagt zich af of definiëringen van theologie niet stagnerend werken voor onderzoek en of deze niet vooral frustrerend voor de onderzoekster zijn. Bekkenkamp biedt een uitstekend overzicht van de geschiedenis van het theologische curriculum in Nederland en van de verschillende opvattingen over theologie. Voor Bekkenkamp zelf is theologie conventioneel, dit wil zeggen door conventies bepaald, zonder ‘eigen’ onderzoeksobject of methode. Ze probeert de conventies bloot te leggen die het theologische vertoog beheersen met als doel te kijken welke codes kunnen worden doorbroken zonder dat het theologisch gehalte van een tekst in het geding komt (p. 19). In haar vorige artikel pleitte ze voor een canon van vrouwenliteratuur die een identiteit

oplevert voor het lezen als vrouw. Als je voor de identiteit als theoloog eerst theologische klassiekers moet lezen, dan kunnen deze twee identiteiten niet tegelijk aanwezig zijn. De theologische identiteit wordt immers gevormd door het lezen van werken van mannen. Kun je tegelijk als vrouw en als theoloog lezen? Is het mogelijk om gynocentrische teksten als theoloog te lezen? Het artikel is vooral interessant waar het vier modellen presenteert die onder de noemer 'theologie' zouden kunnen vallen: theologie als wetenschap over 'God'; theologie als wetenschap over God; theologie als vertoog; en lezen en schrijven als theoloog (m/v). Bekkenkamp belooft aan het einde van het artikel deze vier modellen in een volgend artikel toe te passen op het Hooglied en op *Twenty-One Love Poems* van Adrienne Rich. Een artikel om naar uit te kijken.

De bundel dient mijn insziens een dubbel doel: enerzijds krijgen auteurs de kans om onderzoek te publiceren en in de openbaarheid te brengen. Anderzijds blijven de lezers op de hoogte van ontwikkelingen in Nederlands onderzoek op het gebied van vrouwenstudies theologie dat nog niet helemaal is afgerond. Vooral de artikelen van Van Dijk-Hemmes en Bekkenkamp tonen hoe onderzoek groeit. De redactie van *Proeven II* trakteert de lezer echter op nog meer. Naast een publikatielijst van OPP-leden (Onderlinge Promotie Promoting) en ereleden (1987-1989), een overzicht van lopend promotieonderzoek en twee proefschriftfragmenten is er ook nog een artikel van Marian Papavoine waarin ze probeert tendensen in feministisch-theologisch onderzoek sinds 1986 te schetsen. Deze doelstelling leek mij onhaalbaar gezien de grote diversiteit aan onderzoek en het feit dat er weinig afgerond onderzoek was. Toch slaagt Papavoine erin lijntjes uit zetten, waarvan ik hier alleen noem de vraag naar de achterban, de eigen context en het multi-culturele aspect (nogal wat vrouwen van over de Nederlandse grenzen zijn in Nederland met vrouwenstudies theologie bezig) van de Nederlandse feministische theologie. Fier concludeert Papavoine: 'Voor zover ik het overzie kunnen "we" wel degelijk trots zijn op wat de afgelopen jaren ontwikkeld is aan onderzoek in vrouwenstudies theologie of feministische theologie.' (p. 265) Deze bundel rechtvaardigt mijns inziens haar conclusie.

Annelies van Heijst
Desperately seeking Mary. A feminist appropriation of a traditional religious symbol

Els Maeckelberghe
 Kampen (Kok) 1991, Pharos-reeks
 195 blz., f 45,-

De Vlaamse theologe Els Maeckelberghe zocht – getuige de titel van haar dissertatie – desperaat naar de feministische toepassing van het traditionele religieuze Maria-symbool. Ze publiceerde er in het Engels een proefschrift over. De titel is afgeleid van de film *Desperately seeking Susan* waarin de popster Madonna de hoofdrol speelt. Door Susan te zoeken vindt het filmpersoonage Roberta haar eigen identiteit, nadat ze haar voorgeschiedenis op het spoor is gekomen. Zo'n queeste stond Maeckelberghe (pp. 151-152) ook voor ogen.

Ze vertrok vanuit de vraag: hoe kan Maria op bevrijdende wijze worden gezien? Gedurende haar onderzoek stelde ze haar centrale vraag bij, omdat ze aan het interpreterend subject een grotere plaats wilde toekennen. De vraag werd: hoe kunnen vrouwen Maria op bevrijdende wijze interpreteren? Helaas zette Maeckelberghe niet de stap naar de, ook voor feministisch theologen uitdagende, feministische interpretatietheorieën die uitgesproken *lezersgericht* zijn. In dat geval had ze veel meer de hoofdrol van het interpreterende subject kunnen benadrukken dat zich voor háár zinnige betekenissen toeëigent, zolang de tekst of het (Maria)beeld dat maar enigszins toelaat. Als ze die stap wel had gezet, had Maeckelberghe ook de *verschillen* tussen interpreterende vrouwen duidelijker naar voren kunnen laten komen, een aspect dat nu onderbelicht blijft.

In de inleiding verantwoordt Maeckelberghe haar positie: ze zegt in het christendom zowel onderdrukkende als bevrijdende aspecten te zien. De *inherent life promoting power* (p. 2) ervan wil ze exploreren in haar visie op Maria. Ik zou, de hermeneutiek van de argwaan indachtig, veel meer de *verstrengeling* van repressie en troost hebben ge-problematiseerd: vrouwen die leden onder het in-

tern tegenstrijdige maagd-moeder-ideaal konden in de volksvroomheid steun vinden bij ... diezelfde Maria! In het eerste hoofdstuk worden elf feministische benaderingen van Maria evaluerend besproken, onder meer theologische, cultuurhistorische en diepte-psychologische. Het tweede hoofdstuk gaat over het 'wat' en het 'wie' van de interpretatie, aan de hand van respectievelijk de symboolleer van Paul Ricoeur en de feministische subjecttheorie van Rosi Braidotti, met name haar artikel 'The Politics of Ontological Difference'. Maeckelberghe selecteert uit beider werk elementen die haar van pas komen; een expliciet kritische verhouding tot hen neemt ze niet in. Het derde en langste hoofdstuk, over de negentiende-eeuwse Maria-devotie in Vlaanderen, gaat over de historische achtergronden van Maeckelberghes eigen voorverstaan. Ze wil ermee duidelijk maken welke vooronderstellingen haar eigen interpretatie sturen. Het vierde en kortste, maar meest cruciale hoofdstuk begint met een verhandeling over het interpreterend subject. Niet afzonderlijke subjecten maar 'communities of resistance and solidarity' zitten volgens Maeckelberghe verlegen om een bevrijdende Maria. Het interpreterend subject blijkt ineens een hele interpretatie-gemeenschap te zijn, 'finding its root model in the Bible' (p. 150). In die gemeenschap sluit Maeckelberghe ook 'women-identified men' (p. 155) in, hetgeen een hele verrassing is, na alle aandacht die ze tevoren heeft besteed aan het vrouwelijk subject als interpretator, en aan de visie van vrouwen op Maria. Mijn vraag is dan: waarom moeten mannen 'women-identified' zijn, maar wordt van vrouwen niet gevraagd dat ze 'feminist-identified women' zijn? (Mogelijk omdat voor laatstgenoemde vrouwen Maria doorgaans een weinig aansprekend symbool is? Maar waarom dan niet dáárop gereflecteerd?) Op dit punt wrekt zich Maeckelberghes inconsistente onderscheid tussen de categorieën 'vrouw' en 'feminist'; een beslissend onderscheid, waarop met name door Teresa de Lauretis, wel in het proefschrift genoemd, is gehamerd.

Het vierde hoofdstuk, en tevens het boek, eindigt met een voorbeeld van 'creatief symboliseren' (p. 195) van het Maria-symbool aan de hand van Marleen Gorris' film *Gebroken spiegels*. Hier moet blijken – en relatief worden daaraan weinig pagi-

na's besteed – welke bevrijdende werking van het Maria-symbool nog kan uitgaan. Dit slot staat echter helemaal los van de passage over de bijbels gefundeerde interpretatie-gemeenschap, of de bioscoopgangers zouden die gemeenschap moeten vormen, want zij zijn toch feitelijk de interpretatoren van de film? Maeckelberghe stapt weer af van haar *community* en geeft haar eigen visie op de film. Ze noemt het een diep religieuze film, en baseert die interpretatie op twee minieme elementen: het Stabat Mater van Haydn dat aan het eind van de film aanzwelt en het oude Maria-liedje dat de onzichtbare krotbewoner André zingt. (In hem ziet Maeckelberghe een 'comforting Father-God' [p. 163]; voorwaar een onverwachte duiding!) Maeckelberghes slotsom is dat Maria 'te denken geeft over de kracht van gedeeld rouwen en van de Onbevleete en Reine positie van vrouwen in een wereld vol geweld' (p. 195). Ze pretendeert aan Anneke Smeliks analyse van de film¹ iets toe te voegen, maar maakt dat niet waar. Ze negeert namelijk het beeldkarakter van de film – die, zoals Smelik heeft laten zien, de blik van de kijker richt – en vertelt schetsmatig een deel van het verhaal na, zonder zich te verantwoorden voor de selectie die ze toepast. Toch bespreekt ze slechts één van de twee verhaallijnen die de film bevat. Ze meent dat de twee personages, gesteund door hun onderlinge band (die relatie speelt in Maeckelberghes analyse geen rol, maar komt in haar conclusie ineens uit de lucht vallen) zich uit de wereld van de prostitutie *bevrijden*. Smelik daarentegen heeft juist laten zien dat de door Maeckelberghe genegeerde tweede verhaallijn de boodschap overbrengt, dat ontsnappen uit het bordeel niet mogelijk is. In de zogenaamd gewone wereld heerst namelijk *dezelfde* wanverhouding tussen de seksen. Maeckelberghes bevrijding neigt daarom naar simplisme; de rol van Maria bij die bevrijding is niet alleen te verwaarlozen, maar irrelevant. Maeckelberghe doet geen recht aan het open einde, de complexiteit en ambivalentie van de film. Ook problematiseert ze niet de kloof die bestaat tussen de bijbels gefundeerde geloofgemeenschap waarin het Maria-symbool nog volop functioneert, en de (weinig coherente) 'interpretatiegemeenschap' van het bioscooppubliek dat *Gebroken Spiegels* is gaan zien, en al of niet de bevrijdende

verwijzingen naar de Maria-figuur heeft opgepikt.

Een proefschrift in een 'jonge' discipline als vrouwenstudies theologie is, behalve een verhandeling over een onderwerp, ook een interventie in een vakgebied. De dissertatie is te lezen als een symptoom, een verschijnsel waaruit mores, modes en codes spreken die op dit moment heersen. Aan *Desperately seeking Mary* is een dilemma af te lezen waarin vele academische feministisch theologen verkeren: ze zitten tussen de twee vuren van theologie en van andere vrouwenstudies, en tussen het (rand)kerkelijk veld en de geseculariseerde vrouwenbeweging. De grote vraag is hoe feministisch theologen iets te zeggen kunnen hebben in een geseculariseerde postmoderne context. Maeckelberghes proefschrift draagt van die dubbelpositie de sporen. Er blijkt uit dat de meeste aandacht en energie (nog steeds) zitten in het zoeken van een (kritische) verhouding tot de theologie. Verder blijkt ook een *conceptuele volgzzaamheid* van de feministische theologie ten aanzien van andere vrouwenstudies. De subject- en interpretatietheorie en de uitleg van *Gebroken Spiegels* zijn mogelijk vernieuwend binnen de theologie, maar voegen niets wezenlijks toe aan discussies die binnen andere vrouwenstudies worden gevoerd. De toch al geïsoleerde positie van theologes op het interdisciplinaire veld van vrouwenstudies wordt daarmee bevestigd. Maar misschien is de grootste vraag die *Desperately seeking Mary* voor vrouwenstudies theologie opwerpt wel, of het *mogelijk* is om met een feministische herziening van het Maria-symbool 'to empower women in a twentieth-century secularised society' (p. 149).

Noot

1. Anneke Smelik, 'Het stille geweld', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 38, 10 (1989) nr. 2, pp. 235-253.

Lies Wesseling

Reflecting on Miss Marple

Marion Shaw en Sabine Vanacker

Londen (Routledge) 1991

111 blz., ong. f 35,-

Reflecting on Nana

Bernice Chitnis

Londen (Routledge) 1991

90 blz., ong. f 35,-

Reflecting on the Bell Jar

Pat MacPherson

Londen (Routledge) 1991

128 blz., ong. f 26,30

De feministische literatuurkritiek heeft sinds de jaren zestig op verschillende manieren aandacht besteed aan de uitbeelding van vrouwelijke literaire personages. Zo heeft men stereotiepe en mysogyne vrouwenportretten in het werk van mannelijke auteurs onder vuur genomen. Daarnaast ging men op zoek naar positieve identificatiemogelijkheden, vooral in het werk van vrouwelijke auteurs. Beide benaderingen zijn discutabel geworden nu het poststructuralisme en het deconstructivisme nopen tot een herbezinning op de conceptuele basis van de literatuurstudie.

Ten gevolge van de versplintering van het subject hebben de categorieën 'auteur' en 'personage' hun vanzelfsprekendheid verloren. Bovendien brengen zowel de bekritisering van stereotypen als de speurtocht naar literaire heldinnen ieder hun eigen gevaren met zich mee. In het eerste geval loopt de literatuurcritica het risico zich blind te staren op seksistische definities van vrouwen en vrouwelijkheid en daarmee ongewild de circulatie van negatieve beelden van vrouwen in stand te houden. In het tweede geval valt men gemakkelijk ten prooi aan de verleiding om literaire personages zodanig op te rekken en glad te strijken dat zij voor het predikaat 'feministische heldin' in aanmerking kunnen komen, onder verwaarlozing van die aspecten die zich niet zo gemakkelijk in dit beeld laten voegen. Verder blijft deze speurtocht naar literaire oermoeiders en superzusters, die deel uitmaakt van het

meer omvangrijke project om een specifiek vrouwelijke literaire traditie te construeren, gevangen in een lineair, hiërarchisch denkpatroon. Tegenover een lineaire traditie van Grote Mannen waaraan eigentijdse schrijvers zich schatplichtig moeten weten, plaatst men een traditie van Grote Vrouwen, om schrijvende vrouwen van eigen voorouders te voorzien. De posities worden anders ingevuld, maar het blijft hetzelfde denkpatroon van één lineaire, homogene historische ontwikkeling.¹

Hoewel deze gevaren niet geheel te vermijden zijn, zou men het kind met het badwater weggooien door te concluderen dat de feministische literatuurstudie zich niet meer bezig moet houden met de uitbeelding van vrouwelijke literaire personages. Zoals terecht wordt opgemerkt in de omschrijving van de nieuwe Routledge-serie *Heroines* zijn bepaalde fictionele heldinnen onderdeel geworden van *Western mythology*. Ze dringen door tot de maatschappelijke verbeelding als modellen waar vrouwen zich aan spiegelen dan wel tegen afzetten. Het blijft van belang om dergelijke machtige beelden kritisch te onderzoeken vanuit telkens wisselende perspectieven, zodat ze niet als 'natuurlijk' opgevat gaan worden. De waarde van dit letterkundige project hangt tot op grote hoogte af van de mate waarin men erin slaagt tegenwicht te bieden aan een bepaalde stand van zaken in de literatuurbeschuwing. Als het op een gegeven moment een voldongen feit dreigt te worden dat heldin x een onbetwistbare plaats inneemt in de rangorde van feministische heldinnen, dan wordt het op dat moment de moeite waard om te onderzoeken in hoeverre een dergelijk personage niet eveneens seksistische normen en waarden uitdraagt, en vice versa. Op deze manier kan worden voorkomen dat invloedrijke representaties van vrouwen en vrouwelijkheid een eigen leven gaan leiden.

Heroines biedt een kritisch, feministisch perspectief op beroemde literaire heldinnen. Het is verfrissend om te zien hoe de serie allerlei geijkte verkavelingen doorkruist. Zo richt *Heroines* zich zowel op het werk van mannelijke als van vrouwelijke auteurs. Men onderzoekt teksten uit zowel de 'hoge' als de 'lage' of 'populaire' literatuur. Sommige deeltjes vormen gedetailleerde analyses van individuele werken, andere dragen meer het karakter

van een genre-studie. Sommige medewerkers onttrenen het vrouwelijk personage in kwestie, anderen zijn er juist op gericht om de inspirerende, emancipatorische kwaliteiten van een heldin te benadrukken. In geen van de door mij bestudeerde deeltjes maakt men zich overigens schuldig aan zwart-wit schilderijen, wat op zich al een pleidooi voor de serie vormt. De bijdragen hebben onder alle variëteit deze eigenschap met elkaar gemeen, dat ze de te behandelen tekst plaatsen tegen de sociaal-historische achtergrond waar deze uit voortgekomen is. *Reflecting on the Bell Jar* gaat uitvoerig in op het koude-oorlogklimaat van de jaren vijftig, *Reflecting on Miss Marple* belicht de positie van de oude vrijster in Engeland tijdens het interbellum, terwijl *Reflecting on Nana* de maatschappelijke rol van de courtesane in het derde Franse keizerrijk beschrijft.

Van de drie personages die in deze deeltjes ter discussie staan komt Esther Greenwood uit Sylvia Plath's *The Bell Jar* er het slechtst van af. *The Bell Jar* analyseert Esthers geschiedenis als een verhaal 'of how one comes to obey what one first resisted' (p. 3). De oude vrijster Miss Marple en de *femme fatale* Nana, daarentegen, komen uit de bus als personages die, ondanks oppervlakkige lippendienst aan het patriarchaat, bij nadere beschouwing over subversieve eigenschappen blijken te beschikken. Het komt nogal als een verrassing om een brave oude tante zoals Miss Marple en een typisch product van de mannelijke fantasie zoals Nana te beschouwen als feministische heldinnen. Omdat *Reflecting on Miss Marple* en *Reflecting on Nana* het meest contra-intuïtief, en daarom het spannendst zijn, zal mijn verdere bespreking van *Heroines* zich op deze twee deeltjes concentreren.

Miss Marple is volgens Shaw en Vanacker een inspirerende heldin omdat haar misdaad-oplossende methode een specifiek vrouwelijke hermeneutiek in stelling brengt. Ten gevolge het feit dat Miss Marple als oude vrijster is uitgesloten van de grote, belangrijke gebeurtenissen des levens, heeft zij een haarscherp oog gekregen voor het triviale en minutieuze. Niets is te onbelangrijk om aan haar aandacht te ontsnappen en bij de oplossing van een moord blijkt het telkens weer om juist die kleine dingen te gaan. Miss Marple's logica is onmisken-

baar superieur aan die van de mannelijke politie-agenten uit Christies romans:

‘Agatha Christie was bepaald geen feministe, zoals ze verklaart in haar autobiografie, en in haar romans steekt ze haar afkeer van carrièrevrouwen niet onder stoelen of banken. Ze hechtte wel veel waarde aan conventioneel vrouwelijke eigenschappen en liet die, in de persoon van Miss Marple, zien als de dragers van logica, moraliteit en rechtvaardigheid.’ (p. 63)

De zwakke schakel in dit betoog wordt gevormd door de stilzwijgende gelijkstelling van de positieve waardering van specifiek vrouwelijke eigenschappen en subversiviteit. Juist op deze eigenschappen is immers keer op keer een beroep gedaan teneinde vrouwen op hun plaats te houden. Ditzelfde mechanisme wordt in werking gezet door de oer-conservatieve plotstructuur van Christies romans, een aspect waar *Reflecting on Miss Marple* verder nauwelijks op ingaat. De gevestigde orde van het provinciale leven wordt incidenteel verstoord door een misdaad. Tijdens de chaos die hierdoor ontstaat mag Miss Marple even belangrijk zijn. Haar optreden staat echter in dienst van het herstel van de status quo. Nadat de misdadiger is geïdentificeerd en verwijderd, keert alles weer terug tot het normale en moet de oude vrijster weer in haar kooi.

Chitnis analyseert Nana vooral als een transgressieve persoonlijkheid die alle regels van de patriarchale samenleving met voeten treedt. Oudere mannen worden ingeruild voor jongere, meer viriele exemplaren en mannen met een geringe maatschappelijke status krijgen de voorkeur boven een rijke aristocraat. Haar gedrag schendt nadrukkelijk de instituties van het privé-bezit, godsdienst, huwelijk en gezin. Dit lijkt mij ontegenzeggelijk waar. Zola schildert Nana echter niet af als een bewust handelende, zelfstandige en kritische persoon, maar als een soort primitieve oerkracht die per ongeluk een spoor van vernieling achter zich laat, geheel in overeenstemming met de typische eigenschappen van de *femme fatale*.

Telkens weer benadrukt Zola dat Nana impulsief, haast kinderlijk handelt, en daarmee zonder

kwade opzet mannen te gronde richt. Chitnis wil hier echter geen genoeg mee nemen:

‘Mijn feministische instincten hebben de neiging in opstand te komen tegen wat verdacht veel lijkt op het naar beneden halen of kleineren van volwassen vrouwen. Sinds Eva gemarginaliseerd werd omdat ze een geweten had, een bewustzijn van goed en kwaad, zijn er ontelbaar veel varianten geweest van de stereotiepe anarchistische, amorele, domme vrouw, en ik vermoed dat Nana er ook een is. Ik vraag me af of Zola het niet aandurft om een “echte” vrouw te creëren.’ (*Reflecting on Nana*, p. 22)

Het komt mij voor dat Chitnis twee beelden door elkaar laat lopen in de loop van haar vertoog, namelijk Zola’s portret van Nana en Nana zoals Chitnis haar graag ziet. Men kan bezwaren aantekenen tegen Zola’s beeld van Nana als een blinde natuurkracht, maar dat neemt niet weg dat hij haar wel degelijk zo afschildert. Chitnis echter weigert zich neer te leggen bij deze Nana en beschrijft haar als een androgyn personage dat als het ware al een doorkijkje biedt op een nieuwe samenleving waarin strikt gecodificeerde mannen- en vrouwenrollen opgeheven zijn. Nana mag dan in bepaalde opzichten super-vrouwelijk zijn, ze vertoont ook typisch mannelijke eigenschappen, volgens Chitnis. Ze is ambitieus, uit ongeremd haar woede, deelt bevelen uit, enzovoort. In deze grensoverschrijding zou Nana ons alvast een voorproefje geven van wat het betekent om *fully human* te zijn (p. 36). Nana is volgens Chitnis dan ook geen *femme fatale*, maar een *guerillere* in Monique Wittigs zin des woords. Op dit punt maakt Chitnis zich schuldig aan *wishful thinking*. Zola’s roman gaat over het mannelijke seksuele verlangen en het vrouwbeeld van zijn roman is een mannelijk fantasma. Zeker begint hij Nana met een zekere macht, maar dit is de macht die men toeschrijft aan datgene waar men bang voor is. Zijn roman is geen utopie, maar een bittere maatschappijkritiek. Eerder dan een prelude op een toekomstige, meer menswaardige zijnsmodus ziet hij Nana als een produkt van een corrupte samenleving die op sterven na dood is, en het is dan ook veelzeggend dat hij aan het einde van zijn

roman Nana tegelijkertijd met het derde keizerrijk ten onder laat gaan.

De titel-formule van *Heroines, Reflecting on ...* geeft goed aan wat de serie bewerkstelligt. De deeltjes zetten de lezer aan tot nadenken over en herbezinning op beroemde, invloedrijke literaire personages. Op deze manier wordt de discussie gaande gehouden over representaties van vrouwen en vrouwelijkheid. Dit voorkomt dat één definitie de overhand krijgt en waarborgt een zekere pluriformiteit.

Noot

1. Maaïke Meijer kritiseert dit denkpatroon als 'de mythe van de Ene Literatuur' en doet voorstellen voor een alternatieve manier van literatuurgeschiedenis schrijven in *De lust tot lezen*. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1988, pp. 316-346.

Sylvia Lammers

Pleinvrees en onbewegelijke grenzen

De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego. De relatie tussen sekse, autonomie en welbevinden

Marrie Bekker

Amsterdam (Eburon) 1991

181 blz., f 39,50

In vrouwenstudies op het gebied van psychische gezondheid hebben vooral stoornissen, waaraan relatief meer vrouwen dan mannen lijden, de belangstelling. Het aantrekkelijke van deze typisch 'vrouwelijke' stoornissen is dat zij beschouwd kunnen worden als een uitvergroting van de *condition féminine*; zij laten zien waar de problemen zitten in de positie van vrouwen. De laatste tijd zijn er echter bezwaren gekomen tegen de benadering, waarbij vrouwelijke kwalen rechtstreeks worden gekoppeld aan vrouwelijkheid en vrouwen in het algemeen.¹

Dit creëert c.q. handhaaft namelijk stereotypen. Er is dan ook een streven merkbaar naar een meer nuancerende theorievorming.

In deze trend past ook het proefschrift van Marrie Bekker: *De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego*, dat, anders dan de titel doet vermoeden, de relaties tussen sekse, (psychologische) autonomie en psychische gezondheid ter discussie stelt. Dit laatste wordt toegespitst op het 'vrouwensyndroom' agorafobie, dat soms – ten onrechte volgens Bekker – wordt aangeduid als pleinvrees of straatangst; het gaat niet om angst voor open ruimte maar om angst alleen te zijn en/of zich buitenshuis te begeven. Agorafobie komt bij vrouwen viermaal zo vaak voor als bij mannen, en vaker bij huisvrouwen dan bij andere vrouwen.

Bekker wil de houdbaarheid nagaan van een aantal veronderstellingen over het verband tussen sekse, autonomie en veel bij vrouwen voorkomende symptomen, die binnen vrouwenstudies en deels daarbuiten gemeengoed zijn. Volgens onder anderen de Amerikaanse psychoanalytica Nancy Chodorow zijn er fundamentele persoonlijkheidsverschillen tussen de seksen ten gevolge van het feit dat vrouwen anders worden gesocialiseerd dan mannen. Vrouwen vertonen als gevolg van dit laatste een gebrek aan autonomie en dit speelt een rol bij het tot stand komen van typisch vrouwelijke symptomen zoals agorafobie, bulimie enzovoort.

Volgens een andere benadering is ook sociaal-economische autonomie van betekenis. Huisvrouwen hebben een afhankelijker positie dan buitenshuis werkende vrouwen. Daarom zijn ze ongezonder en ook vaker agorafobisch dan andere vrouwen.

Het onderzoek

Bekker onderzoekt deze veronderstellingen zowel met behulp van bestaande literatuur als met zelf verzamelde empirische data. Het literatuurgedeelte leidt onder meer tot de conclusie dat gezondheid inderdaad eerder samenhangt met een in sociaal-economisch opzicht autonome positie (buitenshuis werken) dan met sekse, hoewel de normen die men hieromtrent heeft wel een rol spelen. Na een informatieve bespreking van theorieën over de relatie tussen sekse en agorafobie en afhankelijkheid con-

cludeert Bekker dat de literatuur veel negatieve stereotypen over vrouwelijke afhankelijkheid bevat. Verder blijft het onduidelijk of afhankelijkheid nu ten grondslag ligt aan agorafobie of een effect is van de leefsituatie van de agorafobische vrouw.

Bekkers eigen empirisch onderzoek bestaat uit een aantal onderdelen. Een vooronderzoek gaat over huisvrouwen. Het blijkt dat (niet-fobische) huisvrouwen publieke situaties, en vooral die met een anoniem karakter, minder prettig vinden dan (niet-fobische) andere vrouwen en mannen. Belangrijk lijkt te zijn dat in dergelijke situaties de eigen identiteit niet wordt bevestigd. Een ander vooronderzoek bestaat uit uitvoerige gesprekken met 17 agorafobici en hun partners. Ik kom hier nog op terug. In het laatste vooronderzoek construeert de auteur vragenlijsten om psychologische autonomie en opvoedingservaringen, de afhankelijke variabelen van het hoofdonderzoek, te meten. Bij de laatstgenoemde gaat het om de mate van autonomiebevordering c.q. belemmering in de opvoeding die men gehad heeft. De autonomielijst bestrijkt volgens de uitkomsten van factoranalyse drie aspecten, namelijk zelfbewustzijn, gevoeligheid voor anderen, en vermogen tot het hanteren van nieuwe situaties. Bij eerstejaars psychologiestudenten bleek het enige sekse-onderscheid in de scores op deze schalen een grotere 'gevoeligheid voor anderen' bij vrouwen. Dit aspect hing echter ook samen met sociaal-economische positie: zij die hoofdvantwoordelijk waren voor een huishouden scoorden hoger dan anderen.

In het hoofdonderzoek vergelijkt Bekker de scores op beide vragenlijsten van vier groepen, namelijk mensen (m/v) met agorafobie, vrouwen (niet voldoende mannen te vinden) met bulimie, rolstoelgebruikers (m/v) zonder psychische klachten en valide mensen (m/v) zonder psychische klachten. De rolstoelgebruikers betreft zij bij het onderzoek omdat deze in een met die van agorafobici vergelijkbare positie van praktische afhankelijkheid verkeren. Scores beide groepen laag op autonomie, dan is dit kennelijk een gevolg van die afhankelijke situatie. Scores alleen fobici laag, en dit bleek inderdaad het geval, dan is dit een indicatie dat psychologische afhankelijkheid van belang is voor de ontwikkeling van het symptoom. Verder

analyseerde Bekker ook hier de sekseverschillen; deze bleken even gering als bij de studenten, alleen hing gevoeligheid voor anderen hier alleen bij vrouwen samen met hoofdvantwoordelijk zijn voor een huishouden. Tussen mensen met (agorafobie en bulimie) en zonder klachten (validen en rolstoelgebruikers) waren wel significante verschillen. De eersten rapporteerden een lagere autonomie met betrekking tot alle drie de aspecten,² maar er was geen verschil van betekenis tussen de groepen in opvoedingservaringen.

De conclusie van Bekker op grond van haar eigen onderzoekingen is in de eerste plaats dat de theorie van Chodorow weinig steun vindt. Vrouwen zijn in hun opvoeding niet méér belemmerd in hun autonomie dan mannen, noch door hun moeders noch door hun vaders. Mogelijkerwijze is echter de methode van retrospectieve rapportage niet geschikt om dergelijke verschillen op het spoor te komen, aldus Bekker. Voorts lijkt de afhankelijkheid geen kenmerk van de vrouwelijke identiteit in het algemeen, dit stereotype is onterecht. Wel in overeenstemming met Chodorow is het gegeven dat het zelfbeeld van vrouwen een grotere gevoeligheid voor anderen vertoont.

In de tweede plaats blijkt met betrekking tot agorafobie (evenals bulimie) dat afhankelijkheid een 'relevant thema' is in het zelfbeeld van mensen die hieraan lijden, aldus Bekker. Hierin speelt het meer vrouwelijke kenmerk 'gevoeligheid voor anderen' een rol, maar ook de niet-seksetypische aspecten van afhankelijkheid, namelijk (gebrek aan) zelfbewustzijn en vermogen tot het hanteren van nieuwe situaties. Omdat alleen vrouwelijke klachten onderzocht zijn, kan men echter niet stellen dat een vrouwelijke grotere gevoeligheid voor anderen ook leidt tot het ontwikkelen van specifiek vrouwelijke klachten. Dit zou nader onderzocht moeten worden.

Methoden

Bekker gebruikt in haar dissertatie voornamelijk een onderzoeksmethode die in de academische psychologie gebruikelijk is: het voorleggen van zorgvuldig geconstrueerde vragenlijsten aan groepen mensen met als doel verbanden tussen de gemeten variabelen vast te stellen. Binnen deze methode ge-

zien voldoet het onderzoek aan de criteria. Er is veel zorg besteed aan de constructie van de schalen en aan de statistische data-analyse. De betrouwbaarheid en validiteit van de schalen lijken goed. Alleen bij de validiteit van de opvoedingsschaal heb ik enige twijfels. Juist beruchte en sekse-relevante³ twistpunten tussen ouders en kinderen, zoals hoeveelheid en besteding van het zakgeld en frequentie van uitgaan en tijdstip van thuiskomen, ontbreken erin. Wat meer raadpleging van de literatuur op dit gebied had wellicht een zinvoller resultaat gegeven.

Er is creativiteit gestoken in de werving van respondenten. De vergelijking van agorafobici met rolstoelgebruikers is origineel, maar niet zonder problemen. Immers, wat betreft de praktische afhankelijkheid van anderen is hun beider situatie wel ongeveer gelijk, maar wezenlijk is toch de wijze waarop zij deze situatie beleven. Bekker benadrukt in haar literatuuroverzicht zelf ook steeds het belang van beleevingsaspecten. Ze probeert het probleem op te lossen door te vragen aan de respondent of deze wel of geen verklaring heeft voor zijn of haar conditie. Op deze variabele controlerend vindt ze toch nog significante verschillen. Het gaat echter niet om het feit of iemand een verklaring heeft, maar welke verklaring dit is. Het maakt uit of men een inperkende situatie kan wijten aan lichamelijke factoren, zoals bij rolstoelgebruikers het geval zal zijn, of dat deze kennelijk haar oorsprong vindt tussen de oren, zoals bij fobici. Veelzeggend in dit verband is ook dat de fobici op de schaal voor depressie veel hoger scoorden dan rolstoelgebruikers. Het is dus beslist niet uitgesloten dat de grotere afhankelijkheid die de agorafobici rapporteren gewoon een gevolg is van de wijze waarop zij hun situatie ervaren.

Inhoudelijke relevantie

Wat levert het onderzoek van Bekker aan inhoudelijk relevante kennis op? Wat Chodorow en seksestereotypie betreft zijn haar resultaten zeker relevant, maar niet verrassend gezien het feit dat persoonlijkheidstests en gedrag in laboratoriumsituaties als regel erg weinig sekseverschil laten zien.⁴ Bekkers onderzoeksresultaat had meer betekenis gekregen als ze het had besproken in het licht

van vergelijkbaar psychologisch onderzoek naar sekseverschillen. Ook de betekenis van het gegeven dat hoofdverantwoordelijk zijn voor een huishouden samenhangt met gevoeligheid voor anderen diept Bekker helaas niet uit. Betekent dit dat gevoelig zijn voor anderen niet zozeer (of alleen) een kwestie is van identiteit, maar (ook) uitvloeisel is van de verzorgende rol die men heeft? Of is gevoeligheid voor anderen een effect van een ondergeschikte positie?

Wat leren we van Bekkers onderzoek over agorafobie als vrouwelijke conditie? Agorafobici voelen zich, volgens de resultaten van het onderzoek, afhankelijker dan anderen, maar slechts één aspect van die afhankelijkheid lijkt voor te komen bij vrouwen in het algemeen. Met andere woorden, al is agorafobie (evenals bulimie) een vrouwelijk symptoom, zij is niet zomaar te beschouwen als berustend op een versterking van vrouwelijke hoedanigheden in het algemeen. Deze conclusie draagt zeker bij aan de theorievorming over vrouwelijke psychische stoornissen. De vraag is echter hoe en waarom gevoeligheid voor anderen en afhankelijkheid in bredere zin een rol spelen bij agorafobie. Bekker houdt dit in het vage. Ze moet dit ook wel, vindt ze, want haar onderzoeksmethode staat haar alleen toe een correlatie, een verband, te constateren. Zou je meer willen zeggen over de aard van dit verband dan zou longitudinaal prospectief onderzoek moeten plaatsvinden, zo stelt ze.

Bekker laat hiermee zien zich strikt te houden aan de dominante positivistische wetenschapsopvatting in de psychologie. Ze doet op dit punt alleen methodisch te verantwoorden maar weinigzeggende uitspraken, en laat de kans liggen de kwantitatieve en kwalitatieve onderdelen van haar onderzoek te integreren tot een inhoudelijker, meer inzichtgevend verhaal over agorafobie. Misschien geeft het ook wel een beetje pleinvrees om veilige positivistische grenzen te overschrijden. Tekenend hiervoor is dat zij aan het eerder genoemde interviewonderzoek, dat ik eigenlijk het meest interessante deel van het proefschrift vindt, slechts luttel bladzijden wijdt, en ze nota bene verstopt in een literatuurhoofdstuk. Het verslag laat zien dat er vaak sprake is van een conflict tussen eigen verlangens en die van belangrijke anderen. De agorafobie is

dan een soort oplossing. Men kan eigen verlangens (bijvoorbeeld zonder partner op vakantie) niet meer doorzetten, of men kan niet meer aan verlangens van anderen (bijvoorbeeld alsmat bij moeder op bezoek) tegemoet komen, omdat men niet durft. Er lijkt dus meer aan de hand dan dat agorafobie zomaar een uiting is van een afhankelijke opstelling. Bekker ziet in deze functionele aspecten van agorafobie echter niet meer dan een 'toevallige coincidentie'.

Mijn conclusie is dat Bekkers onderzoek zeker van waarde is. Jammer is echter dat zij niet geprobeerd heeft de – niet onbewegelijke – grenzen van de academische psychologie een beetje op te rekken om tot inhoudelijk meer zinvolle uitspraken te komen. Juist van vrouwenstudiesonderzoek mag dat wel verwacht worden.

Noten

1. Zie bijv. *Strijd om kwaliteit. 10 jaar vrouwegezondheidszorg*. Utrecht (Aletta) 1991.
2. Met uitzondering van 'vermogen tot hanteren van nieuwe situaties' waarop bulimici niet lager scoren. Bekker laat dit wel zien in een tabel, maar negeert dit in de tekst.
3. Lawrence D. Cohn, 'Sex differences in the course of personality development: a meta-analysis', in: *Psychological Bulletin* 109 (1991), nr. 2, pp. 252-266.
4. Kay Deaux, 'Sex and gender' in: *Annual Review of Psychology* 36 (1985), pp. 49-81.

Els Bransen

Het vege lijf. Anorexia Nervosa: kwijnen, lijnen of hongeren

Alkeline van Lenning

Assen (Dekker en Van de Vegt/Van Gorcum) 1992

198 blz., f 39,50

Onvrede met de wijze waarop de geneeskunde 'vrouwen' en 'ziekte' vormgeeft is kenmerkend voor onderzoek binnen vrouwenstudies op het terrein van 'vrouwen en gezondheid'. Naast bijvoorbeeld analyses van constructies van vrouwelijkheid

en van – vaak seksespecifieke – ziektebeelden in medische theorievorming en praktijken, worden de ervaringen van vrouwen als onderzoeksobject gekozen om deze kritiek op de geneeskunde vorm te geven.

In *Het vege lijf* poogt Alkeline van Lenning een perspectief op anorexia nervosa (AN) als *bestaanswijze* te ontwikkelen dat ze tegenover de gebruikelijke visie op AN als *ziekte* plaatst. Ze wil daartoe 'het verhaal van anorectische vrouwen' centraal stellen (p. 8). 'Bestaanswijze' heeft haar voorkeur omdat het een neutralere term is dan 'ziekte', waar immers een *negatieve* visie op ongewone gevoelens en gedragingen in vervat zit. Deze a-priori negativiteit beperkt het zicht op wat niet-eten en vermageren allemaal voor mensen kan betekenen. Met een perspectiefwisseling van ziekte naar bestaanswijze hoopt van Lenning aan deze beperkingen te ontkomen en 'de ruimte in het denken over anorexia te vergroten' (p. 83).

Is ze daarin geslaagd? Ik meen van niet, al onderschrijf ik Van Lennings pleidooi voor een bredere kijk op 'ziekte'. Ook was ik geboeid door de verschillen in de 'verhalen' die in het kader van AN verteld worden. Maar de wijze waarop Van Lenning de bestaanswijze van anorectische vrouwen onderzoekt heeft naar mijn idee niet het gewenste – ruimtescheppende – resultaat. De complexiteit van die bestaanswijze verdwijnt in de toch wat platte conclusies die Van Lenning trekt over 'de functie die de anorexia [voor de verschillende vrouwen] vervult' (p. 154). Maar laat ik eerst een beschrijving van haar boek geven alvorens dit toe te lichten.

Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel gaat over de cultuurgebondenheid van AN, definitie-kwesties en verschillende wetenschappelijke benaderingen. Van Lenning concludeert dat anorexia 'een modern westers wetenschappelijk concept is' (p. 22) dat niet zomaar toegepast kan worden op andere culturen of tijdsperiodes. Daarbij is de definitie van AN evenwel nog steeds geen uitgemaakte zaak, zoals blijkt uit hoofdstuk 3. De kritische bespreking van de (acht) meest gangbare benaderingen van AN in hoofdstuk 4 wordt besloten met de constatering dat men zozeer op zoek is naar algemeenheden met betrekking tot de anorexia dat 'ste-

reotiepe beschrijvingen van anorectische vrouwen' (p. 65) zijn ontstaan.

In het tweede deel poogt Van Lenning haar – uitermate houtsnijdende – kritiek op het onderzoek naar AN te verwerken in een benadering van 'anorexia als een bestaanswijze in plaats van een stoornis die verholpen moet worden' (p. 9). Ze onderzoekt 'het verhaal van anorectische vrouwen zelf' om te achterhalen 'welke betekenis deze vrouwen [geven] aan hun anorectisch bestaan' (pp. 9-10). Daarbij vat ze het niet-eten op 'als een levenswijze die specifieke nadelen, maar vermoedelijk ook voordelen heeft' (p. 10).

In het ziekteperspectief op AN worden dergelijke positieve aspecten meestal geduid in termen van pathologie: ziektewinst en verwerving van een schijnidentiteit. Van Lenning is het daar niet mee eens. Zij stelt dat door een andere invulling van de concepten 'winst' en 'identiteit' een benadering van AN als bestaanswijze gefundeerd kan worden. Voor die andere invulling beroept zij zich op Freud en Lacan: 'er bestaat geen "ik" los van de taal, de cultuur, de Ander' (p. 76), dus ook geen schijn-versus een werkelijke identiteit.

Om 'de kennis van anorectische vrouwen' te analyseren baseert Van Lenning zich op het denken in termen van 'vertogen' (Foucault) en 'gissend weten' (Ginzburg). Voor haar benadering van de verhalen van vrouwen als uiting van een bestaanswijze volgt ze Binswanger waarbij ze diens fenomenologisch begrippenkader niet wil overnemen. Dat strookt immers absoluut niet met haar subject-opvatting. In de benadering van Binswanger gaat het erom het 'eigen verhaal' naar boven te halen zonder gelijk met het oordeel 'normaal' of 'abnormaal' klaar te staan. Men dient 'zich zoveel mogelijk door de gevallen zelf [te] laten onderwijzen' (p. 81).

Van Lenning interviewde acht vrouwen die ze selecteerde met behulp van de DSM-III-R-criteria voor AN die betrekking hebben op gewichtsverlies en amenorroe. Met de DSM-III-R wordt de in 1987 herziene versie van het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* bedoeld, het classificatiesysteem voor psychiatrische aandoeningen van de American Psychiatric Association dat ook in Nederland zeer veel wordt gebruikt. Van Lenning

maakte gebruik van een 'open' interviewmethode. Uit haar interviewmateriaal destilleert ze het ziekte-, het slankelijn- en het verzetsverhaal.

In het ziekteverhaal ervaren de vrouwen anorexia als een ziekte die hun is overkomen en waarvan ze willen genezen. Daarbij willen ze wel eten maar lukt ze dat niet. De anorexia heeft de functie van ziektebewijs: door te vermageren is eindelijk aan hen te zien dat het niet goed met ze gaat. In het slankelijn-verhaal is het *niet*-eten een kwestie van willen, een uiting van krachtige discipline. De functie van de anorexia is het verwerven van een ideaal: slankheid. Bij het verzetsverhaal gaat het om AN als een eigenzinnige bestaansvorm met als functie zich te onderscheiden van anderen en boven de dagelijkse sleur uit te stijgen.

In het laatste hoofdstuk worden de betekenissen (van de vrouwen) naast elkaar gezet en wordt bekeken hoe deze betekenisgeving zich verhoudt 'tot het beeld van de anorexia zoals dat uit de literatuur naar voren komt' (p. 154). Van Lenning stelt dat 'de drie verhalen [ieder] corresponderen met elementen uit specifieke wetenschappelijke vertogen over anorexia' (p. 163). Verder meent zij dat haar onderzoek 'niet [leidt] tot de conclusie dat anorexia voor elke vrouw iets anders betekent' (p. 154). Vergelijking of categorisering is wel degelijk mogelijk 'maar dient te geschieden op basis van de verhalen van de vrouwen zelf' (p. 154).

Mijn kritiek betreft de wijze waarop de relatie tussen 'verhaal' en 'bestaanswijze' wordt voorgesteld en het subjectbegrip dat daarmee gepaard gaat. Stereotypering van anorectische vrouwen als vrouwen die kwijnen, lijnen of hongerren, is het – onvermijdelijke – gevolg.

Van Lenning interpreteert de uitspraken, die vrouwen in de interviews over zichzelf doen, als afspiegeling van het anorectisch bestaan. Maar hoe gaat dat met uitspraken in interviews, of elders? Van Lenning geeft het zelf al aan in hoofdstuk 6. We vertellen een verhaal over ons 'zelf' en onze motieven waarbij we rekening houden met de situatie waarin we ons bevinden. Aan de dokter vertellen we een ander verhaal dan aan onze vriendin. Daarbij refereren we aan binnen een bepaalde samenleving beschikbare noties en praktijken. Altijd. Er is geen onderscheid te maken tussen een 'waar'

verhaal en een 'contextgebonden' verhaal. Kortom, verklaringen en andere uitspraken van mensen worden per definitie gevormd door sociale en culturele krachten. Al onderkent Van Lenning dit, het lukt haar niet deze noties in de onderzoekspraktijk te brengen.

Het gevolg is dat zij spreekt van de functie die het niet-eten en vermageren voor de vrouwen heeft, in plaats van de functie van het, op deze en niet een andere manier, *spreken* over het niet-eten en vermageren. De verhalen van de vrouwen lijken op deze manier geïsoleerde, a-sociale aangelegenheden evenals de functies en motieven die Van Lenning erin ontwaart.

Ik vind dan ook dat Van Lenning geen ander – Lacaniaans of Foucaultiaans – subjectbegrip in de onderzoekspraktijk brengt. Misschien had ze hiervoor meer gebruik moeten maken van de ervaringen in de sociale psychologie en de medische sociologie op dit vlak.¹ Daarnaast is een eenmalig gesprek wel wat weinig om uitspraken over een *bestaanswijze* op te baseren. Een combinatie van beide zaken kan niet anders dan stereotypering in de hand werken.

Ooit leek luisteren naar 'het verhaal van vrouwen zelf' de – eenvoudige – weg waarlangs we onze kritiek op de geneeskunde konden omzetten in betere, minder reductionistische en meer op de situatie van vrouwen toegesneden (medische) kennis. Ik spreek ook uit eigen ervaring als ik zeg dat die eenvoud knap tegenvalt.

Noot

1. Zie voor een uitgebreid en kritisch overzicht van onderzoek naar de relatie tussen individuele betekenisgeving en sociale of culturele verklaringen en praktijken ten aanzien van ziekte en gezondheid: W. Stainton Rogers, *Explaining health and illness. An exploration of diversity*. Londen (Harvester Wheatsheaf) 1991.

Summaries

Geert ten Dam, *Improvement and agency: social sciences in the postmodern*

Empirical research in the social sciences on the 'current positions and changes in the functioning of women and men' has paid relatively little attention to postmodernism. The problematic relationship between postmodernism and empirical research in the social sciences is, in my opinion, due to the fact that a great deal of academic social research deals with the processes of the development of individuals, the conditions in which these processes occur and with the possibilities for improving them. Women and men are conceptualized in such research as human agents. However, the emphasis on agency and improvement doesn't necessarily conflict with the basic principles of postmodernism. First, subjectivity can be conceptualized as an interplay between the production of meaning on the level of social discourse, and as interpretation and transformation on the individual level. Secondly, I will argue that science can be used to improve the way in which the world is presented by systems of meaning. Finally, I will investigate the possibilities which postmodernism offers such research on the basis of my own research on gender inequality in education.

Ger Groot, *Fables of a magic flute*

This article is a reaction to the article by Marja Loomans. It argues that the philosophy of difference, and especially according to Derrida's thinking, cannot be taken as a direct model for actual policy, such as advocated by defenders of affirmative action. Theory and policy are always separated by a logical gap, created at the outset of theoretical thinking, when the confusing multiplicity of reality is reduced to a scheme (a model). These schemes *can* facilitate real insight in real problems, but will always have to be checked against the full reality on which they reflect. One should beware of hasty conclusions which are valid only in the artificial realm of theory.

This caution is lacking in Loomans' analysis, as it is in many defences of affirmative action. The main fault lies in the reduction of mankind into *two* groups, seen as two internally undifferentiated opposites. In this scheme, oppression can only appear in one form, by one undifferentiated group of the other. It must stay blind to differences within these groups, and to forms of op-

pression that cannot be defined in its own terms. Direct application of this very simple scheme to political reality will probably cause more injustice than it tries to undo. In so far as the philosophy of difference has a political significance, it will precisely point out this abyss between the irreducible plurality of the real world, and the necessary reduction thereof in theoretical models. It will not invalidate theory, but will insist on epistemological scepticism and, consequently, on the ethics of caution.

Marja Loomans, *The preferential policy revisited. Difference versus positive action*

Some time ago there was some commotion at the Department of Philosophy of the University of Amsterdam. The policy of the University on affirmative action for women was rejected by a researcher who argued that it makes 'plural difference' impossible.

This article contains an analysis of this case and it explores whether Derrida's philosophy of difference can be used against affirmative action. It argues that affirmative action can be understood as a strategy of deconstruction which, on the contrary, allows for 'plural difference'. With reference to this case, the importance of the notion 'context' in Derrida's philosophy is stressed, in order to rethink the relation between Derrida and feminist politics.

Marianne van de Wijngaard, *Feminism and biological research into sexual differences*

Since the 1970's, many disciplines consider male and female behaviour, at least partly, to originate in cerebral differences. Research into the effects of prenatal hormones on later behaviour, was and still is, controversial for several reasons. Some researchers have suggested a prenatal neuro-endocrinological basis for homosexuality, and explanations for different capacities on the part of men and women continue to be made. Many feminists have rejected biological explanations for behavioural differences, arguing that these justify and reinforce gender inequality.

This article describes to what extent feminism has affected the idea of congenital factors for femininity or masculinity in the brain and in behaviour. Ironically, I found that feminism has contributed to the propagation of this idea. Feminist ideas, however, have also affected the production of knowledge in neuro-endocrinology. In the 1970's, questions for research that had not been posed before, for example those about female sexuality, led to the development of new methods of research, the proposal of new concepts and to changing the ones already in use, thus leading to a different kind of knowledge. The 'truth'

about the sexes appeared to be changeable. In this article I examine the conditions that were favourable for feminist ideas to become integrated in the production of knowledge in biomedical science.

Liesbet van Zoonen, *Sex and popular culture*

In this article three recent publications about gender and popular culture are reviewed. The contributors and authors address the reason why soap operas and other forms of popular culture appeal mainly to female audiences. Some authors contend that the popularity of soaps and quizzes among women, can be seen as an expression of discontent with dominant gender discourse, instead of as a sign of its hegemony. Most contributors, however, claim that women have a certain degree of autonomy in using and interpreting popular culture *within* the limits of patriarchal culture, and focus primarily on its pleasures and uses. Daytime soap operas for instance, have the function to structure the working day of housewives and providing them with imaginary leisure space. The pleasure of watching soap is said to derive from the simultaneous processes of critical detachment, evaluating the behaviour of the characters and the plot structure, and psychological involvement, identifying with the emotional predicaments in the story. While the state of the art in this area is characterised by a wealth of empirical material about women and popular culture, at the level of theory, the articulation of gender in media consumption remains unclear.

Gegevens over de auteurs

Geert ten Dam (1958) werkt als universitair hoofddocente bij het Instituut voor de Lerarenopleiding van de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde op een onderzoek naar sekseverschillen in volwasseneneducatie. Haar publikaties gaan over onderwijs en vrouwenstudies.

Ger Groot (1954) studeerde filosofie in Amsterdam en Parijs en doceerde filosofie in Amsterdam. Hij is redacteur van de bijlage *Letter en Geest* van het dagblad *Trouw*.

Marja Loomans (1961) is literatuurwetenschapster. Zij rondt momenteel haar scriptie af over Marguerite Duras, Maurice Blanchot en Julia Kristeva. Zij publiceerde over feministische literatuurkritiek in *De Gids*, *Lover*, *Homologie* en *Surplus*.

Marianne van de Wijngaard (1952) studeerde biologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde in 1991 op een onderzoek naar invloeden van (veranderende) ideeën over sekse op de inhoud van biologisch onderzoek naar sekseverschillen. Zij werkt als post-doc bij klinische psychologie (Vrouwen en Gezondheid) aan de Universiteit van Amsterdam.

Liesbet van Zoonen (1959) is universitair docent bij de vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde op een onderzoek naar de relatie tussen de vrouwenbeweging en de media (*Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* Amsterdam [SUA] 1991). Momenteel bereidt zij een boek voor over vrouwenstudies en massacommunicatie (*Gender and mass media*. Londen [Sage] 1993).

